ISSN : 2147 - 5490

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Cilt: 7 Sayı: 16 Yıl: 2018 Volume: 7 Issue: 16 Year: 2018

dedekorkutdergisi.com

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Cilt 7/ Sayı 16/ AĞUSTOS 2018

Volume 7/ Issue 16/ August 2018

ISSN: 2147 – 5490

DEDE KORKUT
Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
The Journal of International Turkish Language & Literature Research
ISSN: 2147 – 5490
Cilt 7/ Sayı 16/ AĞUSTOS 2018

Editör/ *Editor*:
Doç. Dr. Nuh DOĞAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)

Editör Yardımcıları:
Dr. Turan GÜLER (Muş Alparslan Üniversitesi, Türkiye)
Dr. Ahmet DAĞLI (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)
Deniz ARSLAN **(**Kırıkkale Üniversitesi, MEB)

YAYIN KURULU/*Executive Board*

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN (Atatürk Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Hanifi VURAL (Gaziosmanpaşa Üniversitesi,Türkiye)
Prof. Dr. Erhan AYDIN (Fırat Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. İrfan MORİNA (Priştine Üniversitesi, Kosava)
Prof. Dr. Oktay Ahmet Ayberk (Kiril ve Metodiy Üniversitesi-Makedonya)
Prof. Dr. Minehanım NURİYEVA-TEKELİ (Bakü Mühendislik Üniversitesi, Azerbaycan)
Prof. Dr. Bekir ŞİŞMAN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Lindita Latifi (XHANARİ) (Tiran Üniversitesi, Arnavutluk)
Doç. Dr. Galibe HACIYEVA (Nahçıvan Devlet Üniversitesi, Nahçıvan)
Doç. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ (Erzurum Teknik Üniversitesi,Türkiye)

BİLİM VE DANIŞMA KURULU/ *Board of Advisory*

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Azmi BİLGİN (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Bahir SELÇUK (Fırat üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ (Yıldız Teknik Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN (Erciyes Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN (Ankara Üniversitesi, Türkiye)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Salih Okumuş (Priştine Üniversitesi, Kosava)
Dr. Nazım MURADOV (Lefke Avrupa Üniversitesi, Kıprıs)
Doç. Dr. Ergin JABLE (Priştine Üniversitesi, Kosava)

HAKEM KURULU/ *Referees*
Prof. Dr. Abdurrazık REFIYEV, Prof. Dr. Adnan İNCE, Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV, Prof. Dr. Alemdar YALÇIN, Prof. Dr. Ali YAKICI, Prof. Dr. İrfan MORİNA, Prof. Dr. Ali DUYMAZ, Prof. Dr. Ayşe Emel KEFELİ, Prof. Dr. Ahmet KARADOĞAN, Prof. Dr. Celal DEMİR Prof. Dr. Enver MEHMEDİ, Prof. Dr. Ercan ALKAYA, Prof. Dr. Erdoğan BOZ, Prof. Dr. Hatice ŞİRİN, Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ, Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK, Prof. Dr. Gayratcan OSMAN, Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ, Prof. Dr. İbrahim TAŞ, Prof. Dr. İslam ZHEMENEY, Prof. Dr. İsmail GÜLEÇ, Prof. Dr. İsmet EMRE, Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA, Prof. Dr. Leyla KARAHAN, Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ, Prof. Dr. Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU, Prof. Dr. Melek ERDEM, Prof. Dr. Mesut ŞEN, Prof. Dr. Muharrem DAYANÇ, Prof. Dr. Muharrem KAYA, Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ, Prof. Dr. Mustafa APAYDIN, Prof. Dr. Müzeyyen BUTTANRI, Prof. Dr. Namık AÇIKGÖZ, Prof. Dr. Oktay AHMED, Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA, Prof. Dr. S. Dilek YALÇIN, Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU, Prof. Dr. Rahim TARIM, Prof. Dr. Şahin KÖKTÜRK, Prof. Dr. Yavuz BAYRAM, Prof. Dr. Şaban SAĞLIK, Prof. Dr. Ülkü ELİUZ, Prof. Dr. Yunus AYATA, Doç. Dr. Abdullah HARMANCI, Doç. Dr. Ahmet Cüneyt ISSI, Doç. Dr. Aktan Müge ERCAN YILMAZ, Doç. Dr. Adem İŞCAN, Doç. Dr. Ayfer YILMAZ, Doç. Dr. Aysun SUNGURHAN, Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA, Doç. Dr. Elza ISMAILOVA, Doç. Dr. Fatih USLUER, Doç. Dr. Gülsüm KİLLİ, Doç. Dr. Hakan ÖZDEMİR, Doç. Dr. Hüseyin ÖZCAN, Doç. Dr. Mehmet EROL, Doç. Dr. Mehmet GÜNEŞ, Doç. Dr. Mustafa KURT, Doç. Dr. Mustafa Levent Yener, Doç.

Dr. Nermin YAZICI, Doç. Dr. Nezir TEMÜR, Doç. Dr. Orhan KURTOĞLU, Doç. Dr. Özer ŞENÖDEYİCİ, Doç. Dr. Salim KÜÇÜK, Doç. Dr. Doç. Dr. Salih OKUMUŞ, Doç. Dr. Şahmurat ARIK, Doç. Dr. Yunus KAPLAN, Doç. Dr. Ümit Özgür DEMİRCİ, Doç. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ, Doç. Dr. Mehmet YASTI, Dr. Ahmet DAĞLI, Dr. Cafer ÖZDEMİR, Dr. Erdoğan KUL, Dr. Ferda ZAMBAK, Dr. Gülten BULDUKER, Dr. Hasan AKTAŞ,. Dr. İlknur Tatar KIRILMIŞ, Dr. M. Kayahan ÖZGÜL, Dr. Salih DEMİRBİLEK, Dr. Salim PİLAV, Dr. Sami BASKIN, Dr. Savaş YELOK, Dr. Turan GÜLER, Dr. Yılmaz ÖZKAYA, Dr. Ömer SARAÇ, Dr. Zübeyde ŞENDERİN, Dr. Zivar HUSEYNLI.

YABANCI DİL DANIŞMANI
Yrd. Doç. Dr. Emrah EKMEKÇİ

YÖNETİM MERKEZİ ve POSTA ADRESİ/ ***Management Center and Post Address***
Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Kurupelit Kampüsü Atakum/ Samsun

YAYIN TÜRÜ/ ***Type of publication***
Uluslararası Hakemli Süreli (yılda en az 3 sayı) Yayındır.

İLETİŞİM BİLGİLERİ/ ***Correspondence Address***
E-Posta: dergi@dedekorkutdergisi.com / editor@dedekorkutdergisi.com *Web*: dedekorkutdergisi.com

DEDE KORKUT DERGİSİ, Index Copernicus, TEİ (Türk Eğitim İndeksi), ESJI (Eurasian Scientific Journal Index), ResearchBib (Academic Resource Index), Araştirmax, SIS (Scientific Indexing Services), ASOS (social science index) tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents
DEDE KORKUT, Sayı 16, AĞUSTOS 2018

Özne Türleri mi, Öznenin Özellikleri mi …….... 1-7
The Types Of The Subject Or The Features Of The Subject

Salim KÜÇÜK- Ülkü ÜNAL

Türkçede *ala* Sözcüğü……..…….....…..8- 18
The Word ala in Turkish

Mehdi REZAİ

Eski Türkiye Türkçesinde Küçültme, Sevgi, Şefkat ve Acıma İşlevli Ekler ……..... 19-30
Affixes with Diminution, Love, Affection and Compassion Functions in Old Turkey Turkish

Sezer ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR

Türk Kültüründe Bit……..……..31-45
Louse In Turkısh Culture

Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ

Türk Folklor ve Kültür Tarihinde Hüseyin Nihal Atsız'ın Yeri ……. 46-55
The Content and Studies on Uyghur Inscriptions with Turkish Runic Letters

Abdulhamit TOPRAK

Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler ……..56-89
The Archaic Elements of In Kelile And Dimne

Hasan İSİ

Yeni Tarihselcilik Örneği Olarak Kitab-ül Hiyel'de Tarihi Unsurlar..…..... 90-103
Historical Elements In Kitab-ül Hiyel As An Example Of New Historicism

Servet ŞENGÜL

Dîvânı Meçhul Bir 16. Yüzyıl Şairi: Edirneli Tîğî ve Şiirleri ……..……..103-147
His Divan is Unknovn a 16th Century Poet: Tiği from Edirne and His Poems

Yunus KAPLAN

DEDE KORKUT

MAKALELER / Articles

KÜÇÜK, S. & ÜNAL, Ü. (2018). Özne Türleri mi, Öznenin Özellikleri mi? *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 1-7.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 1-7.
DOI: 10.25068/dedekorkut170
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 04. 05. 2018
Kabul Tarihi: 18. 06. 2018

Özne Türleri mi, Öznenin Özellikleri mi?

The Types Of The Subject Or The Features Of The Subject

Salim KÜÇÜK[*] - Ülkü ÜNAL[**]

Öz

Özne, cümle denilen dil birliğinin yüklemden sonra gelen ikinci önemli unsurudur. Türkiye Türkçesi'nde öznenin tanımında, ne olduğunda genel hatlarıyla uzlaşan yazılı kaynaklar; öznenin türleri konusunda ise uzlaşamamıştır. Bunun nedeni öznenin özelliklerinin dilbilgisi ve cümle bilgisini konu edinen çalışmalarda hâlâ bütün yönleri ile net olarak ortaya konulamaması ve belirlenememesidir. Bu çalışmada öznenin özellikleri mevcut dil bilgisi, söz dizimi kitapları, roman, hikâye vb. çalışmalardaki cümle örneklerine dayalı olarak betimlenmiş ve Türkiye Türkçesi'nde özne türlerine dayalı yapılan sınıflandırmaların aslında öznenin özelliklerini oluşturduğu sonucuna ulaşılmıştır.
Anahtar Sözcükler: özne, özne türleri, öznenin özellikleri, Türkiye Türkçesi.

Abstract

The subject is the second important element that comes after the predicate of the language unit called the sentence. In Turkish language of Turkey, written sources agree in general terms with the definition of the subject and what the subject is but they do not agree on the types of the subject. The reason for this that the features of the subject cannot be clearly defined and determined in all aspects of the studies that are about the grammar and sentence knowledge. In this study, the features of the subject are defined based on the sentence examples of the available grammar, syntax boks, novels, stories etc. and it is concluded that the classifications made based on the types of the subject actually create the features of the subject.
Keywords: Subject, the types of the subject, the features of the subject, Turkish language of Turkey.

[*]Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu-Türkiye. El-mek: sakucuk@hotmail.com
[*]* Türkçe Öğretmeni, Züfer Mustafa Eriş Ortaokulu, Bulancak/Giresun. El-mek: ulkuunal8028@gmail.com

Giriş

Özne, cümlede yargıyı gerçekleştiren ya da oluşun, durumun içinde olan; kendisinden bahsedilen, yargıya konu olan; cümlede bazen sözcük ya da sözcük grubu olarak yer alan bazen de yüklemdeki kişi eki ile kendini gösteren, derin yapıda her zaman var olan yüzey yapıda ise bazen gösterilmeyen/gösterilemeyen cümlenin yüklemden sonraki ikinci önemli unsurudur.

Yazılı kaynaklarda öznenin tanımında genel hatları ile uzlaşılmakla birlikte öznenin türleri konusunda farklı görüşler ve sınıflandırmalar ortaya çıkmaktadır:

Hikmet Dizdaroğlu; *gerçek, sözde, seslenmeli, ortak, örtülü, açıklamalı, yinelenmiş, pekiştirilmiş* ve *kalıplaşmış özne* olmak üzere farklı dokuz özne türünden söz etmektedir. (Kükey, 2005: 142) Vecihe Hatipoğlu; *gerçek, sözde, örtülü, belirsiz, ortak, pekiştirmeli, bağlaçlı, açıklayıcıdan, seslenmeli, kayan* ve *bildirme koşacıyla özne* olmak üzere farklı on bir özne türünden söz etmektedir. (Kükey, 2005: 142) Tahsin Banguoğlu; *gerçekte, güçte/mantıkça/gramerce, dönük, karşılıklı, ortaklaşa, ettiren, olduran kimse* olmak üzere farklı yedi özneden bahseder. (Banguoğlu, 2015: 543-546) Nurettin Koç; *gerçek, sözde, örtülü, belirsiz özne* olmak üzere farklı dört özneden bahseder. Haydar Ediskun ve Mazhar Kükey; *özne* ve *sözde özne* olmak üzere iki farklı özneden söz etmektedirler. (Kükey, 2005: 143) Günay Karaağaç; *durağan, etken, edilgen, bilinmez özne* olmak üzere dört farklı özne tespit etmiştir. (Karaağaç, 2011: 120-121) Şahap Bulak; *açık* ve *gizli özne* olmak üzere iki farklı özneden söz eder. Muhittin Bilgin; *gerçek, sözde* ve *örtülü özne* olmak üzere üç farklı özneye işaret etmektedir (Bilgin, 2002: 453-462) Mehmet Özmen özne türleri açısından fiil cümlelerini ve isim cümlelerini ayrı değerlendirir, fiil cümlelerinde *etken, dönüşlü, işteş, edilgen, ettirgen* ve *saklı özne* olmak üzere altı farklı özne olabileceğini savunur. (Özmen, 2013: 20-34) Tufan Demir; *özne, sözde* ve *örtülü özne* olmak üzere üç farklı özneden bahseder (Demir, 2004: 368-369) Çiğdem Usta *derin* ve *yüzey özne* olmak üzere iki farklı özneden, ayrıca yüzey öznenin *açık* ve *boş özne* olmak üzere iki şekilde olabileceğinden bahseder. (Usta, 2014: 159-169) Halil İbrahim Delice sadece kılış fiilleri ile kurulan cümlelerin öznesinin olduğunu savunmuş ve *gerçek, dolaylı, pekiştirmeli, gizli, yaptıran* ve *yapan özne* olmak üzere beş farklı özne türü tespit etmiştir.

Mehmet Hengirmen, Mustafa Özkan ve Veysi Sevinçli özne kavramında sadece *sözde özne*den bahsederken (Özkan, Sevinçli, 2015: 124-136) Neşe Atabay, Sevgi Özel ve Ayfer Çam etken ve isim cümlelerinin öznesi olduğunu, cümlede *ortak* ve *örtülü özne* olabileceğini savunmaktadırlar. (Atabay, Özel, Çam, 2003: 31-50)

Muharrem Ergin, Doğan Aksan ve Leyla Karahan özne türleri ile ilgili bir sınıflandırma yapmamışlardır. (Ergin, 1990: 377; Karahan, 1993: 49; Aksan, 1995: 286) Ahmet Cevat Emre ve Kaya Bilgegil özne kavramı ile ilgi bilgi verirken özne türlerine ilişkin bir sınıflandırmaya gitmemişlerdir. (Emre, 1954: 112; Bilgegil, 2014: 22-30)

Abdurrahman Tariktaroğlu'ya göre Türkçede *sözde* ve *örtülü özne* yoktur, özne ya vardır ya yoktur ya da gizlidir. (Tariktaroğlu, 1996: 192-194) Nurettin Demir ve Emine Yılmaz'a göre söz diziminde özne ya vardır ya da yoktur. (Demir, Yılmaz, 2014: 240-241) Zikri Turan'a göre özne türleri diye bir şey yoktur. (Turan, 1999: 73-85) Nuh Doğan'a göre ise söz diziminde *etken, gerçek, sözde* gibi özne türlerinin olması dil bilimsel açıdan mümkün değildir. (Doğan, 2015: 295-314)

Ünal, incelediği yazılı kaynaklarda birbirinden farklı toplam yirmi altı özne türü tespit etmiştir. Ayrıca aynı özne türünün *örtülü/gizli/dolaylı özne* şeklinde farklı terimler ile isimlendirildiğine ve bu farklı isimlendirmelerle özne türü sayısının otuz beşe kadar çıkabileceği sonucuna ulaşmıştır. (Ünal, 2017: 19-31)

1. Öznesiz Cümle Olur mu?

Özne türleri ile ilgili sınıflandırmaların bir cümlenin mutlaka öznesi olması gerektiği düşüncesinden kaynaklandığı görülmektedir. Öznesiz cümlelerin olabileceği görüşü özne türleri ile ilgili karmaşayı da ortadan kaldırabilir.

Dilcilerin *belirsiz/bilinmez/gizli özne* terimleri ile adlandırdıkları özneler söz diziminde sözcük/ sözcük grubu ya da ek olarak yer almayan bir ögenin adlandırılmasıdır. Muharrem Ergin, Leyla Karahan, Mustafa Özkan, Veysi Sevinçli, Mazhar Kükey, Muhittin Bilgin, Şahap Bulak ve Alpaslan Ertürksoy'a göre *edilgen-geçişsiz (meçhul) fiille*r ile kurulmuş cümleler öznesiz cümlelerdir. (Ergin, 1990: 377; Karahan, 1993: 50; Bilgin, 2002: 456; Ertürksoy, 2005; 38-39; Kükey, 2005: 142; Bulak, 2013: 1101-1126; Özkan ve Sevinçli, 2015: 124-136) Söz diziminde olmayan bir ögenin varmış gibi düşünülmesine gerek yoktur. Dolayısıyla bu cümleler öznesiz cümlelerdir.

Mahmud Şevket Paşa ve Enver Bey Dersaadet'e gelinceye kadar herhangi bir hücuma izin verilmedi. (AÜ)
Korkularını alt etmemiş bir file güvenilmezdi. (EŞ)
İşte bu sebepten kararlı davranıldı. (AÜ)

Dilcilerin *sözde özne/güçte kimse* terimleri ile adlandırdıkları öge cümlede işi yapan değil, işten etkilenen, nesne görevinde olan ögedir. *Sözde özne/güçte kimse terimlerini* ileri süren dilciler de bu öznenin gerçek bir özne olmadığını, aslında nesne olduğunu, sadece şekle dayalı bir özne olduğunu kabul etmektedirler. Bir öge hem nesne hem özne olamayacağına göre edilgen-geçişli fiiller ile kurulan cümleler aslında birer öznesiz cümledirler. Ahmet Cevat Emre, Kaya Bilgegil, Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam, Nurettin Demir, Emine Yılmaz, Kerime Üstünova ve Şahap Bulak, Delice'ye göre de edilgen fiiller ile kurulan cümleler öznesiz cümlelerdir. (Emre, 1954: 119; Delice, 1998: 206; Atabay, Özel ve Çam, 2003: 31-50; Üstünova, 2006: 241; Bulak, 2013: 1101-1126; Bilgegil, 2014: 29; Demir ve Yılmaz, 2014: 240-241)

Ağam, bu hayvan terbiye edilmemiş. (EŞ)
Nice kılıçlar elimde parçalandı. (OT)
Peş peşe cinayetler de işlenmişti. (AÜ)

Dilcilerin *örtülü/ gizli özne* terimleri ile ifade ettikleri ögede cümledeki yargıyı gerçekleştirenden ziyade yargının nasıl gerçekleştiği belirtilmektedir. Mehmet Özmen'e göre bu tür cümlelerde, zarf tümleçlerinin ya da dolaylı tümleçlerin altında özne aramaya gerek yoktur. (Özmen, 2010: 343) Bu öge özne değil, zarf tümlecidir. Bir öge hem zarf tümleci hem de özne olamayacağına göre bu cümleler öznesiz cümlelerdir.

Hırsızlar polis tarafından yakalandı.
İmparator Flavius Petrus Sabbatius Justinianus tarafından yaptırılmış. (OT)
Belli ki havadis aynı kişi tarafından kaleme alınarak sunulmuştu. (AÜ)

Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam ve Şahap Bulak'a göre kalıplaşmış ifadeler öznesiz cümlelerdir (Atabay, Özel ve Çam, 2003: 31-50; Bulak, 2013: 1101-1126).

Geçmiş olsun.
Sağlık olsun.

Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller bünyelerinde özne barındırıyorlarsa bu fiillerle kurulan cümlelerde özne yoktur. Neşe Atabay, Sevgi Özel, Ayfer Çam, Selma Gülsevin ve Alpaslan Türksoy bu tür cümlerde öznenin olmadığı görüşündedir. (Atabay, Özel ve Çam, 2003: 31-50; Ertürksoy, 2005; 38-39; Gülsevin, 2011: 200)

Babasının aldığı hediyeyi görünce etekleri zil çaldı.
Çocuğun hâline içim sızladı.

Kısacası cümlenin yüzey yapısında, söz diziminde öznenin olması bir zorunluluk değildir. Öznesiz cümleler de vardır. Buna göre meçhul fiiller ve edilgen-geçişli fiiller ile kurulan cümleler, bazı kalıplaşmış ifadelerden oluşan cümleler, bünyesinde özne barındıran anlamca kaynaşmış fiiller ile kurulan cümleler öznesiz cümlelerdir.

2. Özne Türleri mi, Öznenin Özellikleri mi?

Dilcilerin *açıklayıcıdan özne, pekiştirmeli özne, bağlaçlı özne, ortak özne* vb. olarak sınıflandırdıkları özne türleri ayrı bir özne türü değil, öznenin özellikleridir. Öznenin özelliklerinin ayrı ayrı özne türü olarak ele alınması ise öznenin net olarak anlaşılmasını güçleştirmekte ve bir terim karmaşasına neden olmaktadır. Bu durumda sıfat tamlaması olan özne, isim tamlaması olan özne, zamir olan özne, fiilimsi olan özne şeklinde adlandırmalar da yapılabilir. Bu durum cümlenin diğer ögeleri için de geçerli olabilir.

Özne bazı cümlerde açıklayısı durumunda olan ara sözlerle de kullanılır. Delice bu yapıları cümle dışı unsur olarak kabul eder. (Delice, 1998: 207) Cümlede özne ile ilgili açıklayıcıların bulunması özneyi farklı bir ad ile ifade etmeyi gerektirmez. Dolayısıyla açıklamalı özne, açıklayıcıdan özne gibi terimler ile ifade edilen özneler ayrı birer özne çeşidi değil, öznenin özellikleridir.

Annem-en fedakâr kadın- *beni hep düşünür.*
Ertuğrul- çocukluk arkadaşım- *yurt dışına gitti.*

Delice'ye göre fiilin çatısına bakarak özne türü belirlemek gereksizdir. (Delice, 1998: 208) *Dönük kimse, dönüşlü özne, karşılıklı kimseler, ortaklaşa kimse, işteş özne, ettiren kimse, ettirgen özne, olduran kimse* terimleri ile adlandırılan özneler ayrı birer özne çeşidi değil, fiil çatılarına göre öznenin özellikleridir.

Ayşe *o gün süslenmişti.*
Atlar *tepişir.*
Turgut *mimara plan çizdirmiş.*

Seslenmeli özne terimi ile adlandırılan özne ayrı bir özne çeşidi değil ancak öznenin bir özelliği olabilir. Ayrıca hitaplar cümle dışı unsur olarak kabul edildiğinden (Karahan, 1993: 51; Delice, 1998: 205) cümle ögesi olarak değerlendirilemezler.

Çocuklar *bakın…* (İO)

Türkiye Türkçesinde tek bir özne vardır. Onu da *gerçek özne* adıyla nitelendirmeye gerek yoktur.

Türkiye Türkçesinde özne, yüzey yapıda bir sözcük ya da sözcük grubu olarak yer alabilir.

*"Milleti yapan mazidir." der **Cemil Meriç;** her zamanki isabet ve bilgeliğiyle. (İP)*
***Setterhan** kemerini, heybesini başucuna koyup da yatağa uzandığında o kâğıdı bir kez daha okumak istedi. (NB)*

Türkiye Türkçesinde bazı cümlelerde özne, yüzey yapıda bir sözcük ya da sözcük grubu olarak yer almaz, yüklemin aldığı kişi ekinden anlaşılır. Konuşur-yazar ve dinleyici-okuyucu bağlamdan hareketle kişileri kodlar.

*Sonbaharda diplomamı almak için Tebriz'e geleceğ**im**. (NB)**(Ben-Piruz)***
*O gün akşam çayını kampın ucundaki ağaçların altında içmeye karar vermiş**ler**di. (İO)**(Onlar- Şerife, Nilgün)***

Türkiye Türkçesinde söz diziminde özne ister sözcük veya sözcük grubu olarak ister yüklemdeki kişi eki olarak yer alsın, bunların birbirinden hiçbir farkı yoktur, bu nedenle birbirlerinden ayrı değerlendirilemezler.

***a. Kirkor Usta** gülümsedi.* (NB)
b.** Gülümsedi. **(o- Kirkor Usta)
***c.** Yerimden doğruluyor**um. (ben**) (NB)
***d. Ben** yerimden doğruluyorum.*

a'daki özne **b'deki** özneden, **c'deki** özne **d'deki** özneden farklı değildir.

Özne, sıralı ve bağlı cümlelerde ortak olabilir.

***Müzeyyen** çok ciddi ve hırslı, böyle giderse yakında öğrenecek.* (İO)
***Şükrü Amca**, onların bu fikrini de pek beğenmiş ve kampın pikabıyla kamyonetini bu gezi için çocuklara vermişti.* (İO)

Özne çokluk ve iyelik eklerini alabilir. (Karahan, 1993: 49; Banguoğlu, 2015: 526)

***Karatuğlar,** bu adamın her adımını tetkik etsinler. (OT)*
***Atalarımız,** İstanbul'un en elim hadiselerinden ikisini, bir çınar ağacı ekseninde yaşamıştır. (İP)*

Boz, farklı bakış açılarıyla ve eksiltileme yoluyla durum biçimbirimlerinin sayısının değişebileceğinin tartışılması gerektiğini belirtmektedir (Boz, 2009: 2376). Farklı özne türlerinden söz edildiğinde öznenin alabileceği durum biçimbirimleri değişebilir. Türkiye Türkçesinde tek bir öznenin olduğu düşüncesi öznenin alabileceği durum biçimbirimleri konusuna da açıklık getirecektir.

Baydar, öznenin "+dan" durum biçimbirimini alabileceğini belirtir, (Baydar, 2008: 21) Ünal, "+dan" durum biçimini alan özneler incelendiğinde "+dan" durum biçimbirimin bu öznelerde asli görevi olan ayrılma, çıkma görevinde değil, "+ın" tamlayan ekinin yerine kullanıldığını belirtir. (Ünal, 2017: 17)

***Kekten** arttı.*(Baydar, 2008: 21) (kekin bir kısmı)
***Elbisemden** bu mağazada yok.* (elbisemin benzeri)

Özne, "de, bile" bağlaçları ve dönüşlülük zamiri ile birlikte söz diziminde kullanılabilir.

***Öğretmenim bile** bana kızdı*

Vatanı için fedakârlıktan kaçınmayanlara, ***vatan da*** *fedakârlıktan kaçınmamalı.(AÜ)*

Doktorun kendisi *söyledi*

Kısacası *açıklayıcıdan özne, pekiştirmeli özne, bağlaçlı özne, ortak özne, dönük kimse, dönüşlü özne, karşılıklı kimseler, ortaklaşa kimse, işteş özne, ettiren kimse, ettirgen özne, olduran kimse, seslenmeli özne* gibi terimler ile ifade edilen kavramlar öznenin türü değil özellikleridir.

Sonuç

Öznenin özellikleri tam olarak tespit edilirse öznenin türlerinin olamayacağı görülecektir. *Sözde, örtülü, açıklayıcıdan, pekiştirmeli, bağlaçlı, ortak, gizli, belirsiz özne* gibi terimler ile ifade edilen özne türleri aslında öznenin birer özelliğidir. Hitap unsurları cümle dışı unsur olduğu için ayrı bir özne türü olarak düşünülemez.

Diğer yandan her cümlenin mutlaka öznesi olması gerekir düşüncesi de farklı özne türlerini ortaya çıkarmıştır. Derin yapıda olan özne ek ya da sözcük/sözcük grubu olarak her zaman söz diziminde yer almaz. Söz diziminde olmayan bir ögenin gösterilmesi mümkün değildir. Meçhul fiiller ve edilgen-geçişli fiiller ile kurulan cümleler, bazı kalıplaşmış ifadelerden oluşan cümleler, bünyesinde özne barındıran anlamca kaynaşmış fiiller ile kurulan cümleler öznesiz cümleler kabul edilmelidir.

Sonuç olarak öznenin özelliklerinin net olarak ortaya konulması ve anlaşılması Türkiye Türkçesinde aynı zamanda özne türleri karmaşasını da ortadan kaldıracaktır.

Kaynaklar

Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atabay, N., Özel, S., Çam, A., (2003). *Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.

Banguoğlu, T. (2015). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baydar, T. (2008). +Dan Ekli Özne Üzerine**,** *Türk Dili Dergisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, S.679, 19-29.

Bilgegil, M. K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*, Konya: Salkımsöğüt Yayınevi.

Bilgin, M. (2002). *Anlamdan Anlatıma Türkçemiz*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Boz, E. (2009). Türkiye Türkçesinde Özne Durum Biçimbirimi Alabilir mi?, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 4/3, 2371-2377.

Bulak, Ş. (2013). Özne Türleri Üzerine, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 8/1, 1101-1127.

Delice, H. İ. (2012). *Türkçe Sözdizimi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Delice, H. İ (1998). Türkçe Sözdiziminde Özne, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, S.6, 191-208.

Demir, N. & Yılmaz, E. (2014). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Demir, T. (2004). *Türkçe Dilbilgisi***,** Ankara: Kurmay Yayınevi.

Doğan, N. (2015). Türkçede Özne Seçme Hiyerarşisi, *Dil Araştırmaları*, S.17, 159-177.

Doğan, N. (2015). Türkiye Türkçesi Söz Diziminde Özne Sorunu- Dil Bilimsel Bir Yaklaşım, *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, 10/12, 295-314.

Ediskun, H. (2005). *Türk Dilbilgisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Emre, A. C. (1954). Türkçede Cümle**,** *TDAY-Belleten*, 105-180.

Ergin, M. (1990). *Türk Dil Bilgisi***,** İstanbul: Bayrak Basım Yayınları.

Ertürksoy, A. (2005). *Türkiye Türkçesinde Cümlede Özne*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Kocatepe Üniversitesi.
Hatiboğlu, V. (1972). *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Karaağaç, G. (2015). *Dil Bilgisi ve Anlam Bilgisi Çözümlemeleri***,** Ankara: Akçağ Yayınları.
Karaağaç, G. (2011). *Türkçenin Söz Dizimi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
Karahan, L. (1993). *Türkçede Söz Dizimi***,** Ankara: Akçağ Yayınları.
Koç, N. (1990). *Yeni Dilbilgisi*, İstanbul: İnkılâp Kitapevi.
Kükey, M. (2005). *Türkçenin Dilbilgisi 2*, Samsun: Cem Ofset Yayıncılık.
Özkan, M. & Sevinçli, V. (2015). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: Akademik Kitaplar.
Özmen, M. (2013). *Türkçenin Sözdizimi*, Adana: Karahan Kitabevi.
Özmen, M. (2010). Özne Üzerine Düşünceler, *Türk Dili Üzerine Makaleler***,** Ankara: Akçağ Yayınları, 335-346.
Tariktaroğlu, A. (1996). Türkçede Özne Sorunu, *Türk Dili*, S.536, 192-194.
Turan, Z. (1999). Öznenin Cümledeki Kimlik Problemi, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.13, 73-85.
Usta, Ç. (2014). Özne Türlerinin Tasnifine Dair Bir Öneri, *Karadeniz Araştırmaları*, S.40,159-169.
Ünal, Ü. (2017). *Türkiye Türkçesinde Özne Kavramı ve Özneyi Oluşturan Kelime Grupları,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu: Ordu Üniversitesi.

REZAEİ, M. (2018). Türkçede *ala* Sözcüğü. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 8-18.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 8-18.
DOI: 10.25068/dedekorkut174
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 07. 06. 2018
Kabul Tarihi: 20. 08. 2018

Türkçede *ala* Sözcüğü

The Word ala in Turkish

Mehdi REZAEİ*

Öz

Türk dilinin çeşitli kaynaklarına baktığımızda *ala* sözcüğünün geniş bir şekilde kullanıldığını görüyoruz. Tarihî ve çağdaş Türk lehçererinde *ala* sözcüğü renk bildirmenin yanı sıra canlı türlerini, bitki ve ağaç çeşitlerini, kumaş ve bez cinslerini, hastalıkları, karmaşıklığı, hava durumunu, zaman dilimini, insanın çeşitli hâllerini, yemek türlerini ve hatta soyut kavramları adlandırmak için de kullanılmıştır. Moğolca ve Mançuca gibi dillerde de görülen bu sözcük zamanla anlam değişimine uğramıştır. Türkçede *ala* sözcüğünün *çok renkli* anlamının yanı sıra bir de *yarı* anlamı vardır. Bu makalede *ala* sözcüğü ve bu sözcükle oluşturulan birleşik kelimeler dikkate alınarak, sözcüğün tarihî ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanım alanı belirlenip temel ve yan anlamı ayırt edilmeye çalışılmış, temel anlamdan yan anlama nasıl geçildiği izah edilmiştir.
Anahtar Sözcükler: *Türkçe, ala Sözcüğü, Tarihî Türk Lehçeleri, Çağdaş Türk Lehçeleri*.

Abstract

Considering different references on the Turkish language, we observe that the word *ala* has been utilized widely. Besides indicating color, the word *ala* has been employed in the historical and modern Turkish dialects for naming different types of creature, trees and plants, different types of cloth and fabric, diseases, disorders and complexities, weather conditions, periods of time, man's various moods, different types of food, and even abstract notions. Also seen in Mongolian and Manchu, the word has undergone gradual semantic change. The Turkish word *ala* means *half* as well as *colorful*. Considering the word *ala* and the compound words made with it, this research has sought to specify the domain of application of the word in the historical and modern Turkish dialects and to differentiate its primary and secondary meanings. Furthermore, it has been investigated how it has been transformed from the primary to the secondary meaning.
Keywords: Turkish Language, The Word *ala*, Historical Turkish Dialects, Modern Turkish Dialects.

*Dr. Öğr. Üyesi, Allameh Tabataba'i Üniversitesi-Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi-Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü-Tahran-Iran. El-mek: rizai_m613@yahoo.com

Giriş

Türk dilinin tarihî seyrine baktığımızada kimi sözcüklerin farklı kavramları karşılamak için geniş bir şekilde kullanıldığını görebiliriz. Bu tarz sözcükler çişitli durumlarda kullanıldıkları için zamanla anlam değişimine de uğramışlardır. Anlam değişimi coğrafyadan coğrafyaya ve lehçeden lehçeye farklılık göstermektedir. Kimi durumlarda bir sözcüğün anlamı tamamen değişirken bazen de anlam daralması veya anlam genişlemesi gibi durumlar ortaya çıkmaktadır. Bu olaylar Türkçe sözcüklerde görüldüğü gibi alıntı sözcüklerde de görülmektedir. Bir dilden diğer bir dile geçen sözcüklerde söz konusu duruma sık sık rastlamak mümkündür. Örneğin Türkiye Türkçesine Farsçadan girmiş olan *rüzgâr* ve *sitem* sözcükleri günümüzde temel anlamlarının dışında kullanılmaktadırlar. Farsçada *rüzgâr* sözcüğünün anlamı devir, dünya ve zamandır; ancak günümüzde farklı bir anlam taşımaktadır. *sitem* sözcüğü için de aynı durum geçerlidir, Farsçada "zulüm" anlamını taşıyan bu sözcük Türiye Türkçesinde anlam değişimine uğramıştır. Azerbaycan Türkçesinde *kişi* "erkek kişi, adam" (ET: *kişi* "kişi, insan") ve Türkçeden Farsçaya girmiş olan *olāḳ* "eşek" (EUT: *ulaġ* "ulak, yük hayvanı") sözcüklerinde anlam daralması görülmektedir. Eski Türkçede "kağanın eşi" anlamında olan *ḳatun* sözcüğü zamanla anlam genişlemesine uğrayarak "erişkin dişi insan" için kullanılmıştır. Bu durumların yanı sıra bazen de bir sözcüğün temel anlamı tamamıyla kaybolmaz. Temel anlamın izini özellikle söz konusu sözcükle yapılan birleşik sözcüklerde görmek mümkündür. Bugün TT'de kullanılan *pul* (< Far. *pūl*) sözcüğünün yaygın anlamı Farsçadaki anlamından (Farsçada "para" anlamındadır) farklıdır; ancak *para pul* birleşik sözcüğünde *pul* temel anlamını korumuştur.

Türkçenin çeşitli kaynaklarına baktığımızda *ala* sözcüğünün birbirinden farklı iki anlama sahip olduğunu görüyoruz: 1. alaca, çok renkli 2. yarım kalmak, tamamlanmamak. Bu anlamların hangisinin temel hangisin ise yan anlam olduğunu tespit etmek bu yazının amacını oluşturmaktadır. "alaca" anlamından "yarı" anlamına nasıl bir geçiş yapılmıştır? Bu durumu tespit etmek için Türk dilinin Tarihî dönemleriyle birlikte Türk lehçelerini de gözden geçirmek gerekir. Türk diliyle akraba sayılan veya ilişkide olduğu diğer dillere de başvurduğumuzda sağlam sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Türkçe veya diğer dillerde renkleri adlandırmak için bazen doğada bulunan varlık ve nesnelere baş vurulmuştur. *kök* eski Türkçede "mavi, gök rengi" demektir, bu sözcük *kök* "gök" sözcüğünü dikkate alarak renk adı olarak kullanılmıştır. Aynı durumu *altuni* (< *altın*+*î*), *hâkî* (Far. *ḫâk* "toprak"+*î*) ve *turuncu* (Far. *toränc* "bergamot"+*î*) gibi renklerede de görebiliriz. Bu durum diğer dillerde de ortaya çıkar. Örneğin Farsçada *mavi* için *ābî* sözcüğü kullanılmaktadır. *ābî*, *āb* "su" sözcüğüne nispet eki *-î* getirelerek yapılmıştır. Burada da bir rengi adlandırmak için bir varlıktan hareket edilmiştir. Demek ki insanoğlu renkleri adlandırmak için daha önce adlandırdığı varlıklardan yardım almıştır, yani önce *kök* "gök" sonra *kök* "mavi" veya önce *āb* "su" daha sonra *ābî* "mavi" demiştir.

Türk dilinde *ala* sözcüğü başka sözcüklerle gelerek hayvan adı, bitki adı, hastalık adı, hava durumu, zaman dilimi, özel adlar vb. durumlarda kullanılmıştır. Dede Korkut eserinde sıkça görülen *Aladağ* bugün de birçok Türk bölgesinde dağ adı olarak görülmektedir. Oğuz Türklerinin 24 boyundan birisi *Alayuntlu* boyudur. *ala* sözcüğü diğer dillere de geçmiştir. Türkçeden Farsçaya geçen *ala* sözcüğü *ala pälängî* "pars derisi gibi siyah ve beyaz benleri olan" ve *qézél ālā* "alabalık" (< *kızıl ala*), *ala bula* "karmakarışık" sözcüklerinde görülmektedir. İsfahan'ın önemli mimarî eserlerinden olan *Ālî Kapu* (عالی

قاپو) aslında *Ala Kapu* olmalıdır. Bu birleşik adda *ala* sözcüğü zamanla Arapça *'ālî* "fevkalade, olağanüstü" sözcüğü gibi algılanıp kullanılmıştır. Aynı sözcüğü AzT'de *alaqapı* "avlu kapısı, eski şehirlerin girişinde bulunan kapı" şeklinde görebiliriz.

1.Tarihî Türk Lehçelerinde *ala* Sözcüğü

Türk dilinin tarihî eserlerine baktığımızda *ala* sözcüğü ilk başta temel olarak iki durum için kullanılmıştır: 1. *at* sözcüğüyle beraber gelerek atın rengi belitilmiştir. 2. Bir deri hastalığını adlandırmak için kullanılmıştır. Söz konusu deri hastalığı araştırmacılarca genellikle *cüzzam* olarak belirtilmiştir (Caferoğlu 1968: 10; Borovkov 2002: 47); ancak satır altı Kuran tercümelerine baktığımızda *ala* sözcüğünün *abraş hastalığı* için de kullanıldığını görmekteyiz. Abraş hastalığının özelliğini dikkate aldığımızda *ala* sözcüğünün bu hastalığı adlandırmaya uygun olduğunu görebiliriz. Burada da *ala* sözcüğü yine renk anlamına dayanmaktadır. Dolayısıyla Türkçenin tarihî metinlerinde *ala* sözcüğü esasen renk anlamında kullanılmıştır. Bu durum koyu bir renk ile açık bir rengin karışımı olmalıdır.

Türkçede *ala* sözcüğüne ilk olarak Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış eserlerde rastlıyoruz. Bu sözcük *Irk Bitig*'de *at* ile birlikte gelmektedir: *āla atlıġ yol teŋri men* (Tekin 2017: 19). Bu döneme ait diğer bir metinde söz konusu sözcük *ḳayu kişiniŋ eti ala bolsar* (Arat 1930: 48) cümlesinde bir hastalığı karşılamak için kullanılmıştır. Tibet alfabesiyle yazılmış başka bir metinde ise sözcük *hala* şeklinde geçmektedir (Tekin 2003: 363).

Karahanlı dönemi eserlerinde *ala* sözcüğü Eski Uygur Türkçesinde olduğu gibi yine renk ve deri hastalığı bildirmektedir. DLT'de *ala* "ala tenli kişi", *ala at* "kır at" (Atalay 2006: 81) şeklinde kaydedilmiştir. Kuran tercümelerine baktığımızda söz konusu sözcük bir tür deri hastalığı için kullanmıştır: *taḳı oŋaltur men toġa közsüzni taḳı ala tenligni* (Üşenmez 2010: 250), *tälim alalarnı ämlädi ärsä äŋgü boldı* ve *alalıḳnı ämlärmän ölügni tirgüzürmän* (Borovkov 2002: 47). KB'de *ala* sözcüğü sadece bir mısrada geçmektedir: *köŋül til ala boldı kimke büteyi* (Arat 2008: 1078), burada gönül ve dilin ala olması mecaz anlamda kullanılmıştır.

Harezm sahası eserlerine bakıldığında *ala* sözcüğü eski dönemlere göre daha fazla kullanım alanına sahiptir. ME'de söz konusu sözcük *at* ve *ten* sözcükleriyle birlikte gelmiştir. NF'de ise *at* sözcüğünün yanı sıra *tonluġ* "elbiseli" sözcüğüyle de gelmektedir. KE'de *at* sözcüğünün dışında *monçuḳ* "boncuk" sözcüğüyle de bir araya gelmiştir. Aynı eserde *ala* sözcüğü deri hastalığını da göstermektedir. KE'de yaygın kullanımların dışında bir de soyut bir kavramı karşılamaktadır *ala* sözcüğü. Bu kavram "uyuşmazlık, muhalefet" anlamındadır: *aramızda alalıḳ kemişti, rūzgārımız bulġandı* (Ata 1997: 336). Bu kullanımda çok renklilikten uyuşmazlığa bir anlam kayması yaşanmıştır.

Eski Kıpçak Türkçesiyle yazılmış eserlerde *ala* sözcüğüyle ilgili yeni kullanımları görmekteyiz. Bitki ve hayvan adlarıyla birlikte gelerek birleşik isim şeklinde kullanılmıştır: *ala bota* "kaz ayağı", *alaboġa* "büyük deniz hayvanı". Bu sözcüğün ikileme biçiminde kullanıldığı söz konusu dönemin eserlerinde görülmektedir: *alabula* "alaca bulaca". Başka bir renkle birlikte gelmektedir: *alçal* (< ala+çal) "ala renkli, çil".

Çağatay döneminde *ala* sözcüğü geniş bir şekilde kullanılmıştır. Özellikle kuş isimlerinde *ala* sözcüğünü pek çok örnekte görebiliriz: *alabas* "ördeğin bir türü, bağırtlak", *alaca serçe* "bir tür çil renkli serçe", *alafaḫta* "kızıl kumrunun bir türü" (< *ala*+Ar. *fāḫte*), *ala ḳarġa* "bir tür karga", *ala luġa* "bir ördek türü, altı ak yabani ördek", *alapke* "ördeğin bir türü, bağırtlak", *ala pöke* "bir ördek türü", *alatahta* "kızıl kumrunun bir türü", *ala toġan* "karga, karganın bir türü". Yırtıcı hayvanlar için de kullanılmıştır: *ala keleŋ* "yırtıcı ve fena kokan bir canavar türü". Bir örnekte bitki için kullanıldığını görüyoruz:

ala ḳaraḳ "pamuk kozası". İkileme örnekleri Çağatay metinlerinde de vardır: *alabula* "karışık ve bulaşık", *alaḳ bulaḳ* "karışık, bulaşık". Bu dönemin metinlerinde, dikkat çeken bir kullanımı *ala çapġun* "döne döne esen, yağan boran, kar ve yağmur fırtınası, bora" örneğinde görmekteyiz. Bu örnekte *ala* sözcüğü renk için değil kar yağışının türünü belirtmek için kullanılmıştır.

Eski Oğuz Türkçesinde de *ala* sözcüğünün kullanıldığını yaygın şekilde görebiliriz. Bu dönemin metinlerinde insan için kullanılan *ala* sadece bir hastalık ismi olarak değil sevgilinin gözlerini övmek için de kullanılmıştır, *ala tenlü* "abraş" bir hastalık adıyken *ala gözlü* "ela gözlü" sevgilinin gözünü tasvir etmek için kullanılır. Dede Korkut'ta *Ala Tağ* özel ad olarak kullanılmıştır. Aynı eserde *ala* sözcüğü değişime uğrayarak *alan* "ala, alaca, sabahın ilk aydınlığı, alaca karanlık" ve *alar* "ala, aydınlık, ilk aydınlık sabah aydınlığı" şeklinde de görülmektedir. Eski Anadolu sahasında kullanılan *alak bulak* "allak bullak, karmakarışıklık" ve *alaz alaz* "alaca bulaca" ikilemeleri de *ala* sözcüğüyle ilişkili olmalıdır. Kuş adları olarak *ala karga* (*alaca karga*) "saksağan", *ala kuş* "tavus kuşu", *ala sığırcık* "çekirgeyi kıran bir çeşit sığırcık kuşu", *ala doğan* "bir tür doğan" gibi isimleri söz konusu dönemin eserlerinde görebiliriz. Bu dönemin eserlerinde *ala* ile ilgili yeni bir kullanıma şahitiz: *ala kurı* "yarı kuru" (TS: 86). Bu kullanımda söz konusu sözcük artık renk bildirmek işlevinde değil, bir durumun yarı olduğunu belirtmektedir.

2. Çağdaş Türk Lehçelerinde *ala* Sözcüğü

Çağdaş Türk lehçelerine baktığımızda *ala* sözcüğü farklı sözcüklerle birlikte gelerek değişik durumları, kavramları ve canlıları karşılamaktadır. Eskiden somut bir varlığı gösteren *ala* sözcüğü artık soyut kavramları da göstermektedir. Çalışmanın bu bölümünde çeşitli kaynaklardan derlenen sözcükler farklı başlıklar altında gösterilmektedir. İlk olarak "renk" anlamını içeren sözcükler ve daha sonra da "yarı" anlamını gösteren sözcükler sıralanmıştır.

2.1. Renk Bildiren Sözcükler

ala sözcüğü veya onun başka bir türevi olan *alaca* Türk lehçeri ve ağızlarında yaygın olarak kullanılmaktadır: TT: *ala / alaca* "karışık renkli, çok renkli". TT'de kullanılan *ela* "gözde sarıya çalan kestane rengi" sözcüğü *ala* sözcüğünün şekil ve anlam olarak değişime uğramış hâlidir. TT'de buna benzer ters gelişmelerin örneği az değildir: *elma, anne, kardeş* gibi. AzT: *ala* "karışık renkli, deride ortaya çıkan beyaz leke"; Trkm.: *āla* "ala, karışık renkli, çizgili"; YUyg.: *ala* "alaca, bulacalı, aynı renkten olmayan"; Kaz.: *ala* "alaca, ak ile başka renklerin bir arada görülmesi"; Krg.: *ala* "benekli, alaca"; KM: *ala* "karışık renkli"; Özb.: *ola* "1. alaca, 2. özellikle beyaz ve siyahtan oluşan iki renkli, 3. bitmemiş, eksiği olan"; AT: *ala/ölö* "ala, alaca"; Tat.: *ala* "siyah ve beyaz veya açık ve koyu renklerden oluşan, alaca"; Yak.: *ala* "alaca"; Çuv.: *ula* "alaca"; Hlç.: *hala* "açık mavi"; AA: *ala* "1. siyahla beyaz karışık renk, siyahlı beyazlı, 2. kahverengi ile kırmızı arası bir renk, 3. açık kahverengi 4. kekliğin boynundaki siyah halka, 5. beyaz rengi çok olan şey, kirli bez"; İTA: *ala* "siyah beyaz karışımı".

2. 2. Canlı Türleri (kuş-hayvan-balık-böcek)

Türk dilinin farklı lehçelerinde *ala* (*alaca*) sözcüğünü çeşitli canlı türlerini adlandırmak için kullanmışlardır. Özellikle kuş türlerini adlandırmak için sıkça *ala* sözcüğüne baş vurulmuştur. Bu durumu Anadolu ağızlarında pek çok örnekte görebiliriz.

Kuş adları: TT: *alacabalıkçıl* (kuş), *alakarga*, *alacakarga* (kuş); AzT: *alabaxta* "tahtalı güvercin", *alacährä* "iskete", *alaqanad* "ağaçlarda yaşayan rengârenk kuş, kanarya",

alaqarğa "alakarga"; YUyg.: *alaḳarçiġa* "aladoğan", *alaġaz* "yaban ördeği"; Krg.: *alaganat* "bir kuş adıdır", KM: *ala çıpçık* "saka kuşu"; AT: *alasarı* "sarıasma" (kuş); Özb.: *olahakka* "alakarga, saksağan", *olaqanot* "bir tür yaban ördeği", *olaqarġa* "alakarga", *olatöġanoq* "etçil bir tür kuş"; İTA: *ala qarğa* "leş kargası"; AA: *alababa* "akbaba", *alābahta* "üveylik kuşu", *alābak* "saksağana benzer bir çeşit kuş", *alabarak* "palamut yiyen bir kuş", *alaca garga* "saksağan", *alaca karga* "karakuş", *alaçavuş* "hüthüt", *alafalak* "palamut ve çokça mısır yiyen alacalı bir çeşit kuş", *ala kabak* "1. saksağan, 2. siyahlı beyazlı güvercin büyüklüğünde bir kuş, 3. palamut, mısır yiyen ve sesleri taklit eden bir çeşit kuş", *ala ganat* "beyaz kanatlı yabani güvercin", *ala garga* "kargaya, saksağana benzeyen bir çeşit kuş", *alağarga* "alaca renkli bir kuş", *ala kabak* "ağaçkakan kuşu", *ala kanat* "büyük ve boz renkli yaban güvercini", *ala karga* "tüyleri birkaç renkli olan ve saksağandan küçük bir kuş", *ala kaz* "bir tür yaban ördeği", *alakesa* "bir tür orman kuşu", *alakise I* "saksağana benzer bir kuş", *akakişik* "karga büyüklüğünde renkli bir kuş, alakarga", *ala palaz* "gagası ve ayakları yeni kırmızılaşmaya başlamış keklik yavrusu", *alasakça* "saksağan", *alasaksağan* "ispinoz", *alasaksoğar* "uzun kuyruklu ve beyaz kanatlı bir çeşit kuş", *ala sığırcık* "beyaz renkli sığırcık", *alatavuk* "dağlarda yaşayan bir çeşit kuş".

Hayvan adları: TT: *alabacak* (at), *alacasansar* (etçil), *alageyik*; AzT: *ala baş* "bir tür av köpeği", *aladodaq* "aladudaklı at", *alakéş* "karnı alaca hayvan", *alapaça* "sekili (hayvan)", *alapars* "sincap, değin"; Kaz.: *alaman* "ala sıçan, bir fare çeşidi"; KM: *alabaş* "beyaz başlı inek"; AT: *alabuga* "samur"; Özb.: *olapar* "siyah ve beyaz renkte olan köpek", *olaközan* "1. kürk, 2. bir tür sansar"; AA: *ala bacak* "bacakları benekli, beyaz renkli hayvan", *alabaş* "başı benekli hayvan", *alagenevür* "siyahlı beyazlı yılan", *alager* "kır renkli keçi", *alagırık* "alacalı köpek", *alagücük* "kısa ve boz renkli yılan", *alagüdük* "bir cins köpek", *alakiştik* "alaca renkli kedi", *alapaça* "ayakları beyaz renkli at", *alaş* "büyük ve siyahlı beyazlı bostan köpeği", *alatengirek* "kısa boylu benekli ve zehirli bir yılan".

Balık adları: TT: *alabalık* (balık); AzT: *alabalıq* "alabalık"; YUyg.: *alabuġa* "perki, tatlı su levreği"; Kaz.: *alabuğa* "tatlı suda bulunan bir balık çeşidinin adı"; Krg.: *alabuga* "tatlı su hani balığı"; KM: *alaburga* "bir tür balık"; Tat.: *alabuġa* "tatlı su levreği, perki"; Özb.: *olabuġa* "bir tür balık adı"; AA: *alabalık* "eti beyaz ve lezzetli, az kılçıklı, kırmızı ve siyah benekli sazan cinsinden tatlısu balığı".

Böcek adları: AzT: *alabuğa* "perde kanatlı bir tür böcek"; Kaz.: *alagülik* "sineğin bir türü"; AA: *alagülük* "kuduz olanlara yedirilen bir böcek, zehirli buğday böceği", *alağancık* "1-3 cm. boyunda kahverenkli, vücutta gezdiği zaman ısıran böcek",

2. 3. Bitki, Ağaç ve Meyve Adları

TT: *alabaş*, *alacamenekşe*, *alaçam*; AzT: *alağac* "sınırlara ve yol kenarlarına dikilen ağaç", *alakülüng* "kırlarda ve tarlalarda görülen çiçekli bir bitki", *alaqanqal* "deve dikeni", *alapısraq* "çayır mantarı"; YUyg.: *alaputa* "kara pazı, kazayağı"; Kaz.: *alabota* "külünden sabun tozu yapılan bie nevi ot adı"; KM: *alabay* "sığırgözü bitkisi", *alafota* "bir tür yabanî ot"; Özb.: *olaböta* "kırsalda biten bir tür bitki", *olapöchoq* "kabuğu benekli olan bir tür kavun"; Tat.: *alabuta* "kara pazı otu"; AA: *ala ayaş* "siyahlı beyazlı ve iri taneli bir çeşit üzüm", *alabada* "sulak ve verimli toprakta yetişen ve yaprağından dolma yapılan bir çeşit tohumlu bitki", *alabaş* "bir tür bitki", *alaca ot* "susuz yerlerde yetişen geniş yapraklı, dikenli bir çeşit ot", *alaceher* "meyvesi yenmeyen, bodur ve dikenli bir ağaç", *alagöbek* "karaağaçlarda çıkan ve yemeği yapılan bir çeşit büyük mantar", *alagöz* "küçük taneli ekşice bir çeşit üzüm", *alakakaç* "gelincik çiçeği", *ala kangalı* "yaprakları geniş ve benekli, kenarları dikenli, yenilebilen bir çeşit ot", *alamelek* "bir yanı kırmızı bir yanı sarı, iri taneli kiraz", *alaoğlak* "beyaz ve kahverenkli bir çeşit fasulye", *ala pancar* "baharda görülen ve

yemeği yapılan bir çeşit bitki", *alapata* "yaprakları marula benzer bir çeşit ot", *alatura* "bir çeşit kırmızı üzüm".

2. 4. Hastalık Adları

Daha çok deri hastalıkları için kullanılmaktadır. Deri üzerinde ortaya çıkan benlerden dolayı bu adlandırmalar de aslında "renk" anlamına dayanmaktadır. Kaz.: *alaökpe* "hayvanların akciğer hastalığı", *alapes* "insan derisi üzerinde benekli, bulaşıcı cilt hastalığı"; Özb: *olaqaroq I* "hayvanlarda görülen bir tür beyin hastalığı"; AA: *alabele* "çiçek bozuğu veya çilli yüz", *alaca IV* "at ve eşeklerin ağzında olan bir çeşit hastalık", *alaşa* "bir çeşit deri hastalığı", *alaşar* "yüzü beyaz lekeli adam", *ala düşmek* "vücut veya yüz leke olmak, saç ağarmak".

2. 5. Dokuma, Bez ve **Kumaş Adları**

AzT: *alapäläng(i)* "çiçek desenli mendil veya bez, renkleri birbirine uymayan, çeşitli renklerden oluşan"; Kaz.: *alaşa* "çeşitli renkte yünden dokunan kilim"; Krg.: *alaça* "bir çeşit yollu pamuklu kumaş"; KM: *alaqoca* "paçavra", *alakıtay* "basma kumaş"; Özb.: *ola-quroq* "renkli ve küçük bezlerden oluşan büyük kumaş parçası"; AA: *ala* sözcüğü Anadolu ağızlarında "renkli pamuklu bez, ekmek bohçası, önlük, peştamal, üstlük" gibi anlamlarda kullanılmaktadır. *alaca II* "1. kıldan dokunmuş sergi, bir çeşit kilim 2. heybe, 3. kenarları işlemeli büyük baş örtüsü", *alaçul* "kilim", *alağara* "siyahı çok olan bir kilim motifi", *ala kilim* "renkleri keçeden sergi, yaygı", *ala torba* "çeşitli renkte yünlerden dokunan saplı torba".

2. 6. Düzensizlik, Karmaşıklık ve Belirsizlik Belirten Adlar

Genellikle ikilemeler biçiminde görülen bu kullanımlarda karışık renkli olma durumundan karmaşıklık ve düzensizliğe doğru bir anlam kayması yaşanmıştır. TT: *alan talan* "karmakarışıklık"; AzT.: *alagöl* "dağınık gölleri olan bölge", *ala-qolay* "şöyle böyle, azca" (*ala-qolaylıq* "vasat"), *ala-seyräk* "seyrek, dağınık, orada burada", *ala-tala* "dağınık, orada burada", *alaşıq-dolaşıq* "sisli, bulanık, net görülmeyen", *alamäzhäb* "inancında sabit olmayan, idealsiz, ülküsüz"; YUyg.: *ala-tayin* "belirsizlik, şüpheli"; Kaz.: *alay-düley* "karma karışık, intizamsız", *ala-qula* "çeşitli, intizamlı olmayan, alaca bulaca", *alan-bulan* "belirsiz"; Krg: *alalık* "alacalık, müsavatsızlık, nifak, ihtilaf"; KM: *alas* "belli belirsiz, bulanık", *alas-bulas* "bulanık, karışık", *alaqoca* "beceriksiz, sakar"; Özb.: *olaqaroq II* "seyrek", *olachalpoq II* "düzensiz, dengesiz"; AA: *alabula* "bulanık, biçimsiz", *alak bulak* "karmakarışık, altüst, bulanık, silik", *alak katak* "karmakarışık, dağınık", *alak malak* "belli belirsiz, hayalmeyal", *alahülya* "bulanık", *alak falak* "karmakarışık".

2. 7. Yemek Adları

TT: *alaca aş*, AA: *alaca aş* "bir çeşit yemek, aşure", *ala pilav* "mercimek ve pirinçle yapılan bir çeşit pilav", *alatene* "bulgur ve mercimekle yapılan bir çeşit yemek".

2. 8. Yarım Olma Durumunu Bildiren Sözcükler

Türkçede *ala* sözcüğü "renk" bildirmenin yanı sıra "yarı" anlamını da birçok birleşik adda göstermektedir. Yarım olma anlamı faklı durumları karşılamak için kullanılır. Bu kullanımı Oğuz lehçelerinde daha yaygın görebiliriz. Aşağıda "yarım olma" anlamını içiren farklı durumlar ve kavramlar gösterilmektedir.

Yarı Karanlık-Yarı Aydınlık

TT: *alaca karanlık* "yarı karanlık", *ala gün* "yazın güneş bulut arkasında kaldığında oluşan gölgeli durum"; AzT: *alaqaranlıq* "alaca karanlık", *ala-toran* "şafak sökerken, alaca karanlık", *alakölge* "yarı gölge"; İTA: *ala qäränquluq* "alaca karanlık", *ala tor* "alaca

karanlık"; Kaz.: *alagevim* "sabahın alacası", *alagöbe* "sabahleyin tan yeri belli olmaya başlayan vakit", *alakölenke* "tan yeri yeni belirlenmeye başladığı alaca karanlık an"; Özb.: *olaqorongi* "alaca karanlık", *olachalpoq I* "ağacın altındaki yarı gölgeli durum"; AA: *ala bılanık* "yarı berrak, bulanık su", *alaçakır* "gece gökyüzünün yarı bulutlu hali", *alaca güneş* "güneşin ağaç yaprakları arasından süzülmesiyle yarı aydınlanan yer", *alaçav* "seyrek yapraklı ağaç gölgesi, yarı gölge", *alagüneş* "yarı güneşli, yarı gölgeli yer".

Yarı karanlık yarı aydınlık, yarı gölgeli yarı açık vb. anlamlara dayanarak zaman birimlerini gösteren birleşik adlar da türetilmiştir. AA: *alabahar* "ilkbaharın ilk günleri", *alaguşluk* "öğleden evvelki zaman", *alayoş/alayöş* "sabah ezanından biraz önceki zaman", *alasabah* "şafak vakti, alacakaranlık", *alaçalpoy* "ilkbaharda karın erimeye ve yer yer toprağın görünmeye başladığı zaman", *ala günler* "ağustos ayında sam yelinin estiği günler", *alaca kar* "karın yer yer eriyerek toprağın görünmeye başladığı zaman".

Yarı Pişmiş-Yarı Olgunlaşmış

TT: *ala sulu* "1. yeni olgunlaşmaya başlamış (yemiş), 2. iyi pişmemiş, suluca", *alatavlı* "iyi pişmemiş (yemek)"; AzT: *ala bişmiş* "yarı pişmiş", *ala-däymiş* "olmamış meyve", *ala-qarsaq* "yarı pişmiş", *ala-qora* "koruk, olgunlaşmamış", *ala-sütlü* "ala sulu, iyi pişmemiş", *ala-yétişmiş* "ala sulu (meyve)", *ala kal* "ham, olmamış", *ala-pörtü* "yarı pişmiş"; İTA: *ala qora* "olgunlaşmamış üzüm"; AA: *alaca* "yarı olgun üzüm", *alaça* "yarı olmuş üzüm", *ala bişik* "yarı pişmiş", *ala börtme* "çok az pişmiş", *ala börtük* "güneşten bir tarafı yanmış sebze veya meyve", *alacanlı* "yarı pişmiş", *alaçakır* "yarı olgunlaşmış sebze veya meyve", *alager* "olgunlaşmamış, yarı olmuş", *alahüllü* "yarı pişmiş", *alakise II* "yarı olmuş, yarı olmamaış", *alasulu* "1. yeni olmaya başlamış meyve; 2. iyi pişmemiş, yarı sulu yemek", *alager* "olgunlaşmamış, yarı olmuş", *alakoruk* "yarı olmuş üzüm".

Yarı Yaş-Yarı Kuru

TT: *alatav* "az tavlı, yarı yaş yarı kuru (toprak)"; AzT: *ala-nem* "azıcık rutubetli"; AA: *alahar* "yarı suyunu çekmiş, yarı kurumuş, yarı kızarmış nesne", *alayaş* "yarı kuru yarı yaş", *aladarbız* "yarı ıslak yarı kuru, az tavlı toprak", *alagönen* "yarı kuru yarı yaş, nemli", *alagönen* "suyunu iyice almamış toprak", *alahanav* "yarı kuru, yarı yaş toprak", *alakuru* "1. yarı tavlı toprak; 2. yarı kuru yarı yaş; 3. atların kışın hem yayılarak hem de saman yiyerek beslenme şekli", *alatav* "yarı yaş yarı kuru toprak", *alavur* "az tavlı, yarı kuru yarı yaş toprak", *alataras* "yarı nemli, tavlı toprak".

Çeşitli Durumların Yarım Olması, Tamamlanmaması

AzT: *ala-babat* "orta halli", *alaqarın* "yarı aç", *ala oyaq* "yarı uyanık", *ala-yarım(çıq)* "tamamlanmamış, yarıda kalmış, bir parça, kısmen", *alayonca* "yarı ekin yarı yonca (tarla)"; İTA: *ala täläkä* "yarım yamalak"; KM: *ala-çola*: "yarım yamalak, baştan savma, şöyle böyle"; AA: *ala II* "yarı, yarım", *alaaç* "yarı aç", *alacannı* "canı henüz çıkmamış, hayatla ölüm arasında", *aladorlaḳ* "yeni yetme", *alafasaraḳ* "yeni yetme", *ala boklu* "yarım yamalak, yarı kirli, işe yaramaz halde", *alabuçuk* "baştan savma, yarım yamalak", *ala bulaşık* "yarım, tamamlanmamış, kirli", *alacanlı* "yarı canlı", *alaçakır* "yarı aç yarı tok", *aladiri* "yarı canlı", *alagücük* "baştan savma, yarım", *alak falak* "yarım yamalak", *alabula* "yarım yamalak" *aladeli* "yarı deli, budalaca", *alağır* "orta yaşlı adam", *alakepir* "yarı aç yarı tok", *alaseme* "yarı uyur, yarı uyanık, uykudan gürültüyle uyanıp sersemleşme hali", *ala yaşlı* "orta yaşlı adam".

2. 9 Hava ve **Yağış Durumuyla İlgili Sözcükler**

Bu tarz sözcükler "yarım olma" anlamına dayanarak yarı yağmur yarı kar, yarı açık yarı bulutlu vb. durumları karşılamak için kullanılmaktadır. AzT.: *ala-çalpov*

"yağmurla yağan kar, fırtına"; İTA: *ala çälpow* "kar çiselemesi" (Hemedan ağzı: *alaçırpo* "karla karışık yağmur"); Hlç: *hala çälpav* "kar ila yağmurun birlikte yağışı"; Kaz.: *alağanşıq* "kar borası durarak yavaşladığı an"; Özb.: *olashovur* "yavaş ama iri yağan kar ve yağmur için kullanılır"; AA: *almuḳ* "bulutlu, durgun ve çok sıcak hava", *ala bulut* "gökte yer yer toplanan beyaz, kaba bulutlar", *alacalık I* "ilkbaharda karların eriyerek tarlaların biraz kar, biraz toprak görünen yerleri", *alaçakır* "gece gökyüzünün yarı bulutlu hali", *alaçaprak* "yağmurla karışık kar, sulu sepken", *alagiren* "yarı açık, yarı bulutlu hava", *alagün* "1. yazın güneş buluta girdiği zamanki gölgeli hava; 2. yarı açık, yarı bulutlu hava", *ala kar* "yarı karlı", *alakış* "az yağışlı, yarı güneşli hava", *alamık* "rüzgarlı ve bulutlı havada güneşin arasıra görünmesi, açık hava", *alamuk* "bulutlu, durgun ve çok sıcak hava", *alapara* "baharda karların yer yer eriyip toprak görünmesi hali", *alaptan* "lapa lapa yağan kar", *alataras* "toprağı tavlayacak kadar yağan yağmur".

Karın erimesiyle ilgili *ala* sözcüğüne yapım ekleri getirilerek fiil bile yapılmıştır. AA: *alarlamak* "bulutlu hava bir açılıp bir kapanmak", *alalanmak* "dağlarda yer yer kar erimek", *alacalanmak* "eriyen karlar arasından yer yer toprak görünmek".

2. 10. Renk ve Yarı Anlamlarını Göstermeyen Birleşik Adlar

ala sözcüğü kimi örneklerde renk ve yarı anlamını kaybetmiş durumdadır. Bu sözcükler daha çok insanın çeşitli davranışları, duyguları ve hâlleriyle (genellikle olumsuz) ilgili birleşik adlardır. Anadolu sahasında bu tarz kullanımı sık bir şekilde görebiliriz. AzT: *alabağır* "korkak" (*alabağır olmaq* "korkmak"), AA: *ala ağız* "ara bozucu, boşboğaz, geveze, ikiyüzlü, dönek", *alabacak* "ahlaksız, ara bozucu, dönek, uğursuz adam", *alabula* "iki yüzlü", *alacalık II* "döneklik, ikiyüzlülük", *alagır* "kuvvetli adam", *alagöz* "1. cesur, yiğit 2. korkak", *alakabak* "1. boş boğaz, sözünde durmaz; 2. serseri, işsiz güçsüz", *alakeyf* "çakırkeyf, neşeli, az sarhoş", *alameşlek* "yüze gülüp, arkadan konuşan adam, ikiyüzlü", *alasarık* "kötü, dönek adam", *alaş II* "ikiyüzlü, ara bozucu".

3. Moğol, Tunguz-Mançu Dillerinde *ala* Sözcüğü

Türk dilinin bütün lehçe ve ağızlarında görülen ve çok geniş bir kullanım alanına sahip olan *ala* sözcüğü diğer Altay dillerinde de bulunmaktadır. Moğol, Tunguz-Mançu dillerinde de bu sözcüğün bulunması *ala*'nın çok eski bir sözcük olduğuna işaret eder.

3. 1. Moğol Dilleri

OM (İM): *ala* "alaca"; Moğ.: *alag* "ala, alaca", *alagan-a* "tatlı su levreği", *alagla-* "alacalamak, alaca bulaca yapmak"; Bur.: *alag*; Ord. *alaq*; Kalm.: *aləg*; Dag.: *alag;* Mngr.: *alaG*; Bao.: *alәG*, Khal.: *alag*, < **ālak* < *hāla+k* (Tekin 2003: 263)

3. 2. Mançu-Tunguz Dilleri

Evk.: *ala*, *alag* "multicolored"; Neg.: *alha*; Orok: *alaha*; Nan.: *alha*; Ma.: *alha* "many colored, variegated, mottled", *alhajan* "mottled", *alhangga*, *alhari bulgari* "spotted, variegated", < **ālka* (Tekin 2003: 263).

Sonuç

ala sözcüğünün kullanımına baktığımızda çok geniş bir alanı kapsadığını görüyoruz. Zaman biriminden mekan adına, hayvan adlarından bitki adlarına, beden hastalığından ruh hastalığına, dağ adından insan adına kadar çok geniş bir kullanım sahasını kapsamıştır. Renk bildiren diğer sözcükler gibi tekdüze bir rengi göstermeyen bu sözcük Orta Türkçe döneminden itibaren atın dışında diğer hayvan ve bitkileri adlandırmak için de kullanılmıştır. Bu olay Çağatay döneminde daha geniş bir şekilde görülmektedir. *ala* sözcüğünün iki temel anlama sahip olduğunu gördük: "karışık renkli,

çok renkli" ve "yarım kalmak, tamamlanmamak". Türkçenin ilk yazılı metinlerinde *ala* sözcüğünün "renk" anlamında kullanıldığı düşünüldüğünde sözcüğün temel anlamının "renk" bildirdiğini söyleyebiliriz. "yarı" anlamı aslında yarı koyu yarı açık renge dayanan bir durumdan kaynaklanmaktadır. Örneğin *alaca karanlık* gibi bir birleşik sözcükte gece (koyu renk) ve gündüz (açık renk) arasında bulunan bir andan söz edilir. Bu tarz örneklerdeki *ala* (*alaca*) sözcüğü zamanla "yarı" anlamını üzerine alıp *ala oyaq* "yarı uyanık" gibi sözcükte tamamen renk bildirme anlamını kaybetmiştir. Diğer taraftan Halaççа ve Tibet alfabesiyle yazılmış bir Eski Uygur metninde görülen *hala* biçimi dikkate alındığında söz konusu sözcüğün ilk biçimini **pala* (krş. *hadak* < **padak* gibi örneklerle) şeklinde tasarlamamız mümkün olacaktır. Bu ilk biçimin Ural dillerinde farazî bir kökten gelişen sözcüklere (Fin.: *puoli* "yarım", Mac.: *fél* "yarım", Man.: *pāl* "yarım" ve Est.: *pool* "yarım" < **pälä*) benzerlik göstermesi herhalde rastlantısal bir benzemekten öte değildir. Demek oluyor ki **pala* "ala" ile **pälä* "yarım" arasında bir kökteşlikten bahsedemeyiz. Mançu-Tunguz dillerinde görülen *alha* ise çok eski zamanlarda (sekizinci yüzyıldan önce) Türkçeden söz konusu dillere geçmiş olmalıdır, çünkü Mançucadaki biçim doğrudan doğruya **pala* sözcüğünden gelişmiş olsaydı bu dilde sözcüğün /f/ ile başlaması gerekirdi (krş. Hlç.: *hadak* ~ Ma.: *fatan* vb. örnekler). Dolayısıyla Türkçeden Moğol, Mançu ve Tunguz dillerine geçen birinci tabaka (bk. Clauson, 1962: 217) sözcükleri arasında **hala* sözcüğüne yer vermemiz pek de yersiz sayılmaz. Bu sözcük Mançucada göçüşmeye uğrayarak *alha* biçimine girmiştir.

Sonuç olarak *ala* sözcüğünün bütün Türk lehçelerinde kullanılması, Moğolca ve Mançuca gibi Altay dillerinde var olması bu sözcüğün çok eski olduğunu göstermektedir. *ala* sözcüğü ile yapılan birleşik isimleri dikkate aldığımızda *ala*'nın aslında iki rengin (koyu ve açık) karışımı olduğu anlaşılmaktadır. *ala* sözcüğünün "çeşitli renklerin karışımı" veya "karmakarışık" anlamları daha sonradan ortaya çıkmış diyebiliriz. Bu durumdan sonra da *alamäzhäb* "idealsiz", *alalık* "nifak" ve *ala ağız* "ara bozucu, ikiyüzlü" gibi kavramlar meydana gelmiştir. Diğer taraftan *alakölge* "yarı gölge" gibi bir birleşik sözcükte, gölge (koyu) ve ışıklı (açık) arasında bulunan bir durum kastedilmektedir. Bu durum "yarı gölge" anlamını verdiği için *ala* sözcüğü zamanla "yarı" olarak algılanmıştır ve *alatav* "yarı yaş yarı kuru (toprak)" gibi sözcükler türetilmiştir. Bu gelişmeleri özet olarak aşağıdaki şema şeklinde gösterebiliriz.

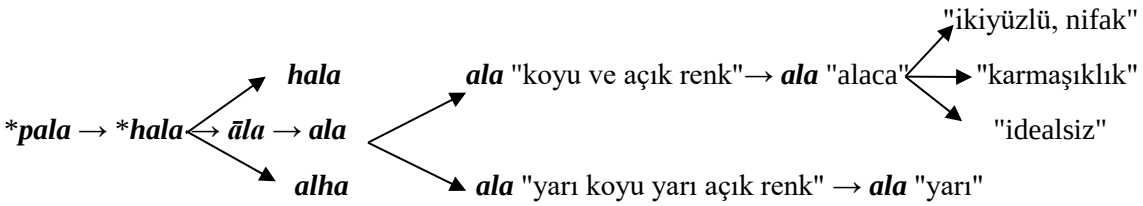

Kısaltmalar

AA: Anadolu Ağızları
Ar.: Arapça
AT: Altay Türkçesi
AzT: Azerbaycan Türkçesi
Bao.: Baoanca
Bur.: Buryatça
Çuv.: Çuvaş Türkçesi
Dag.: Dagurca
DLT: Divanü Lûgat'it-Türk
Est.: Estonyaca
ET: Eski Türkçe
EUT: Eski Uygur Türkçesi
Evk.: Evenkice
Far.: Farsça
Fin.: Fince
Hlç.: Halaç Türkçesi
İM: İbni Mühennâ Lügati
İTA: İran Türk Ağızları
Kalm.: Kalmukça
Kaz.: Kazak Türkçesi
KB: Kutadgu Bilig
KE: Kısasü'l Enbiya
KM: Karaçay Malkar Türkçesi
Khal.: Halhaca
Krg.: Kırgız Türkçesi
Ma.: Mançuca
Mac.: Macarca
Man.: Mansice
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
Moğ.: Moğolca
Mngr.: Monguorca
Nan.: Nanayca
Neg.: Negidalce
NF: Nehcü'l-Ferādiş
OM: Orta Moğolca
Ord. Ordosça
Orok: Oriki Dili
Özb.: Özbek Türkçesi
Tat.: Tatar Türkçesi
Trkm.: Türkmen Türkçesi
TS: Tarama Sözlüğü
TT: Türkiye Türkçesi
Yak.: Yakut Türkçesi
YUyg: Yeni Uygur Türkçesi

Kaynaklar

Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesinden Türkiye Türkçesine Büyük Sözlük*. İstanbul: Beşir Yay.

Aksan, D. (2009). *Her Yönüyle Dil-Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Arat, R. R. (1930). *Zur Heilkunde Der Uiguren*. Berlin: Verlag Der Akademie Der Wissenschaften.

Arat, R. R. (2008). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Kabalcı Yay.

Ata, A. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs III Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Ata, A. (1997). *Ḳışaṣü'l-Enbiyā I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Azərbaycan Dilinin İzahli Lüğəti (2006). Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.

Borovkov, A.K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı XII.-XIII. Yüzyıllar* (Çev. Halil İbrahim Usta, Ebülfez Amanoğlu). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

Cemrasi, A. (2006). *Qarşu Baluqqa Səlam*. Tahran: Endişeye Now Yay.

Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yay.

Clauson, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian Studies*. Published by The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.

Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of pre-thirteenth-century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

Demir, N. (2001). *Ordu İli ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Derleme Sözlüğü I (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Doerfer, G. (1965). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen II*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
Eckmann, J. (2004). *Nehcü'l-Ferādīs*. (Haz.: Semih Tezcan ve Hamza Zülfikar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Eker, S. (2016). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yay.
Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı II, İndeks-Gramer*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lügati*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Günşen, A. (2000). *Kırşehir ve Yöresi Ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Gürsoy Naskali, E.; Duranlı, M. (1999). *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Lessing, F. D. (2003), *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Kenesbayoğlu, İ. K. vd. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü* (Çev. Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yay.
Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İklil Kurban). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Öner, M. (2009). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Starostın, S.; Dybo, A.; Mudrak, O. (2003). *Etymological Dictionary of The Altaic Languages*. Leiden. Boston: Brill Publishers.
Tarama Sözlüğü (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Tavkul, U. (2000). *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Tekin, T. vd. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
Tekin, T. (2003). *Makaleler I* (Haz. Emine Yılmaz, Nurettin Demir). Ankara: Grafiker Yay.
Tekin, T. (2017). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Tuarn, F. (2017). *Bahşayiş Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Türkçe Sözlük (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yay.
Üşenmez, E. (2010). *Eski Kur'an Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Üzerinde Dil İncelemesi: Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizini*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
Yarkın, M. H.; Yarkın, Ş. (2007). *Ferheng-i Ozbekî be Fârsî*. Tahran: Suhan Yay.
Yıldırım, F. (2006). *Adana ve Osmaniye İlleri Ağızları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü* (Çev. Abdullah Battal Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
— https://en.wiktionary.org/wiki/puoli (Erişim Tarihi: 2017/10/30)

ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR, S. (2018). Eski Türkiye Türkçesinde Küçültme, Sevgi, Şefkat ve Acıma İşlevli Ekler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 19-30.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 19-30.
DOI: 10.25068/dedekorkut231
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 27. 07. 2018
Kabul Tarihi: 19. 08. 2018

Eski Türkiye Türkçesinde Küçültme, Sevgi, Şefkat ve Acıma İşlevli Ekler

Affixes with Diminution, Love, Affection and Compassion Functions in Old Turkey Turkish

Sezer ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR*

Öz

Bu makalede Eski Türkiye Türkçesindeki küçültme, sevgi, şefkat ve acıma işlevli ekler ele alınmıştır. Dil bilgisi kitaplarında "küçültme" başlığı altında incelenen eklerin işlevlerine bakıldığında sadece küçültme olmadığı görülür. Küçültme işleviyle beraber yerine göre sevgi, şefkat ve acıma işlevini de üstlenmektedir. Bu sebeple, söz konusu eklerin küçültme dışında buna benzer işlevleri de üstlenmesi sebebiyle yeniden adlandırılması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çalışmada Eski Türkiye Türkçesi metinlerinden hareketle bu dönemde küçültme sevgi, şefkat ve acıma anlamı katan *+(A)ç, +Ak, +CA, +cAK, +cAgIz, +cIk, +CUk, +cUgAz, +kInA,* +lAk, *+rAk/+IrAk/+UrAk* ekleri tespit edilmiş. Bunlar dışında doğrudan küçültme ifade etmeyen ancak benzetme yoluyla *+sI, +msI ~ +msa, +mtI, +mtIk, +mtIl, +CIl/+CUl, +rAk/+IrAk/+UrAk, +sagı/+sagu* eklerinin de getirildiği renk ve tat bildiren kelimelerin anlamına azaltma, küçültme ifadesi kattığı tespit edilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkiye Türkçesi, küçültme, sevgi, şefkat, ek.

Abstract

In this article diminution, love, affection and compassion functions of the affixes in Old Turkey Turkish has been studied. In grammar books affixes studied under the title of "diminutive" does not only have diminution function. Depending on the context, it also has love, affection and compassion functions. Therefore the necessity of renaming the said affixes should be considered because of the similar functionalities they have other than diminution. In this study affixes *+(A)ç, +Ak, +CA, +cAK, +cAgIz, +cIk, +CUk, +cUgAz, +kInA, +lAk, +rAk/+IrAk/+UrAk* which give the meaning of diminution, love, affection and compassion have been identified in the Old Turkey Turkish texts. Apart from these also *+sI, +msI ~ +msa, +mtI, +mtIk, +mtIl, +CIl/+CUl, +rAk/+IrAk/+UrAk, +sagı/+*sagu affixes has been identified which does not directly express diminution but gives the meaning of decrease, diminution when they combine with words which indicates color and taste.

Keywords: Old Turkey Turkish, diminutive, love, compassion, affix.

*Doç. Dr. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul-Türkiye. El-mek: sozyasamis@gmail.com

Giriş

Dilin en önemli özelliklerinden biri, sürekli değişim ve gelişim içinde olmasıdır. Bir dildeki kelime ve ekler zaman geçtikçe ses, anlam veya işlev bakımından bazı değişikliklere uğrar. Dildeki bu doğal seyir elbette ki birden bire olmaz. Bazen eski ve yeni şekiller metinlerde yan yana kullanılırken bazen de kullanılan bir şekil tamamen ortadan kalkar veya sınırlı örneklerle görülmeye devam eder.

Doğal, toplumsal, siyasal, kültürel, sanatsal, ekonomik, teknolojik ve daha başka değişimler dile yansımakta bunların sonucu olarak da yeni sözcüklerin türetilmesini zorunlu kılmaktadır. Dilde yeni kavramları karşılamanın yollarından biri olan yeni sözcük türetme bir dilin kendi imkânları çerçevesinde gerçekleşir. Türk dilinin yeni kelime yapımı da sona gelen ekler yardımıyla gerçekleşmektedir.

Türkçede bazı eklerin hiç değişmeden veya bazı ses değişikleriyle bugüne geldiği; bir kısmının ise tür değiştirme yoluyla varlığını muhafaza ettiği veya bir kısım ekin belli bir zamana kadar kullanılıp ondan sonra kullanımdan düştüğü görülür. Türkçede bazı ekler çekim eki iken zamanla kimi kullanımlarda yapım eki durumuna geçerek tür değiştirmiştir. Bu durumun en çok bilinen ekleri +*CA* eşitlik ve +*ki* aitlik ekidir. Eklerin tür değiştirerek kullanım sahasını genişletmesi ve yeni işlevler kazanmasıyla onların adlandırılması hususunda da birtakım farklılıklar ortaya çıkabilmektedir. Küçültme işlevli ekler eklendikleri isim, sıfat veya zamirlerin anlamlarını bazen değerini azaltarak bazen de sevgi acıma, şefkat yoluyla gerçek anlam ve değeri dışında küçültmektedir. Türkçede sevgi, şefkat ve acıma anlamı barındıran küçültme işlevli ekler özellikle de getirildiği ismin azlığı, küçüklüğü ifade ettiği durumlarda kelimenin anlamını pekiştirmek, kuvvetlendirmek, azlığı derecelendirmek içindir: *alçak, alçacık; az, azıcık, azca, azkine; kısa, kısacık; kulun "yeni doğmuş at yavrusu, tay", kulunca "taycık", kuluncuk "taycık"; küçük, küçücük; yavru, yavrucak, yavrucuk, yavrucağız* gibi. Asıl manasında azlık, küçüklük ifade etmeyen isimlerde ise bu ekler küçültme, azlık işlevi ile birlikte yerine göre sevgi, şefkat ve acıma anlamı katan bazen de benzetme yoluyla küçültme ifade eden kelimeler türetir: *kadıncagız, Mustafacugum, birazcük, kuzucak, kızılımsı, azrak, sarusagı* gibi.

Sıfatların küçültme şekillerinin çağdaş Türk dillerinde yeni bir kelime ve küçültme ögesi olarak iki biçimde kullanıldığı belirtilir (Kononov, 1968: 82). Ancak ekin yeni bir kelime türetmesi, kelimeye yeni bir mana kazandırması onun yapısallığıyla ilgilidir. Küçültme, azlık, buna bağlı sevgi, şefkat ve acıma işlevi katan ekler, yeni bir anlamdan ziyade mevcut anlama katkı sağlamak, onu bir nevi derecelendirmek, pekiştirmek ve kuvvetlendirmek suretiyle, getirildiği kelimenin asıl anlamından hareketle ona özel bir incelik, ayrım ve sonuçta ise farklı bir işlev kazandırmaktadır. Mesela +*CA* ekinin isim çekim ekleri arasında eşitlik eki; dil, bitki, hayvan, renk bildiren kelimelerde benzerlik, gibilik veya getirildiği kelimeye göre küçültme ifadesi taşıyan yeni adlar türetmesi bakımından söz konusu unsurun yapım eki olması sebebiyle adlandırmanın da dil bilgisi ile ilgili kaynaklarda bu hususlara uygun yapılması gerekmektedir. Aynı biçimbirimlerin farklı işlevlerle kullanıldığını göz önünde bulundurarak bir eki tanımlamak ve adlandırmak gerekir. Dil bilgisi çalışmalarında ekler en işlek işlevinden hareketle adlandırılmıştır. Zaman içerisinde Türkçenin farklı dönemlerine ait eserlerde aynı eklerin kullanım alanlarına göre değişik işlevlerle ortaya çıkması, bir dönemde belli bir işlevle yaygın kullanılan eklerin zamanla daha başka işlevler de kazanıp öylece yaygınlaşması farklı zamanlardan kalan eserlerdeki metinlerde görülebilen bir durumdur.

Türkçede küçültme işlevli eklerle türetilen kelimelerin bir kısmında sadece küçültme, azlık, bir kısmında sadece sevgi ve şefkat bir kısmında ise küçültme ile birlikte sevgi, şefkat ve acıma anlamı bulunmaktadır. Bu durum metnin bağlamına, cümleye, konuşmada vurguya göre değişebilmektedir. Türkçenin dil bilgisi ile ilgili temel kaynaklarında bazı ekler daha çok öne çıkan, yaygın olan işleviyle adlandırılmıştır.

Bu çalışmaya konu olan küçültme, sevgi, şefkat ve acıma işlevli ekler, tarihî gramer kitaplarından *Müyessiretü'l-Ulûm'da* "ism-i tasgîr" başlığıyla ele alınmış, *+cUk, +cUgAz, +cA* ekleri belirtilmiştir (Karabacak, 2002: 31-34).

Tertîb-i Cedîd-i Kavâid-i Osmâniyye'de konu "ism-i tasgîr" başlığıyla ele alınmış, *+cAk, +cAĞIz, +cIk* eklerine yer verilmiştir (Karabacak, 2007: 32).

Kavâid-i Lisân-ı Türkî'de "isim" başlığı altında "ism-i tasgîr" adıyla konu ele alınmış, *+cIk* ekinin küçültme işlevinin yanı sıra Türkçede umumiyetle şefkat ve muhabbet ifadesi için kullanıldığı kaydedilmiştir (Türkay, 1999: 17).

Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî'de *+cIk, +cAĞIz, +cAk* ekli kelimelerin "ism-i tasgîr" olduğu üzerinde durulmuştur (Toparlı, 2003: 25).

Diğer dil bilgisi kitaplarında söz konusu ekler, *küçültmelikler* (Emre, 1945: 156), *küçümsenikler* (Deny, 2012: 293), *sıfatlarda küçültme* (Timurtaş, 1994: 90), *küçültme* (Banguoğlu, 2000: 158, 161), *adlarda küçültme* (Banguoğlu, 2000: 340; Korkmaz, 2003: 250; Hengirmen, 2007: 121), *küçültme ekleri* (Ediskun, 1999: 109), *küçültme ve sevgi ifade eden ekler* (Ergin, 1992: 163-166), *küçültmelik* (Gülsevin, 1997: 116) biçiminde adlandırılmıştır. Ekleri adlandırırken birden fazla işleve sahip olduklarını ve olabileceklerini dikkate alarak onları temel ve en işlek olan işlevlerine göre adlandırmanın esas kabul edildiği ancak aynı eklerin başka işlevleri de karşılayabileceği dikkate alınarak ayrı ayrı adlandırılmalıdır. Bu yüzden bu yazıya konu olan Eski Türkiye Türkçesi ve bu dönemin dil özelliklerinin devam ettiği Klasik Osmanlı Türkçesi dönemi bağlamında ele alınacak ekler "küçültme, sevgi, şefkat ve acıma işlevli ekler" biçiminde adlandırılacaktır.

Eski Türkiye Türkçesi metinleri ve bu dönemle ilgili sözlüklerdeki kelimelerden hareketle işlevinde küçültme, azaltma, sevgi, şefkat ve acıma ifadesi barındıran Türkçe ekler çalışmaya alınmıştır.

+(A)ç: Eklendiği kelimeye küçültme ve sevgi işlevi katan sınırlı kullanıma sahip bir ektir.

Ki iki ağ ve iki kara ***ögeç // Üçer*** *yaşında dahi iki erkeç* (TS/V, s. 3056) **[ögeç (~ öveç)** "iki üç yaşlarında erkek koyun ve keçi" **< öge** "yaşlı" +ç].

Koç, teke, erkeç (BL, s. 89/32 b-8,) [**erkeç** "üç yaşını bitirmiş keçi, genç teke" < erk ~ irk "koç" + (e)ç].

+Ak: Eski Türkçede *+GAk* biçiminde olan küçültme, sevgi, benzetme ve getirildiği isme kuvvetlendirme işlevi katan ek genellikle tek heceli kelimelere gelmektedir. Eski Türkiye Türkçesi metinlerinde küçültme işlevi ile ekin kullanımları sınırlıdır.

İki gömlek iki yaglık iki ton // ***İpek*** *yerüñe işlemişler altun* (Â. Paşa Mev., 105. beyit) [**ipek** "ince ip" < yip+ek].

Bir çift suna gördüm gölde ***gölek****te // Altın küpe şan veriyor kulakta* (TS/III, s. 1739) [**gölek** "küçük göl, gölcük" < göl +ek].

Şunda bir deli yigit yolcınuñ, yolakçınuñ, çobanuñ çoluguñ etmegin alur (DK, s. 537/134 b-11); (*yol yok* ***yolak*** *yok oraya gidilmez* (Atalay, 1942: 25) [**yolak** "küçük yol, patika, ince yol, keçi yolu < yol+ak].

Yedi semiz sıgırı yer yedi aruk sıgırlar ve yedi ***başak*** *bugday* (Kur'an Ter., 253 a/3, s. 188)

Ziyana verür harman issi işin // Ki ***başak****çıya karşu salar başın* (TS/I, s. 419) [**başak** "arpa, buğday, yulaf gibi ekinlerin taneleri taşıyan başı" < baş+ak]

Şişek etin edine hâssa ki semiz ***oglak*** *eti ve kuzı eti* (Tuh. Müb., s. 77) [**oglak** "keçi yavrusu" < ogul+ak].

… ziyânın giderür ve ***kozagını*** *dögüp it ısırdugı yire yaku iderlerse ziyânın giderür* (Edv. Müf., s. 28/14 b)[**kozak** "koza, kozalak" < koz "ceviz"+ak].

+CA: Türkçede eşitlik eki olarak hem çekim hem de isimden isim yapım eki olarak kullanılır. Sıfatlara ve sıfat olarak kullanılan kelimelere eklenen azlık, küçültme işlevi katan bir ektir (Korkmaz, 1995a: 55). Bu ekin küçültme işlevi ETT dönemi metinlerindeki kelimelerde çok zayıftır, daha çok sevgi, şefkat ve acıma ifade ettiği kullanımlara rastlanılmaktadır.

Gül-zâr ***yüzlücem*** *dahı gül-gûn* ***yanaklucam*** (A. Dâ'î Div., s. 141)

La'lin ***dudaklucam*** *dahı dür-dâne* ***dişlücem*** (A. Dâ'î Div., s. 141)

Süci içen kişi nite bekleye râz // Meger ***suluca*** *ola ol dahı az* (SN, s. 274/1189. beyit) [**suluca** "biraz sulandırılmış, az sulu"].

Zira ki ***yaluñuzça*** *ogluydu* (TS/VI, s. 4259) [**yaluñuzça** "biricik, tek"].

Karıca *aglayıp gitti özünden // Ol iki âlemin fahri sözünden* (TS/IV, s. 2297) [**karıca** "ihtiyar kadın, yaşlı kadıncağız"].

Bazı metinlerde bu ek benzetme yoluyla ve getirildiği kelimenin kök anlamıyla da ilgili olarak azaltma, küçültme bildirir.

Katı yay çeküp ırag atardı oh // Âdem kanı katında bir ***çöpce*** *yoh* (SN, s. 355/2369. beyit) [**çöpce** "çöp kadar, çok az, çok değersiz"].

Kılca *miyânuñdan eser bulmazam // Arar isem varı yogı mû-be-mû* (Hamdî Div., 141. gazel) [**kılca** "küçücük, çok az, kıl kadar"].

Bu ek "benzetme, eşitlik, gibilik" anlam ilgisinden hareketle renk ve tat bildiren kelimelere gelerek bunlara küçültme işlevi katmıştır.

Dedi aksın ***kızılca****veş kanı // Süre her kim bu gül-ruha anı* (TS/IV, s. 2540) [**kızılca** "kızıllık, kırmızıya yakın, hafif kızıl"].

Tatlu nârı depesinde oyalar ve içinde ***saruca*** *kabın* gidereler (MŞ, s. 81/M70 a-6)[**saruca** "az sarı, sarımtırak"].

+CAk (+caḫ): Bu ekin *+çA* eşitlik eki ile ok/ök kuvvetlendirme edatının (Korkmaz, 1995b: 108); *-ç + -(a)k* iki küçültme ekinin (Kuznetsov, 1995: 196) birleşmesinden oluştuğu görüşü bulunmakta ve eklendiği kelimeye küçültme, sevgi ve şefkat anlamı katmaktadır. Eklendiği kelimenin son ünsüzünün -k olması durumunda, ekin son sesindeki -k ünsüzüyle uyumsuzluğunun giderilmesi amacıyla kelimedeki son ses -k'nin düşürüldüğü görülür.

*Zira bir kelp önüne bir **süñücek** bırağana bunca tevazu' eder, anın eşigin yastanıp yatur* (TS/ V, s. 3622) [**süñücek** "küçük kemik, kemik parçası" < süñük "kemik"+cek].

*Süde kesilmiş [oglan], oglan, **giçicek** oglan* (BL, s. 59/8 b-2)[**giçicek** "küçücük"].

*İy **kuzucagum**! Tîz tîz yüri yoksa seni kurt alur* (TİKT, s. 400/166 b-12) [**kuzucak** "pek sevilen, çok sevilen yavru, sevgili evlat"].

*Her şâfuñ orta yirinden bir **iplicek** koyalar hâcet vaktında götürüneler şâf tamâm eriyicek **iplicegin** çekeler* (MŞ, s. 181/M163 b-10, 11)[**iplicek** "iplik parçası, az miktardaki iplik" < iplik+cek].

Kazâ-y-ıla avrat tonında delicek var-ıdı (Marz. Ter., s. 201/22 b-9) [**delicek** "küçük delik" < delik+cek].

Ve anlaruñ bir cift tavucakları var-ıdı (Marz. Ter., s. 239/49 a-1) [**tavucak** "tavukçuk" < tavuk+cak].

*Anıñ-ıçun kim ben anuñ evine // **Küçücekden** gelmiş-idüm yanına* (KD, s. 9/23 b-113)[**küçücek** "küçücük, pek küçük, çok küçük" < küçük+cek].

*Koltuk altındaki ve oyluklar dibindeki **kısıcak** yer* (TS/IV, s. 2517) [**kısıcak** "daracık" (< kısı "dar yer"+cak].

yoncucak "küçük parça, parçacık, çer çöp" [Vambery 1901: 184)[Bugünkü biçimiyle **yonga** "parça"+cuk].

Ekin geldiği kelimeyi sıfat veya zarf yapması durumunda, bazen söz konusu eki bulunduran unsura "küçültme" yerine "kuvvetlendirme, güçlendirme" ifadesi kattığı görülür.

*Meger kondugı yir Pervîz şâhun // **Yakıncak** menzili idi bu mâhun* (HŞ, s. 65/1773. beyit) [**yakıncak** "pek yakın, yakıncacık, çok yakın].

***Yakıncak** sana karşu hem geldügi // Hemîn ola budur kuluñ bildügi* (SN, s. 301/1592. beyit).

*Taşuñ bigi içüñ **gökçek** sanurdum // Özüñ bigi sözüñ gerçek sanurdum* (HŞ, s. 195/5199. beyit) [**gökçek** "güzel, sevimli, pek hoş, görkemli"].

+cAgIz: Getirildiği kelimeye küçültme, azaltma, sevgi, acıma, zavallılık ve kinaye anlamı katan *+cUgAz* ekinin değişik bir biçimidir. Umumiyetle ünsüz uyumuna bağlı olmayıp c'li biçimde görülür. ETT'de bu ekin daha çok *+cUgAz* biçimi yaygın olup *+cAgIz* ekinin sınırlı bir kullanımı vardır. Z. Korkmaz'a göre söz konusu bu ek, *+CAk* küçültme ekinin *+Az* > *+Iz* ekiyle genişletilmiş biçiminden ek yığılmasıyla meydana gelmiştir (Korkmaz, 2003: 41).

*Ger **añulcagız** gönlümü alasın // Yeg andan ki yüz gez çeri salasın* (TS/I, s. 153) [**añulcagız** "yavaşçacık, yavaş yavaş"].

Bu ekin zamirlere gelerek küçümseme, acıma veya sevgi ifadesi kattığı görülür.

buncagız "bu kadar, bu kadarcık" (TS/I, s. 697).

+cIk, +CUk, +cuḫ: *-ç+-(a)k* iki küçültme ekinin kaynaşması sonucu oluştuğu (Kuznetsov, 1995: 196) belirtilir. İki ve ikiden fazla heceli kelimelere getirilen bu ekin eklendiği kelimenin son sesinde "k" ünsüzü bulunması durumunda sondaki "k" düşmektedir. Bu ek, bazen eklendiği kelimede ünlü türemesiyle *+AcUk* biçimine

geçmektedir. ETT döneminde ekin ünlüsünün daima yuvarlak biçimli olduğu belirtilir (Karadoğan, 2001: 176).

Bazı kelimelere küçültme, azaltma, azlık ifadesi katmıştır:

Har lafzının tasgiridir, ***eşecik*** *demek olur* (TS/III, s. 1554) [**eşecik** "küçük eşek, eşekcik" < eşek+cik].

Gögüzüñ üstü gögüzüñ altı, gögüz çukurcugı (BL, s. 58/7 a-6) [**çukurcuk** "derin olmayan, küçük çukur, çukurumsu"].

Sefer uzak ***kısacuk*** *ömr ü azuk az iş çok* (Şeyhî Div., s. 35) [**kısacuk** "çok kısa, az"].

Pîşterek: ***Öñdünrecük*** *ve ilerürecük demek olur* (TS/V, s. 3096) [**öñdünrecük** "biraz önde, azıcık önde"].

Küpecüge *koyalar ve agzın bezle baglayalar* (TS/ IV, s. 2772) [**küpecük** "kavanoz, ufak küp"].

Kızıl gül yapragın dört rıtıl, bir içi sırçalu ***küpcüge*** *koyalar* (Kem., 19 a/7) [**küpcük** "küçük küp"].

Yaşıl renklü deve, kızıl deve, kara devenüñ ki akcası ola ***azcuk*** *arada* (BL, s. 87/31 b-5) [**azcuk** "azıcık, küçücük"].

Azacuk *müddetün içinde şehzâd // Öküş hikmet tutar üstâddan yâd* (HŞ, s. 32/848. beyit,) [**azacuk** "azıcık, az miktarda"< az+a+cuk].

Beliñleyü turdı ne budur ne ol // Cânı ***azacuḫ*** *kalup u kaygu bol* (SN, s. 393/2916. beyit).

Agaç ardında bir ***daraçuk*** *delük var* (Vambery 1901: 158) [**daraçuk** "çok dar, daracık" < dar+a+çuk].

Uşacuk *ogulcaklarum var iy ulu // Karnı açdur hep dükeli kaygılu* (Fer., s. 83/930. beyit)[**uşacuk** "küçücük, ufacık, pek küçük" < uşak+cuk].

Ol oglancuk ***erkecük*** *ola* (TS/III, s. 1501)[**erkecük** "küçük erkek, delikanlı" < erkek+cük].

Kül ***depecük*** *olmaz* (DK, s. 13/3 b-6) [**depecük** "tepecik"].

Şol yagmur katresinden olan ***kuyucuklar*** *gibi gördiler* (Marz. Ter., s. 219/31 a-5)[**kuyucuk** "küçük kuyu, kuyucuk"].

Birazcük *ana meylüm olayidi // Koyadum ne kim kula kolay idi* (SN, s. 575/5609. beyit) [**birazcük** "az miktarda, birazcık"].

sücücük "biraz içki, az miktarda içki" (EAT Söz., s. 621) (< **sücü** "şarap, içki"+cük).

Bazı kelimelere de sevgi, muhabbet, şefkat ve acıma ifadesi katmıştır:

Cândan 'azîz sevgülüce ***mustafacugum*** (A. Dâ'î Div., s. 130).

Cânum vireyim vasluna şükrâne ***hızırcuk*** (A. Dâ'î Div., s. 141).

Mere ***sakalcugı*** *agca koca, gözcügezi çönge koca* (DK, s. 321/80b-13).

Ol arada bir ***karıcuk*** *var idi // Ki yatalıgı eski dîvâr idi* (SN, s. 491/4368. beyit) [**karıcuk** "yaşlı kadıncağız"].

+CUgAz: Bu ekin, *+cUk* ile *+Az* ekinin genişletilerek anlamı güçlendirilmiş bir küçültme eki olduğu (Tietze, 2002: 395); *+çAk* küçültme ekinin *+Az* eki ile genişletildiği, özellikle de sevgi ve acıma ifade ettiği (Korkmaz, 1995a: 66) belirtilmektedir. *Müyessiretü'l-Ulûm'*da verilen bilgilere göre bu ek kelimeye her zaman küçültme, sevgi, şefkat ve acıma anlamı katmamış bazen bir isteği, rica etmeyi, isteğe hoşluk ve güzellik katmayı da ifade etmiştir (Karabacak, 2002: 32). ETT metinlerinden tespit edilen örneklerden getirildiği kelimelerde küçültme, sevgi, samimiyet, hoşluk ve güzel hitap etme işleviyle kullanıldığı görülür. Bu ek tek heceli isimlere getirilmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen eklerdendir.

Bu deprenişe dûdî derler ***kurtcugaz*** *yörür gibi hareket eyler, deprenür* (Tuhfe-i Mübârizî, 28 b/4) [**kurtcugaz** "kurtçuk, küçük kurt"].

Gücücek tavada od üzerinde ***sucuğazla*** *ezüp kaynadalar* (TS/V, s. 3567) [**sucugaz** "az miktarda su, çok az su"].

Yüce yer dahı gen yer, güççük ***tagcugaz*** (BL, s. 98/40 b-6,) [**tagcugaz** "yükseltisi az olan dağ"].

Hunük ***yilcügez*** *esidi ahşamın // Meded ol bulundı cânına hemîn* (SN, s. 437/3560. beyit) [**yilcügez** "esinti, hafif rüzgâr"].

Pes ol kişi kim bir mazlûmuñ ***evcügezin*** *zulm-ile ala* (Marz. Ter., s. 201/ 22 a-11) [**evcügez** "küçük ev"].

Mere sakalcugı agca koca, ***gözcügezi*** *çönge koca* (DK, s. 321/80 b-13).

İy cân içinde ***câncugazum*** *dil-rübâcugum* (A. Dâ'î Div., s. 130).

Tedebbür kılıp eydesin kim vallahi şol ki bir dünya ***begçügezidir*** *bana rızık vermek elinden gelmez* (TS/I, s. 481)[**begçügez** "beyceğiz"< beg+çügez].

+kInA: Köktürkçede *+kınya,* Uygur Türkçesinde ny ayrışması ile birlikte n ağzında *+kına, +kine, +kie;* y ağzında *+kıya, +kiye, +kıa* biçimindedir (Gabain, 1988: 105; Erdal, 1991: 47, 48). Özellikle Kıpçak Türkçesinde sıkça kullanılan (Karamanlıoğlu, 1994: 27), eklendiği sözcüğe küçültme, sevgi ve şefkat anlamı katan, geldiği kelimeyi kuvvetlendiren bu eke bazı çalışmalarda ETT'de rastlanmadığı (Coşkun, 2001: 610; Alkaya, 2008: 45; Küçük, 2015: 288) belirtilse de bu dönemde arkaik olarak ve kalınlık incelik uyumu dışında görülmektedir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen eklerdendir.

"İy ata sizi sıyan bu ***azkine*** *çeri midür?" didi.* (Sül. Keb., 62. cilt, 92 a-20) [**azkine** "çok az, azıcık, az miktarda"].

"İy ata bu ***azkine*** *çeriyi baña kırdurmak istersin." diyüp Mihribânû on biñ dilâver-ile Rüstem çerisine rahşı sürüp gitdi.* (Sül. Keb., 62. cilt, 92 b-4).

+lAk: Bu ekin *+lA* isimden fiil yapım eki ile *-k* ekinin kaynaşması ile oluştuğu, ancak bu birleşik yapının farklı bir anlatım kazanıp doğrudan isimden isim yapım eki durumuna geçtiği, insanlar için aşağılama anlatımıyla sıfatlar yaptığı belirtilir (Banguoğlu, 2000: 186, 187). *+lA* isimden fiil yapma eki ile fiilden isim yapan -k ekinden oluşmuş bu birleşik ek (Korkmaz, 2003: 50) ETT'de küçültme, azlık işleviyle yeni kelimeler türetmiştir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen eklerdendir.

Donlarım al gönlegimi at beri // Çıkayım sudan ***añarlak*** (TS/I, s. 123) [**añarlak** "az öte, az ileri, azıcık öte"].

*Atdan indi, cuvâlı indürdi, bağa eyitdi, var **gerilekde** dur dedi, ıragırak gitdüm* (Erciyas, 2015: 125)[**gerilek** "geriye doğru, az geri" < geri+lek].

*Buradan birez dahı **ilerülek** yürüyürek gördi kim …* (TS/III, s. 2046) [**ilerülek** "az ileri, azıcık ileriye doğru" < ilerü+lek].

+rAk: Dil bilgisi kitaplarının bir kısmında "büyüklük, fazlalık, çokluk" ifade eden ek olarak adlandırıldığı (Ergin, 1992:172), zaman zaman karşılaştırma amacıyla "nitelikçe daha az, oldukça" ifadesi kattığı (Zülfikar, 1991: 136), sıfatların küçültmesini yaptığı (Deny, 2012: 297) bilinmektedir. ETT metinlerindeki örneklerden de görüleceği üzere ek küçültme işleviyle kullanılması durumunda, getirildiği kelimede daha az olanı, azlığın, küçüklüğün derecesini ifade etmektedir. Aslında karşılaştırma işlevli bu ekin getirildiği bazı kelimelerin mevcut anlamında azlık, küçüklük ifade etmesinden dolayı kelime köküne bağlı olarak küçültme işlevinin ortaya çıktığı söylenebilir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde yaşamayan eklerdendir.

*Zerre deyü güneş içinde görünen begayet **kiçirek** toza derler, ya'ni andan kiçi nesne yoktur* (TS/IV, s. 2557) [**kiçirek** "küçüçük, çok küçük, küçükçe, daha küçük, ufak"< kiçi "küçük"+rek].

*Küçücük başlu ve **azrak** ve firâh çeşm ola* (Sül. Keb., 80. cilt, 450 b-1) [**azrak** "daha az, azca"].

*Sigiller bir sivilcidür ki **kiçirek** ve katı olur* (MŞ, s. 153/M138 a-13) [**kiçirek** "küçücük, pek küçük"].

*Eyle deyicek bir **karırak** avrat çıkageldi* (TS/VII, s. 245) [**karırak** "yaşlıca, ihtiyar kadın, yaşlı kadıncağız"< karı "ihtiyar, yaşlı"+rak].

Bu ekin renk ve tat bildiren adlara gelerek "gibilik, benzerlik" ifadesiyle birlikte esas olan ana bir renk ve tat bildiren unsurun daha az benzer biçimini, ara bir tonunu ifade eden, bir nevi küçültme işlevi katan yeni kelimeler türettiği görülür. Azeri ve Türkmen Türkçesinde de *+rAk* eki ilave edildiği kelimenin manasında azlık ifadesini karşılamakta, getirildiği kelimenin anlamındaki azlık derecesini belirtmektedir (Biray, 1999: 58).

*Kahd [Ar.] … Az bozrak olan ak renkli nesne ve güccük kulaklı rengi **kızkıldırak** bir cins koyundur ve **kızıllırak** yüzü çil koyun ve kabak koyun* (TS/IV, s. 2542) [**kızıllırak, kızkıldırak** "kızıla çalan, kızılca, çil"].

*Süci … kekre olmaya kim kabız eylemeye, sevda eylemeye **acırak** gibi ola* (TS/I, s. 6) [**acırak** "acımsı, acımtırak"].

Bu ek *+IrAk, +UrAk* şeklinde de görülmektedir. *+IrAk* ekindeki ön sesteki ünlünün aslî veya sonradan türeme olduğuna dair farklı görüşler bulunmaktadır (Eckmann, 1953: 51, 52).

*Beksimet ıssıdur ve kurudur ma'dede tez hazm olur ve gıdâsı **azırakdur*** (MŞ, s. 25/M17 a-6,7) [**azırak** "daha az, azıcık" < az+ırak].

*Velî bu kadar var ki irkek tâli'lüler arasında sitâresi biraz **alçagırak** olur* (Sül. Keb., 62. cilt, 123 a-17) [**alçagırak** "daha az alçak, alçakça" < alçak+ırak].

*Eger **bozırak** ve bulanık olursa balgam galipligine delâlet eyler* (TS/I, s. 658) [**bozırak** "bozca, bozumsu" < boz+ırak].

Kelimenin anlamına doğrudan küçültme, sevgi, şefkat ve acıma anlamı katmayıp sadece renk ve tat bildiren sınırlı adlara gelerek benzetme yoluyla küçültme anlamı katan, "gibi, yaklaşık olarak, … e çalan" biçiminde bir anlam ilgisiyle azaltma, küçültme ifadesi katan ekler şunlardır:

+sI, +msI ~ +msa: Bu ekler, Eski Türkçedeki *+sIg* ekinin karşılaştırma ve benzetme yoluyla küçültme işlevi yüklenmiş biçimleridir. Benzerlik anlamı taşıyan bu eklerin kullanım alanları ünsüzle biten sözcüklere *+sI*, ünlü ile bitenlere ise *+msI* biçiminin gelmesi şeklindedir (Korkmaz, 2003: 381). Ancak bu kullanım alanının mutlak bir biçim olmadığını belirtmek gerekir. *+msI* biçimi *+m* eki ve öteden beri benzerlik işlevi ile kullanılan *+sI* ekinin birleşmesinden oluşmuştur. Bazı metinlerde ekin son ünlüsündeki değişiklikle *+msa* biçimiyle de görülmektedir.

Zengâle [Fa.]: ***Karımsı*** *ki kar gibi yağar* (TS/IV, s. 2303)[**karımsı ~ karımsa ~ kırımsa** "kırağı, beyaza çalan" < kar+ımsı ~ +ımsa].

Bir nevi karıncaya denir ki rengi ***kızılsı*** *karamtık olur* (TS/IV, s. 2543)[**kızılsı** "kızılımsı, kızıla çalar"].

+mtI, +mtIk: Eski Türkiye Türkçesinden önceki dönemlerde görülmeyen, *+msI* eki ile aynı işleve sahip olan eklerdir. Renk ve tat bildiren kelimelere gelerek benzetme yoluyla eklendiği unsurun anlamında dereceli bir küçültme sağlamaktadır (Banguoğlu, 1988: 13-27). Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmamaktadır.

ekşimti "ekşimtırak, ekşiye çalar, ekşice" (TS/III, s. 1417); **bozumtuk** "boza çalar" (TS/I, s. 661); **sarımtık** "sarımsı, sarıya çalar" (TS/V, s. 3315).

+mtIl: Renk adlarına gelerek benzetme yoluyla küçültme bildiren eklerdendir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan eklerdendir.

karamtıl "karaya çalar, karamsı" (TS/IV, s. 2268).

+CIl, +CUl: Renk bildiren adlara gelerek benzetme yoluyla küçültme ifadesi katan eklerdendir.

bozcıl "boz renkli, bozumtırak" (TS/I, s. 659); **gökçil ~ gökçül ~ gökcül** "mavimsi, gök rengine, maviye çalar" (TS/III, s. 1737).

+sagı, +sagu: ETT metinlerinde görülen, renk adlarına gelerek benzetme yoluyla küçültme ifadesi katan eklerdendir. Türkiye Türkçesi yazı dilinde görülmeyen bir ektir.

Sevda galip olmak alâmetleri gövde rengi ***karasagu*** *olmak* (TS/IV, s. 2278)[**karasagu** "karamsı, karaya çalar, karaca" < kara+sagu].

Karasagı, ***morsagı*** *rengi olur* (TS/IV, s. 2810) [**morsagı** "morumsu, mora çalar" < mor+sagı].

Kızılsagu *kabı olur anı kesüp sürmek gayette eyüdür* (TS/IV, s. 2542) [**kızılsagu** "kızılımsı, kızıla çalan"< kızıl+sagı].

Sonuç

Anlatılmak istenen varlığın, durumun, duygunun küçültülmesi, azaltılması istenildiğinde *küçük, ufak, az, biraz* vb. sıfatlar kullanılabildiği gibi ifadeye küçültme, sevgi, şefkat ve acıma ifadesi katılmak istenildiğinde kelimeye *+cAgIz, +cIk, +cUk, +cAk* gibi eklerin getirilmesi yoluna da gidilir. Bu ekler isimlere küçültme, azaltma anlamlarıyla birlikte duruma göre sevgi, acıma, küçümseme anlamlarını da katar.

Türkçede *küçültme ve sevgi ekleri* biçiminde çoğu kez birlikte adlandırılan ve anlamlandırılan ekler bazen sadece nitelik veya nicelik bakımından küçültmeyi, azaltmayı bazen de sadece sevgiyi, şefkati ve acımayı karşılamaktadır. Bu eklerin kimi zaman kelimeye samimiyet, hoşluk ve güzel hitap etme veya alay ve aşağılama işlevi kattığı görülür. Söz konusu ekler getirildiği kelimeye küçültme anlamıyla birlikte yerine göre sevgi, şefkat ve acıma; yakınlık, samimiyet ifadesi kazandırmıştır. Bu işlevlerin bir kısmı aynı unsurda aynı anda metnin bağlamına göre ortaya çıkabilmektedir.

Bazı eklerde azaltma, küçültme işlevi getirildiği kök kelimenin anlamıyla ilgilidir. Yalın biçimdeki kelimenin mevcut anlamı azlığı, küçüklüğü, sevgi ve şefkati içeriyorsa getirildiği eklerle bu anlam kuvvetlendirilmektedir.

Dil bilgisi ile ilgili kaynaklarda bir ekin hangi kategoride olduğunu belirtmekle beraber ekin adlandırmasını yaygın olan işleviyle yapmak yerine en sık kullanılan işlevinden başlayarak ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bir eki yaygın olan bir işleviyle adlandırmak ekin diğer işlevlerini bir nevi yok saymak, görmezden gelmek olacağı için adlandırmayı yaparken yaygın işlevinden dolayı genel bir adlandırma ile değil de işlev ölçüt alınarak belirtmekte yarar vardır. Türk dilindeki eklerin birden fazla kullanım alanı ve işlevi bulunabileceğinden hareketle, eklerin hangi kategoride olduğunu belirttikten sonra onların işlevleri ölçüt alınarak adlandırılmalıdır. Bugüne kadar *küçültme ekleri, küçültmelikler, küçültme ve sevgi ifade eden ekler*, *sıfatlarda küçültme, adlarda küçültme* gibi adlarla adlandırılan bu eklerin sadece küçültme işlevi bulunmadığı, burada söz konusu edilen eklerin başka işlevlere sahip olmasından dolayı ve bu adlandırmaların ekin tüm işlevlerini içermemesi sebebiyle adlandırmanın yeniden gözden geçirilmesi gerekliliği doğmuştur. Dolayısıyla bu çalışmada söz konusu edilen ekler bağlamında "küçültme ek(ler)i" ifadesi yerine *"küçültme, sevgi, şefkat ve acıma işlevli ek(ler)"* denilmesi daha uygun olacaktır.

Eski Türkiye Türkçesi metinlerinden hareketle bu dönemde kelimeye küçültme, sevgi, şefkat ve acıma anlamı katan *+(A)ç, +Ak, +CA, +cAK, +cAgIz, +cIk, +CUk, +cUgAz, +kInA, +lAk, +rAk/+IrAk/+UrAk* ekleri tespit edilmiştir. Doğrudan küçültme, sevgi, şefkat ve acıma ifade etmeyen ancak benzetme yoluyla *+sI, +msI ~ +msa, +mtI, +mtIk, +mtIl, +CIl/+CUl, +rAk/+IrAk/+UrAk, +sagı/+sagu* ekleri de getirildiği renk ve tat bildiren kelimelerin anlamına azaltma, küçültme ifadesi katmaktadır.

Bu eklerin bir kısmı aynı biçim ve anlam ilgisiyle günümüze kadar devam etmiş, bir kısmı ses bakımından değişikliğe uğramış, bir kısmı ise işlekliğini kaybederek kullanımdan düşmüştür.

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

[Â. Paşa Mev.] Bulut, B. (2017). *Âşık Paşa'nın Mevlidi İnceleme-Metin,* Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
[BL] Turan, F. (2017). *Bahşayiş Lügati.* Ankara: TDK Yayınları.
[Dâ'î Div.] Özmen, M. (2001). *Ahmed-i Dâ'î Divanı (Metin-Gramer-Tıpkıbasım).* Ankara: TDK Yayınları.
[DK] Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden Nüshası-Metin, Dizin*. II. cilt. Ankara: TDK Yayınları.
[EAT Söz.] Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
[Edv. Müf.]Canpolat, M. & Önler, Z. (2007). *Edviye-i Müfrede*. Ankara: TDK Yayınları.
[Fer.] Şahin, H. (1993). *Hatiboğlu, Ferah-nâme (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini)*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

[Hamdî Div.] Özyıldırım, A. E. (1999). *Hamdullah Hamdî ve Divanı.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
[HŞ] Timurtaş, F. K. (1980). *Şeyhî ve Husrev ü Şîrin'i.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
[KD] Ersoylu, H. (1996). *Kız Destanı.* Ankara: TDK Yayınları.
[Kem.] Yelten, M. (1993). *Şirvanlı Mahmud, Kemâliyye.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
[Kur'an Ter.] Küçük, M. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
[Marz. Ter.] Korkmaz, Z. (2017). *Marzubân-nâme Tercümesi.* Ankara: TDK Yayınları.
[MŞ] Önler, Z. (1990). *Müntahab-ı Şifâ*. Ankara: TDK Yayınları.
[SN] Dilçin, C. (1991). *Süheyl ü Nev-Bahâr*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
[Sül. Keb., 62. cilt] Firdevsî-i Rûmî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*, 62. cilt, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 1534.
[Sül. Keb., 80. cilt] Firdevsî-i Rûmî. *Süleymân-nâme-i Kebîr*, 80. cilt, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eserler Kütüphanesi, H. 1537.
[Şeyhî Div.] İsen, M. & Kurnaz, C. (1990). *Şeyhî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
[TİKT] Yelten, M. (1998). *Şirvanlı Mahmud, Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.
[TS] *Tarama Sözlüğü* (1995). I-VIII. Ankara: TDK Yayınları.
[Tuh. Müb.] Erdağı Doğuer, B. (2013). *Tuhfe-i Mübârizî.* Ankara: TDK Yayınları.

Kaynaklar

Alkaya, E. (2009). Eski Türkçe -qına Ekinin Türk Lehçelerinde ve Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki Kullanımı Üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı Bildireleri- 25-30 Mart 2008 Şanlıurfa.* Ankara: TDK Yayınları.
Aslan, S. (2002). Türkiye Türkçesinde Küçültme ve Pekiştirme Kavramları ve -CIK Eki Üzerine. *Türk Dili,* 603, Mart, 224-228.
Banguoğlu, T. (1988). Türkçede Benzerlik Sıfatları. *TDAY Belleten-1957*, 13-27.
Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
Coşkun, V. (2001). -gine ve -raq Eklerinin Tarihî Türk Şiveleri ve Özbek Türkçesinde Kullanışları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Güz (II), 12/2. 599-613.
Eckmann, J. (1953). Türkçede -raq, -rek Ekine Dair. *TDAY- Belleten*, 49-52.
Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi.* 7. basım. İstanbul: Remzi Kitabevi.
Emre, A. C. (1945). *Türk Dilbilgisi.* İstanbul: TDK Yayınları.
Erciyas, O. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinden Ferec Ba'de'ş-şidde'nin Söz Varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation*. Vol. I. Wiesbaden.
Gabain, A. V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK Yayınları.
Genç, G. (2005). *Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim, Fiilden İsim Yapma Ekleri ve Fonksiyonları.* Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler.* Ankara: TDK Yayınları.
Hengirmen, M. (2007). *Türkçe Dilbilgisi.* Ankara: Engin Yayınları.
Karadoğan, A. (2003). Eski Anadolu Türkçesinde Yuvarlaklaşan Ekler. *TDAY Belleten-2001/I-II*, 171-179.
Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri.* Ankara: TDK Yayınları.
Kononov, A. N. (1989). İsimlerin ve Sıfatların Küçültme Şekilleri ve Söz Yapımı. *TDAY Belleten-1968*, 81-88.

Korkmaz, Z. (1995a). Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar.* I. cilt. Ankara: TDK Yayınları. 12-84.

Korkmaz, Z. (1995b). Türkçede ok/ök Pekiştirme (Intensivum) Edatı Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar.* I. cilt. Ankara: TDK Yayınları. 98-109.

Korkmaz, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).* Ankara: TDK Yayınları.

Kuznetsov, P. İ. (1995). Türkiye Türkçesinin Morfoetimolojisine Dair. *TDAY- Belleten,* Ankara: TDK Yayınları, 193-262.

Küçük, S. (2015). *Tarihî Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapma Ekleri.* Ankara: Akçağ Yayınları.

Şahin, H. (2013). Müyessiretü'l-Ulûm'da Küçültme Ekiyle İlgili İzahlar Üzerine. *Yalım Kaya Bitiği Osman Fikri Sertkaya Armağanı.* Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 533-539.

Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı.* I (A-E). İstanbul: Simurg Yayınları.

Zülfikar, H. (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları.* Ankara: TDK Yayınları.

SÜMBÜLLÜ, Y. Z. (2018). Türk Kültüründe Bit. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 31-45.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 31-45.
DOI: 10.25068/dedekorkut176
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 23. 07. 2018
Kabul Tarihi: 19. 08. 2018

Türk Kültüründe Bit

Louse In Turkısh Culture

Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ*

Öz
Kültür, kendini oluşturan tüm maddi ve manevi unsurlarının birleşmesinden meydana çıkan, köklü bir yaşanmışlık ihtiva eden, durağanlıktan uzak dinamik bir yapının adıdır. Bu yapı içerisinde, düne ait olanın bugünün şekillenmesindeki rolü, göz ardı edilmemesi gereken bir hususdur ki çalışmamızın ortaya çıkışındaki temel dayanak da bu yaklaşımdır. Bu doğrultuda, Türk halk kültürü içerisinde oldukça renkli ve çeşitli kullanımları ile karşılaştığımız "bit" i masal, efsane, ninni, mani, bilmece, efsane, destan, atasözü, deyim, halk hekimliği, tekerleme gibi unsurlardaki kullanımı ile ortaya koymayı amaçlayan çalışmamızda, öncelikle bitin biyolojik bir terim olarak karşılığına yer verilmiş, ardından halk kültürü unsurları içerisinde bitin hangi maksatla ne şekilde kullanıldığına ve sosyal hayatta bite değinilmiştir.
Anahtar Kelimeler: Kültür, halk edebiyatı, bit.

Abstract
Culture is the name of a dynamic structure that is far from stationary, which involves a deep rooted experience of the union of all its material and spiritual elements. Within this structure, the role of what belongs to the past in today's shaping, a subject that should not be ignored, is the basic basis for the emergence of our work. In this direction, in our work aiming to reveal the "louse" we encounter with colorful and various uses in Turkish folk culture with the use of elements such as fairy, legend, lullaby, mania, riddle, legend, epic proverb, idiom, folk medicine, it is mentioned as a biological term and then it is mentioned in the folk culture elements how it is used for what purpose and in the social life.
Keywords: Culture, folk literature, louse.

*Doç. Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi

Giriş

Bir toplumun tarihsel süreç içinde ürettiği, kuşaktan kuşağa aktardığı her türlü maddi ve manevi değerler bütünü olarak tanımlanabilecek kültür, ait olduğu toplumun kimliğini oluşturmakla ve onu diğer toplumlardan farklı kılmakla ilgili toplumun yaşayış ve düşünüş tarzının adıdır. Kültürün belirli bir sürece bağlı olarak vücut bulması, onun dinamik yapısı ile doğrudan bağlantılıdır ki bu dinamik yapı kültürün dün olduğu gibi yarın da varlığını sürdürecek olmasının en büyük dayanağıdır. Kültürün tabiatından kaynaklanan bu yapının sağlıklı inşasında ise kültür denen bütünü oluşturan büyüklü küçüklü tüm unsurların tespiti ve tahlili büyük önem taşımaktadır.

Kültüre ait olan her ne varsa bunların derlenip toparlanması ve değerlendirilmesi hususu, "Anadolu Kültür Atlası"nın oluşturulması adına önemli bir aşamadır ki bu aşamada bütünü elde etmek adına parçaya hatta parçayı oluşturan alt parçacıklara da kıymet vermek gereği kendinden ortaya çıkmış olacaktır.

Bu suretle, çalışmamızda Türk kültür hayatında kendine özgü yer edinmiş bir öğeyi "Biti" öncelikle terim karşılığı ile ele alacak, ardından bu terimin destan, masal, efsane, bilmece, tekerleme, ninni, atasözü, deyim, terim gibi halk kültürü verimlerindeki görüntüsünü, bu varlığın sosyal hayatımızda edindiği rol etrafında ortaya koymaya çalışacağız.

Terim ve Biyolojik Tür Olarak Bit

Eski Türkçe'den beri kullanılagelen bit terimi, insan ve birçok hayvan vücudunda dış asalak olarak yaşayıp kanlarını emen, renksiz, sert derili, ısırıcı, tifüs, humma, veba gibi tehlikeli hastalıkları aşılayan, vücutta yetiştiği yere göre baş biti, kasık biti, vücut biti gibi isimler alan kanatsız, ufak böcek, kehle olarak tanımlanmaktadır ki bu terime bağlı olarak ortaya çıkan; vücutta veya baştaki biti iki başparmağının tırnakları arasında ezerek öldürmek, anlamındaki **bit kırmak**; bitlerin bıraktığı yumurta, anlamındaki **bit sirkesi**; bir işteki eksik ve şüpheli tarafı kastetmek maksadıyla kullanılan **bit yeniği** ifadesi ile güçlenmek, maddi durumunu düzeltmek, anlamına gelen **biti kanlanmak** (Ayverdi, 2008:386) deyimi ile bitin Divan-ü Lügati't-Türk'te **tarıg biti** "tahıl biti" kullanımı ile karşımıza çıktığını, bitin Türkmen, Kırgız, Altay, Teleüt, Şor (Gülensoy, 2007:151) vb Türk topluluklarında da Türkiye Türkçesi'ndeki mevcut anlamı ile var olduğunu konumuz ile alakalı olmakla burada ifade etmemiz uygun olacaktır.

Phthiraptera familyasına ait olan bitler, 4,5 mm büyüklüğe ulaşabilen, insan ve hayvanların vücutlarında yaşayan küçük böceklerdir. Alt ve üstten basık, 6 bacaklı ve oldukça küçük olan bitler; insandan insana rahatlıkla yayılabilen canlılardır. Beyaz, kahverengi ve gri arasında değişkenlik gösteren renkleri, kancalı bacakları vardır. Farklı türleri bulunan bitler, kan emerek beslenen canlılardır. En yaygın bit türü, saç biti olarak bilinmektedir. Genellikle uzun saça sahip oldukları için kadınlarda görülse de erkeklerde de bit istilası olabilir. Kanatları bulunmadığı halde hızlı hareket edebilen bu böcekler, bulaşıcı özelliğe sahiptir. Bir kişiden kolaylıkla başka birine yayılabilirler. Herhangi bir canlı üzerinde kalmadıklarında yaklaşık 3 gün dayanabilen bitler, canlı üzerinde beslenerek 1 ay yaşayabilirler. Yumurtaları sirke olarak bilinen bitler, temizlenmek istendiğinde sirkelerinden başlanır. Bit tarakları ile bitler temizlenebilir fakat sirkeler çok küçük olduğu için elle tek tek temizlenmelidir. Bu nedenle bit sorunu uzun vadede çözüm üretilebilen bir sorundur. (http://bilgihanem.com/bitler-hakkinda-bilgi)

Bitin gerek sözlük karşılığı ve gerekse biyolojik bir terim olarak niteliği hususundaki açıklamalar, bitin insan hayatındaki yerine de yer veriyor olmakla, bu canlıyı cismi küçük cürmü büyük bir varlık olarak ele almamız gereğini ifade ediyor olsa gerektir. Elbette bitin insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri konusu, bu varlıkla ilgili yaklaşımların merkezinde olmakla birlikte, biz biti, kültür verimlerimize yansıdığı şekilde ele alacak, bu canlının yerine göre menfi yerine göre müspet bir görüntü sergilemiş olma durumunu bu verimlerden hareketle belirlemeye çalışacağız.

Efsanede Bit

Bazı hayvan ve bitkilerin oluşumunu ve kökenini anlatan efsanelere etiyolojik efsaneler denilmektedir ki bu efsaneler ilgili varlığın oluşumu ve kökeni yanında davranış, yapı özellikleri hakkında da malumat içerir. Bu türden efsanelerden bit ile alakalı olan birkaç tanesini paylaşmak istiyoruz ki bu paylaşımlarda bitin insan hayatındaki olumsuz etkilerinin ön plana çıkarıldığı ve bitin tabiatından gelen özelliklerin bir kaynağa bağlandığı görülmektedir.

Evliya Çelebi'nin zikrine göre, Hazreti Nuh'un gemisi bir ara su almaya başlamış. Bu arada yılan gelip : "Eğer beni insan etine doyurursan ben de deliği tıkar sizi kurtarırım" demiş. Hazreti Nuh da bunu vâdetmiş. Evliya Çelebi bundan sonrasını şöyle anlatıyor:

"Rivâyet olunur ki bu esnada Nuh'un gemisini kurtaran yılan gelip söyler: "Yâ Nuh, Rabbîn sana selâm etti. Gemiyi tufandan halas eden bendim." Nuh'un kavmi bunu yılandan bildiler. Yılanı ateşe atsın ki ne acayip şeyler görür... Nuh'un vaadi gibi biz de yılanı âdem etine doyuralım. Nuh yılanı ateşe attı. Gene Cebrail'in tarifiyle Nuh Nebî yılanın külünü havaya savurdu. Rüzgâr da yılanın külünü Nuh'un ümmetinin üzerine düşürdü. Yılanın derisinden husule gelen küllerden pire hâsıl oldu. Etinin külünden bit meydana geldi. Bugüne kadar Nuh'un ahd ü misakı üzere yılanın külünden hâsıl olan pire ve bit benî Âdemi rahatsız etmektedir. Kemiklerinin külü yere düşüp çiyan oldu. Cifesinden hâsıl olan kül akrep oldu. Bağırsakları solucan oldu. Yüreğinin külü yere düşüp kertenkele ve daha nice hâşerat oldu. Cenab-ı Hakk her şeye kadirdir..." (http://www.islamvetasavvuf.org/content/bit-pire-vesaire)

Şamanist Altay Türklerinin yaratılış efsanelerinde bit, şeytanın kötü ata Erlikten alıp insanların başına bela ettiği bir varlık olarak karşımızdadır ki bu kullanımda bitin davranışlarının insan fıtratından kaynaklanan zafiyet etrafında gerçekleştiğine yönelik yaklaşım dikkate değerdir.

"Bir yaz günü toplanan kadınlar işlerini bitirdikten sonra oturup sohbet ederler. Sohbet tükenince üzülen bir kadın: "Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu! İş yapmadan oturuyoruz şimdi" diye hayıflanır. Şeytan, Erlik'ten biti alıp insana musallat eder. Oysa Tanrı'nın insana vermeyi düşündüğü asalak piredir; ama şeytan önce davranarak biti musallat eder." (Türker,2011:201-202)

"Bir yaz günü toplanan kadınlar, işlerini bitirdikten sonra oturup sohbet ederler. Ancak sohbet bitince üzülürler. Birisi şöyle der: "Yapacak iş, konuşacak konu olmasa burada ne yaparız. Tanrı insana bit vermiş olsaydı ne olurdu! İş yapmadan oturuyoruz şimdi." Kadının söylediklerini duyan şeytan, kadının giyim kuşamına, yatağına yorganına bit koyar. Şeytan biti Erlik'ten alarak insanın üzerine salar. Hâlbuki Tanrı'nın insana vermeyi düşündüğü piredir; ama pire henüz ormandayken, insana ulaşamadan, şeytan önce davranır. Ondan dolayı insanın Tanrı'dan aldığı bit, piredir. Şeytanın getirdiği ise koyu mavi, beyaz sirkeli bittir. İnsanların biraz boş zamanı olsa bitle

uğraşırlar: birbirlerinin bitlerini ayıklarlar, giyim kuşamlarını temizlerler, ateşe her şeyi silkeleyip, kirini yakıp, evin içini yıkarlar." (Türker,2011:477-478)

Destanda Bit

Zeki Velidi Togan'ın Reşideddin'in "Oğuzname"sinden tercüme suretiyle naklettiği Oğuz Kağan Destanı'nda bit, Qori Han'ın babası için kız istemeye gitmesi vesilesi ile karşımıza çıkmaktadır ki aşağıda görüleceği üzere bu kullanımda bit, diyalog aracı ve hoşa gitme vesilesi olmakla, olumlu anlamda kullanılmaktadır.

"Qori Han beylerbeyi olunca Künce Bey'in kızını babası için istedi. Tesadüfen bir gün toy yapmışlardı. Kış mevsimi idi. Bukra Han sarhoş olup uyumuştu. Karısı Qori Han'ı yalnız görüp onun hoşuna gitmek maksadıyla başındaki bitleri ayıklamak istedi. Qori Han nasıl olsa annem sayılır diye çekinmeksizin başını onun dizlerine koydu." (Togan,1982: 64-65)

Masalda Bit

Masallarımızda bitin başkarakterlerden biri olmak suretiyle karşımıza çıktığı anlatı sayısı oldukça sınırlı olmakla birlikte, bitin düşmana, rakibe veya adaya zorluk, güçlük çıkarma, eziyet etme rolü ile kullanımının daha yaygın olduğunu, bununla birlikte bitin kahramana yardım eden hayvan rolü ile de yer bulduğunu belirtmemiz gerekmektedir. Aşağıdaki masal metinlerde ise bit, anlatıya doğrudan adını vermiş olmakla karşımızdadır ki bu anlatılarda bitin pozisyonu nötrdür.

Pire ile Bit Kadın Masalı

Bir varımış, bir yoğumuş. Evvel zamanın birinde bir bit ile bir pire karı koca varımış. Bir gün bit hanım, pire beye demiş ki: ... Pire, sen damımızı kürü gel, ben de ceviz kabuğunda pilav pişireyim, yiyelim. Mevsim kış günü imiş. Havada çatı ayaz varımış. Pire dama çıkmış, küreğin sapına yapışa kalmış soğuktan. Bit pilavı pişirdikten sonra bağırmış : "Pire pire" ses yok. Çıksa baksa ki ne baksın, pire küreğin sapına yapışa kalmış. Başlamış ağlamaya. Bütün bitler toplanmış : "Pire öldü, pire öldü" diye yas tutmaya başlamışlar. Onlar ağlarken kavak gelmiş : "Ne ağlarsınız bit kadınlar?" "Pire öldü, yasını tutuyoruz" demişler, pire kadınlar. Kavak pülünü, püsünü dökmüş pirenin yoluna yas tutmuş Sonra karga gelmiş : "Ne ağlarsın bit kadınlar?" "Pire öldü yasını çekiyoruz. Kavak pülünü püsünü döktü. Karga da tüyünü dökmüş." Biraz sonra deve gelmiş : "Ne ağlarsınız bit kadınlar?" "Niye ağlaşmıyalım? Pire öldü, yasını çekiyoruz. Kavak pülünü püsünü döktü, karga tüyünü tüsünü döktü" deyince, deve de dudağını kesmiş. Deve döne ağlamaya çeşmeye su içmeye varmış. Çeşme : "Deve dudağını ne yaptın? Kaç hay deve kaç, pire öldü, bit kadınlar yasını çekiyor, kavak pülünü püsünü döktü, karga tüyünü tüsünü döktü, sen de dudağını kestin deyince" çeşmeden de kanla irin akmaya başlamış. Sonra halayık, testilerle çeşmeye suya gelmiş: "Çeşme suyun niye bulanık akar?" "Kaç hay halayık kaç. Pire öldü, bit kadınlar yasını tutuyor, kavak pülünü püsünü döktü, karga tüyünü tüsünü döktü, deve dudağını kesti, ben den de kanla irin aktı" deyince halayık testileri bir birine vurmuş kırmış. Eve varmış, hanımı: "Hani kızım testiler?" deyince, hizmetçi de "İste böyle böyle oldu" diyerek, pireyi anlatmış. Kadın da biciklerini kesmiş. Akşam olmuş kocası eve gelmiş : "Kadın hani biciklerin?" Kadın pirelerin macerasını anlatınca kocası da er kayıtlarını kesmiş. Böylelikle o da pire beyin yasını tutmuş. (http://www.karamankulturturizm.gov.tr)

Bit Hatunla Pire Beğ

Sabahlara kadar kar yağan bir kış sabahı uyanan mutlu çiftlerden Pire Beğ, sevgili karısına, "Bit Hatun dama kar çok yağdı. Ola ki ağırlığa dayanamayıp çöker. Çıkam da küreyem" Ne desin kadıncağız aslan yürekli kocasına. Kış günü onca soğuğa meydan okuyup çıkma cesaretini gösterdikten sonra... "Ben de sen inene kadar helva pişirip hazır edeyim o zaman" deyip, kürkünü kaputunu giydirip Pire Beği dualarla senalarla dama yolculamış.

Bit Hatun ocağın başında helvasını kavururken "küt" diye bir ses gelmiş kulağına. "Eyvah! Pire Beğ damdan düştü!" deyip dışarı fırlamış. Çıkmış ki ne görsün. Pire Beğ aslanlar gibi karın içine gömülüp kalmamış mı! "Ah Pire Beğ, vah Pire Beğ!" nidalarıyla saçını başını yolup, kendini helak ederken, karşısına bir karga konmuş. "Niye ağlıyor, saçını başını yoluyorsun Bit Hatun?" demiş. "Ben ağlamayayım da kimler ağlasın? Ben saçımı başımı yolmayayım da kimler yolsun? Pire Beğ damdan düştü öldü" demiş. Karga, "sen saçını yolduysan ben de tüylerimi dökeyim o zaman" demiş ve bir iki kere titreyip, olanca tüyünü döküp, çırılçıplak kalmış. Kanat çırpıp bir kavağın başına konan kargaya, kavak niye tüyünü döktüğünü sormuş. O da "Pire Beğ damdan düştü, Bit Hatun saçını başını yoldu. Ben de tüyümü döktüm" diye cevap verince, kavak da bir iki kere silkinip bütün dalını yaprağını üstünden atıp sipsivri kalmış.

Kavağın dibine yaylıma gelen bir keçi kavağın halini görüp merak etmiş sormuş. Kavak da "Pire Beğ damdan düştü, Bit Hatun saçını başını yoldu, karga tüyünü döktü; ben de pürümü döktüm, neydem?" demiş. Olanı biteni dinleyen keçi de üzüntüye düşüp iki darbeyle başını kavağa vurmuş ve boynuzlarını dibinden kırmış. Sonra da melül mahzun, yanık yüreğini ferahlatmak için pınara gitmiş. Niye boynuzsuz olduğunu soran pınara da "Pire Beğ damdan düştü, Bit Hatun saçını başını yoldu. Karga tüyünü, kavak pürünü döktü. Ben de boynuzlarımı kırdım" cevabını vermiş. İşittiklerinin karşısında pınar da oluğunu, lülesini kırmış. Pınara gelip su doldurmak isteyen bir kız da elindeki testileri birbirine vurup kırmış. Eve susuz, testisiz gelen kızından olup biteni öğrenen anne yemek pişirdiği çömleği kırıp sokağa atmış, baba da bıyıklarını kesmiş. Pire Beğin matemini bir uçtan diğer uça bütün bir memleket tutmuş ve bu masal dilden dile söylenegelmiş. (http://divrigidernegi.com/dosya/201410 dosya199634973606.doc)

Tekerlemelerde Bit

Genellikle masal, çocuk oyunları ve sayışmacalarda karşımıza çıkan tekerlemelerde de bit ile karşılaşmaktayız.

"Bir varmış, bir yokmuş,
Allah'ın deli kulları pek çokmuş,
Bizden daha delisi hiç yokmuş,
Çok demesi pek günahmış,
Azdan çoktan, hoppala hoptan,
Sana bir mintan yaptırayım,
Çerden, çöpten,
İlikleri karpuz kabuğundan,
Düğmeleri turptan,
Zaman o zaman idi,
Bit bineğim, pire yedeğim idi,
Darı topuzum,
Çavdar kalkanım idi,
Bir tüfeğim var idi,
Ayran ile doldurur,

Şerbet ile ateşlerdim.
Çıkardım dağlar başına
Broy, broy! Der gezerdim.
Yetmiş karga ayağa kalkardı,
Ağa geliyor diye.
Bre ağalar, bre beyler!
Eliften beye çıktım,
Seyirttim köye çıktım.
Çobandan kaymak yedim,
Ağadan değnek yedim.
Değneği kuşa verdim,
Kuş bana kanat verdi.
Çaldım kanadı yere,
Uçup gittim göklere.
Baktım bir has bahçe,
İçinde sular akar.
Oturmuş çeşme başına,
İki güzel bana bakar.
Büyüğüne selam verdim,
Küçüğüne tutuldum." (http://www.dersimiz.com/tekerleme/Masal-Tekerlemesi---5-tekerlemesi21432.)

"İni mini dudu mini
Tıralan kaçalan
Deliva dalivan bit…
"O piti piti karamela sepeti
Terazi lastik jimnastik
Biz size geldik bitlendik
"Bir taş attım
Tavşana vurdu
Kâbeye gitti
Kâbenin kapısı kilitli
Ebenin başı bitli
"Kızın adı Hediye
Ekmek vermez kediye
Kedi gider kadıya
Kadının kapısı kilitli
Hediye'nin başı bitli
"Kim osurdu?
Bit osurdu
Yongaladı
Yola düştü
Pancar pişti
G..ü şişti
Tas tus
Osuruklu kız
"Yedi kere yedi kırk dokuz
Nereden geldin bitli domuz (http://www.dersimiz.com/tekerleme/Masal-Tekerlemesi---5-tekerlemesi21432)

Yanıltmacalarda Bit

Bakir beldenin bükümlü bostanında bel bel bakıp duran bön bön bakıp duran bastonlu boz bornozlu bitli pireli Bekir Benjamin'in babasını bekar Belen'de belli belirsiz görmüş.

"Derenin bu başına ektim bir dönüm kekere mekere, derenin öbür başına da ektim bir dönüm kekere mekere. Derenin bu başına ektiğim kekere mekerelere dadanmış bir bobоloboz başlı kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitli. Derenin öbür başına da ekilen kekere mekerelere de dadanmış bir bobоloboz başlı kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitli. Derenin bu başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitli; derenin öbür başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitliye: "Sen ne zamandan beri derenin öbür başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitlisin?" demiş. Derenin öbür başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı, kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitli; derenin bu başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı, kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitliye: "Sen ne zamandan beri derenin bu başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı, kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitliysen; ben de o zamandan beri derenin öbür başına ekilen kekere mekerelere dadanan bobоloboz başlı, kekeleme, kel, kör, kürkü küflü, bitliyim." demiş. (Göktaş, 2006:20-168)

Bilmecelerde Bit

Türk kültürün önemli verimlerinden bir diğeri olan bilmecelerimizde de bit ile karşılaşmaktayız ki aşağıdaki örneklerde gerek doğu ve gerekse batı Türkçesi içerisinde kendine yer edinmiş her birinin cevabı bit olan bilmeceler ağız özellikleri korunmak suretiyle sıralanmıştır.

"Sık fidanlıkta kara tavuk oynar.
Ormancığın içinde bir güdük domuz.
Gül dadan domus ine.
Sık dadan keçiyi indiryorlar.
Tokalak terek basında toklı koşkar oynaydı.
Kora ağaçda alt ayak eçki.
Kara tokoy içinde kara donuz.
Kura ogizim kamış aralap bara yatır.
Togay içida tonğız.
Kara urmanda kırık ürdek.
Sümme tokay içinde süñksüz sapı gezer.
Çift tırnağa dayanmaz.
Cüt tırnağa dayanmaz.
Dağdan gelir tatarina ben onu tutarina parmakla sıkarina tırnakla ezerina
Karşidan gelir tatarinan ben onu tutarım iki taş arasında kıstıram.
Dağdan iner tatarina ayakları hisa hisa gövdesi tombolisa
Hay hay mittona uşlab onı tuttono ikki toşga bukono.
Ademne söye emma lekin azaplıy adem anı söymiy amma lekin anı ezliy.
Dağdan attım ölmedi, taştan attım ölmedi İki taş arasına koydum kırıldı.
İki dağın arasında bir civan öldü.
Minareden attım kırılmadı İki taş arasına koydum kırıldı." (Türkyılmaz, 2007: 355-356)

"Hasan bey hasta/ canı kafeste / et yer, su içmez.
İki kaya kırt dedi, bey büzüğü (metinde: yüzüğü) cırt dedi.
aşayazdım: hemen tuttum bulunca, burunca ezeyazdım.
Benim bir geçim var, otlar; iki daş arasında patlar.
Dağdan gelir Tatarına / ben onu tutarina / kıskaçla kıstırina / baskıçla bastırina.
Nestedir beste / altın kafeste / yem yer su içmez / acaip bir nesne.
Hutuş hutuş dağda gider.
Sık fidanlıkta kara tavuk oynar.
Tombul tepede, at oynar.
Bakınca şaşayazdım, arkama aşayazdım: hemen tuttum bulunca, burunca ezeyazdım.
Yüklükte halı var, içinde Mehmet Ali var.
Sıra sıra kaz yavrusu.
Kara göbekli, tırpan bıyıklı.
Dünyada altı ayaklı hayvan nedir?
İzledim, bizledim, boz tepeye gizledim.
Gider, gider izi yok / kör Osman'ın gözü yok.
Derlice, topluca / etlice, kanlıca." (Karademir,2007: 15-365)

"Ali hasta / Kumru kafeste / Gümüş bıçak deste / Bilmem ne havasta" (Başaran, 2011: 184)

"Benim bir öküzüm var Tepenin bir gün birinde yatar bir gün birinde.
Camiden attım kırılmadı, iki tırnak arasında kırıldı." (Tarçın, 2015: 206-403)

"Yüce tepe, Yüce tepenin arka tarafında beyaz geçit, Beyaz geçidin diğer tarafında kesik kamış, Kesik kamışın diğer tarafında geniş bozkır, Geniş bozkırın öteki tarafında kalın kamış, Kalın kamışın içinde siyah domuz, Kalın kamışı kapsar yalnız depo.
Yuvarlak dağın başında, Kuzu, koç oynar." (Erjumanova, 20147: 52,205)

Manilerde Bit

Anonim Türk Halk Şiirinin en yaygın türlerinden biri olan manilerimizde, daha ziyade gerçek adlar yerine, kişilerin genel yaşam tarzları, koşulları, ekonomik durumları gibi sebeplerle lakapla anılması adına, bite yer verildiğini görmekteyiz ki bu kullanımlarda da bit olumsuz bir rol ile yer almaktadır.

"Evimizin önü yalak
Yalaktan buldum darak
Gelmiş bana mani atıyor
Çakırların bitli barak.
Evimizin önü yalak
Yalaktan buldum tarak
Gelsen mani atsan ya
Hasan'ın bitli malak.
Küpecikte tuz biti
Bizim köyde kız bitti
Bizim köyün oğlanları
Söğüt'ü aşıp gitti.
Merdiven altında kovuk
Kovukluktan gelir soğuk
Sizin gibi kızlar
Bitli tavuk.

Urgana gel urgana
Biz de varam urgana
Fadime gızı vermişler
Bir bitli yorgana." (Kınalıbaş, 2012: 173,384)

Ninnilerde Bit

Doğum geçiş ritüeli etrafındaki doğum sonrası kültürel verimlerden biri olarak karşımıza çıkan ninnilerde, annenin, sırdaşı olan bebeğine akraba çevresine ilişkin-kendi çevresine ilişkin okşayıcı, eşinin çevresine ilişkin alaycı, aşağılayıcı- hissiyatının nazımla ve ezgiyle ifade edilmesi sürecinde bit ile karşılaşmaktayız ki burada bitin olumsuz bir sembol olduğu görülmektedir. Bit ile alakalı ilk örnekte durum buyken ikinci örnekte bit, rakibe yansıtılamayan öfke ve hıncın mağduru olarak karşımızdadır.

"Nenni de nenni nennide hoy
Anası da keklik babası da toy
Sere serpe saç ı halaları var
Altın dişli, sırma saçlı teyzeleri var
Binbaşı zabit dayıları var
Şalvarı boklu nenesi de var Sakalı da bitli dedesi de var.
Hu hu hu hu hu.
Gencepirin saçağı gibi
Bunun yengesi var
Karanfilin saçağı gibi
Bunun ihtiyar anası-babası var
Lev-lev bebem lev bebem,
Benim bebeğim doğmuş
Ak gömleğini yıkamış
Yiğit başa giymiş
Hanın oğlu görmüş
Kan tükürerek gitmiş
Beyin oğlu görmüş
Bitini sıkarak gitmiş
Zenginin oğlu görmüş
Başını sallayarak gitmiş
Fakirin oğlu görmüş
Pek sevinip gitmiş
Ey ak bala, ak bala" (Uğurlu,2012: 173,384)

Divan Şiirinde Bit

Divan şiirinde gerek siyasi sebeplerle ve gerekse kişisel sebeplerle bazı şairlerin kendilerini sağlama alma endişesi ile bir mahlas eşliğinde gerçek kimliklerini saklamak suretiyle ortaya koyduğu laedri adlı beyitler/şiirler bulunmaktadır. Bu beyitlerden birisi de konumuz ile alakalı olmakla aşağıda yer edinmiştir ki bu beyitte Kanuni Sultan Süleyman'a damat olacak olan Rüstem Paşa'ya atılan cüzzamlı olduğu iftirası karşısında Paşa'yı bu iftiradan temize çıkaran unsurun bit olduğu ifade edilmekte, bu suretle beyitte yer alan bit olumlu yönü ile karşımıza çıkmaktadır.

"Olıcak bir kişinin bahtı kavî tâlii yâr (Bir kişinin bahtı, talihi açık ise)

Kehlesi dahi mahallinde anın işe yarar" (Yeri geldiğinde o kişinin biti dahi işe yarar) (TDVİA, C.27: 40)

Fıkralarda Bit

Anonim Türk Halk Edebiyatının gülen yüzü fıkralar, toplumsal ve bireysel aksaklıkları, alışılagelenin dışına çıkmış olmayı, beklenene karşın beklenmeyeni vb. ifade ediyor olmakla, gülme eyleminin kendiyle özdeşleştiği bir türdür ki bu türde karşımıza bit içeren örnekler de çıkmaktadır. Bu örneklerde bit kimi zaman bir kurtuluş vesilesi, kimi zaman küçümseme ve kimi zamanda aşağılama, hor görme öğesi olmakla işlenmiştir.

"Hoca bir mezarlıkta soyunup gömleğinden bitini temizliyormuş. O esnada şiddetli bir rüzgâr çıkıp gömleği alır götürür. Hoca gömleğin ardına düşer. Kâh koşar, kâh düşer. O esnada birkaç atlı çıkagelip bir garip tavırla çıplak birinin tenha mezarlıkta mezarlıktan mezarlığa sektiğini görünce kendileri korkar, atlar ürker. Bu muzipliğin intikamını çıkarmak için, Hocanın üzerine hücum ederler. "Bre herif, hortlak gibi burada ne yapıyorsun?" derler. Hoca cevap olarak, "Ay oğul, ben mezarlık ehlindenim. Zaten dünyayı ebediyen size terk etmişim. Buraya bir abdest bozmaya çıkmıştım, imdi hemen yine mezarıma gireceğim. Benim dünya halkıyla ilişiğim yoktur" diyerek ellerinden yakayı kurtarmıştır." (Karakaya, 2007:78)

"Yörük obasından iki genç birbirlerine âşık olurlar. Genç, kızı istemesi için ailesini dünürcü olarak yollar. Fakat kızın babası kızı bir türlü vermeye razı olmaz. Araya büyükler girer; ama nafile. Yörüğün biri der ki: -Siz istemeyi bilmiyorsunuz. Ben bu kızı bir isteme de alırım, diyerek kızın babasının yanına varır: -Hasan emmi sizin başı bitliyi bizim boynu kirliye versene, deyince kızın babası hemen: -Olur arkadaş, der.

Yörük çobanın biri günlerce dağda sürüsüyle susuz kalır. "Allah'ım şuradan bir su çıkar, sürüm de ben de içeyim sana kırk koyun kurban edeyim" diye dua eder. Allah çobanın duasını kabul eder ve onun olduğu yerden su çıkartır, sürüsü de kendisi de doyasıya içerler. Fakat kırk koyununa kıyamayan cimri çoban, sırtından kırk bit bulup suyun başında onları öldürür" (Kılınç, 2010:132,138)

"Kimsesiz, yaşlı ve fakir bir kadın varmış. Akşam olunca, mangalın başında büzülüp oturan kadın, uyuklamaya başlarmış. Yapması gereken işleri düşünür, bu işler gözünde buyurmuş ve bunları şöyle dert edermiş: "Kapı kitlenecek, göynek bitlenecek (iç çamaşırlar gözden geçirilecek, incelenecek anlamında), eşek otlanacak, döşek serilecek!" (Akpınar, 2007: 311)

Rüyada Bit

Muhteviyatı, oluşumu, içerdiği semboller, sınır veya sınırlılıkları vb açılardan insanoğlu açısından gizemli duruşunu sürdüren rüyalar, ledün ilmi içerisinde ele alınmakta, işaret ettiği hususlar bakımından da tabirname türünün kaynağını oluşturmaktadır ki bu türden tabirnamelerde bitin yerine göre olumlu yerine göre ise olumsuz mesajlar taşıdığı görülmektedir.

"Kirmanî demiştir ki: Rüyada bit görmek ya da rüyada üzerine bit düştüğünü görmek, malından birçok kimsenin faydalanacağına işarettir. Yine rüyada üzerinden bitlerin yere döküldüğünü görmek, kazancın ziyade olacağına işarettir. Yeni ve temiz elbisede görülen bit mal ve dünyalığa, eski ve kirli elbisede görülen bit borç ve zillete, yerde görülen bitler zayıf ve aciz insanlara, onların insanı ısırması bu çeşit insanların kötülemesine, çok bit kedere, koğucu insanlara; elbisede olursa dünyalığa ya da müzmin hastalığa, biti canlı olarak yere atmak sünnete aykırı bir iş işlemeye, öldürmek kederin gitmesine, bitleri üzerinden tek tek toplamak abartılı yalana, biti yemek birinin gıybetini yapmaya yahut düşmanı kahretmeye, insanı fevkalade rahatsız eden bitler tasa, hapis yahut üzüntüye, bit yumurtası yahut yavrusu fesatçı topluluğa, namus ve şeref simsarı

aşağılık insanlara, tahıl biti görmek, birinin zengin bir kimseyle arasını açmak isteyen hasetçiye, hastalığa, çok çocuk ve az dünyalığa, aile fertlerinden olan düşmana, hastanın bu biti görmesi vefatına, buğday biti bazen azabı gerektiren amele yahut dünyada görülecek bir cezaya delalet eder. (https://www.diyadinnet.com/r%C3%BCyada-3611-bit-g%C3%B6rmek-tabir)

Halk Hekimliğinde Bit

İnsanoğlunun tarihi süreç içerisinde hastalıklarla mücadele etme adına, gelenek, görenek, mevcut yaşam tarzı, inanç, kültür, malzeme imkânları vb etrafında tecrübe kaynaklı elde ettiği bir kısım sağaltma yönteminin modern tıp dışında kalan kısmı olarak tanımlayabileceğimiz halk hekimliği içerinde önemli konulardan biri de pis kanlardan kurtulmaktır. Pis kanlardan kurtulma adına hacamat, sülük tedavisi gibi bildik uygulamalar yanında, bitin üzerine yapışmış rahatsız edici genel görünümüne, işlevine zıt olarak, pis kanlardan kurtulmanın doğal araçlarından biri olduğunu aşağıdaki ifadelerden çıkarmak mümkündür.

"Pis kanlardan kurtulmanın tek yolu bit değildi. Daha önce irdelemiş olduğumuz sülük de vardı hacamat da vardı." (Oğuz,2005: 489)

Halk Şiirinde Bit

Dini-tasavvufi Türk Halk Şiirinden vereceğimiz aşağıdaki iki örnekte bit, gerek günah anlamında bir sembol olmakla ve gerekse benlikten kurtulup hakka ve hak dostlarına yakın olma ve nefsin aşağılanması sürecini ifade etmek adına kullanılmaktadır.

"Yunus kıyamet gününde herkese günah ve sevaplarının yazılı olduğu defterlerin verileceğini, hatta bu durum için tanıkların bile ortaya çıkarılacağını, o günde kişinin dostunun bile düşmanı olabileceğini belirtir.

Biti sunıla elüne
İtdügin gele yoluna
Tanuklar bile bulına
Dostun düşmenün andadur.

Âşık Paşa, kişinin toprak gibi yerde olmasını yani alçak gönüllü davranmasını, toprağın da yerde olduğunu, herkesin onun üstüne bastığını ancak her türlü faydalı şeyin de onun üzerinde yetiştiğini belirtir. İşte tevâzu sahibi olanlar da Tanrı tarafından yüceltilir, velîlerin gönüllerinde yer edinirler. Tevâzu insan için bulunmaz bir nimettir.

Her kim ol kendüzini miskîn göre
Hak'dan ana durmadın rahmet ire
Her ki düşdi topraga götürdiler
Eksüği her ney-ise bitürdiler
Her ki kendü eksüginden yirine
Bitile ol cümle halka görine
Kendüzin eksük gören oldı tamâm
Ulular gönlinde ol dutdı makâm" (Güven,2010: 276,427)

Atasözlerinde Bit

Türk Halk Edebiyatı kaynakları içerisinde oldukça zengin bir içerik taşımakla kendine mahsus bir yer edinen atasözleri ve deyimler, konumuz açısından da en fazla veriyi içermekle karşımızdadır ki aşağıda çoğunlukla olumsuz, kısmen olumlu mesajı, bit kavramı etrafında ifade eden atasözü ve deyimlerden örnekler bulunmaktadır.

"İt ısırır, diyip bit ısırır.
İşi olmayan iş bulur; işten ayrılıp bit bakar.
Çalışmayan et yemeyeydi de bit yiyeydi.
Emek vermeyen, itten beter, it hatta bitten beterdir.
Kötüden it iyi, sirkeden bit iyi.
İt öcünü turnadan alır; bit pireden.
İtten parlaklık çıkmaz, bitten çarıklık deri.
İt, itin ortağı bit.
İt koşar, diye bit koşar.
Çocuğun şımarığı, bitin sirkesi.
Bilmeyene bit öldürmek zordur.
At koşayım der, it koşar, it koşayım der bit koşar.
Bit de olsa koruyucudur. "(Yatağan, 2010: 35-591)
"Enik büyür it olur / Yavşak büyür bit olur
Malını it yer / Bağrını bit yer
Pire itte bit yiğitte bulunur" (Başaran, 2011: 70,97,102)
"Avcının buğdayını ambarda bit yemez.
Bir bit yedi köyü gezer.
Bir topal bit erindiği gece elli yastık gezer.
Bir topal bit, bir gecede yedi yastık dolaşır.
Bitli bakla çişeğen olur, çıplaklar şişeğen olur.
Bitten eveli haranya girme.
Domuzun bitini ayağa korsan başa çıkar.
Enik büyür it olur, yavşak büyür bit olur.
Eskinin biti, uluğun sözü yakar.
İki analı sütten, iki evli bitten ölür.
İt yeniği, bit yeniği.
Kendi yorganının biti insanı yemez (yakmaz)
Yavşak büyür bit olur öksüz büyür it olur.
Yavşak büyür bit olur, enik büyür it olur." (Düşmez, 2014: 23-24)
"Bekârın parasını it, yakasını bit yer.
Eskiye itibar (rağbet) olsaydı bitpazarına nur yağardı.
Bezirgânı bit yer, kazandığını at (it) yer.
Bitli (kurtlu, çürük) baklanın kör alıcısı olur.
İki karılı bitten, iki analı sütten ölür.
İtle yatan bitle kalkar.
Bekârın parasını it, yakasını bit yer.
Karga mandayı (saksağan danayı) babası hayrına bitlemez." (Beğenmez, 2013: 58,138)
"Arpa atın tüyüne, mısır atın etine, bakla atın bitine derman olur.
Arslan yelesinde bit aranmaz.
Avcının buğdayını ambarda bir yemez.
Bekârın parasını it yer, yakasını bit.
Bir bit yedi köyü gezer.
Bir topal bit bir gecede yedi yastık dolaşır.
Bir topal bit erindiği gece elli yatık gezer.
Bir topal bit yedi yatağı dolaşırmış.
Bitli bakla çişeğen olur çıplaklar şişeğen olur.
Bitli kaşınır aç umar.

Bitli baklanın kör alıcısı olur.
Bitten eveli haranıya girme.
Domuzun bitini ayağa koysan başa çıkar.
Enik büyür it olur yavşak büyür bit olur.
Eskinin biti ulunun sözü yakar.
Ev yandı da tahta bitlerinden kurtulduk.
İki analı sütten iki evli bitten ölür.
İki karılı bitten iki analı sütten ölür.
İt eniği büyür it olur yavşak büyür bit olur.
İt yeniği bit yeniği.
İtle yatan bitle kalkar.
Kendi yorganının biti insanı yemez.
Yıkanmayan baş bitten kurtulmaz." (Albayrak, 2009: 171-890)
"Bit gamdan, pire nemden, sinek sıcaktan, kene gübreden." (Yoldaşev, 1995: 96)
"Bite öfkelenip elbiseni ateşe atma" (Zeyneş, 1996: 109,261)
"Bite kırnak pireye burmak.
Bitleri ölmüş sirkeleri can çekişiyor
Bit zelveyi kırmış eve girmiş.

Deyimlerde Bit

"Bitten sirkeden çıkmak" (Bölge Ağılarında Atasözleri ve Deyimler, 1996: 109,261)

"Biti kanlanmak" (Saraçbaşı, 2002: 159)

Sosyal Hayatta Bit

Günümüz şartları göz önüne alındığında bitin insan merkezli yaşam ortamının hayli azaldığı görülmektedir. Yalnız, mevcut duruma gelinceye kadar bit, hayatın bir gerçeği olarak, kendisi ile bit tarağı, bit sabunu, sirke, kil, gaz yağı gibi unsurlar aracılığıyla mücadele edilen bir varlık olma durumunu uzunca bir dönem sürdürmüştür. Özellikle toplu yaşam alanlarında, mevcudiyeti ile yaşam kalitesini olumsuz açıdan etkileyen bit ile mücadelede haneler başta olmak üzere, okul, hastane gibi yerlerin daha ön planda olduğu görülmüştür. Öyleki; evlerde annelerimizin, okullarda öğretmenlerimizin kendi başlarına da bela olan bu varlıkla mücadele etme adına yaptığı kontrollere takılmamış olan 30 yaş üzeri insan neredeyse yok gibidir ki çoğu zaman bitin zaferi ile sonuçlanan insan-bit mücadelesinde "Bit yiğitte, pire itte bulunur" lafzı ile insanların mevcut durumu lehte bir durum gibi gösterip nasıl kabullendiği görülebilir.

Yukarıdaki ifadelerimiz yanında bitin aile içi muhabbet aracı olduğuna da şahitlik edebiliriz. Şöyle ki, başımızda bit olmadığı zamanlarda dahi annelerimizin dizlerinde ya da kucağında sembolik bit temizliğine maruz kaldığımız çok olmuştur ki bu durumda annenin evladına olan muhabbetine biti aracı kıldığı açıktır. Bu durumu Z. Velidi Togan aşağıdaki şu cümlelerle bize nakletmektedir.

"Annelerin dizine baş koyup bit ayıklatmak âdeti Anadolu'da ve Başkurtlarda da vardır. Bit olmasa da anneler tırnaklarını çıtırdatarak güya bit öldürüyormuş gibi oğullarını uyuturlardı. Bunu kendi küçüklüğümde çok görmüştüm. Bu, eskiden Türklerde en tatlı hürmet ve muhabbet ifadesi idi." (Oğuz, 2005: 488).

Sonuç

Kültür tüm katmanları ile bir bütündür. Bütünün korunması, tümü oluşturan parçaların göz ardı edilmemesini gerektirir ki bu aşamada küçüklü, büyüklü tüm kültür unsurlarının dikkate alınması gerekir. Bu suretle, halk kültürünün masal, efsane, destan, ninni, mani, atasözü, deyim, tekerleme, bilmece gibi verimleri içerisinde çoğu zaman olumsuz kısmen olumlu görüntü içerisinde oldukça renkli ve çeşitli kullanımları ile karşımıza çıkan bitin Türk kültüründe kendine has bir yer edindiği görülebilmektedir.

Masaldan efsaneye, maniden ninniye oldukça renkli tür içerisinde karşımıza çıkan bit, temizlik, sağlık, bakım gibi unsurlarla doğrudan alakalı olmakla ilgili toplumun içerisinde bulunduğu genel yaşam koşulları/standartı ile ilgili ipuçları barındırmakla da ele alınabilir ki sağlık, hijyen, genel yaşam koşullarının insanoğlunun lehine gelişim sergilemesi bit/pire nev'inden varlıkların gerek sosyal hayatta ve doğal olarak da edebi verimlerde düne nazaran çok daha az yer tutması şeklinde karşılık bulmasına vesile olmuştur.

Kaynaklar

Akpınar, B. (2007) *Sivas Fıkraları (Yapı-İşlev-Bağlam).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, Gazientep.

Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*. İstanbul: Kapı Yayınları

Ayverdi, İ. (2008) *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, C.1. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı

Başaran, U. (2011). *Ahmet Şükrü Esen Defterlerinde Anonim Türk Halk Edebiyatı Ürünleri (Atasözü- Beddua-Bilmece-Deyim-Dua-Tekerleme-Fıkra) (İnceleme-Metinler)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Beğenmez, N. M. (2013). *Atasözlerinde Günlük Hayat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.

Düşmez, Ö. A. (2014). *Türk Atasözlerinde Geçen Hayvan Adlarına Göre Kavram Profilleri (Bölge Ağızlarında Atasözleri Ve Deyimler Adlı Eser Örnekleminde),* Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.

Erjumanova, D. (2014). *Kazak Bilmeceleri* . Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.

Göktaş, G. (2006). *Oyun Tekerlemelerinin Araştırılması ve İncelenmesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Üniversitesi.

Gülensoy, T.(2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Güven, A.Z. (2010). *13. ve 15. Yüzyıllar Arası Halk Şiirinde Gelenek ve Eğitim*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi.

İsmail, Z; Gümüş, M. (1995). *Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri*. Ankara: Rekmay Matbaası

Karademir, F. (2007). *Türk Halk Bilmecelerinin Yapı, Dil ve Üslup Özellikleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır

Karakaya, S. (2007). *Nasreddin Hoca Fıkralarının Benlik Durumlarına Göre Değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Kılınç, N. (2010). *Antalya Yöresi Yörük Fıkraları Üzerine Bir Araştırma*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

Kınalıbaş, M. (2012). *Kütahya Manileri Üzerine Bir İnceleme*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi. Kütahya.

Oğuz, B. (2005). Türkiye Halkının Kültür kökenleri, C. 5. *Halk Eczacılık ve Sağaltma Teknikleri*, İstanbul: Kurtiş Matbaacılık.

Saraçbaşı, E. ve Minnetoğlu, İ. (2002). *Örnekli ve Açıklamalı Türkçe Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları

TOPRAK, A. (2018). Türk Folklor ve Kültür Tarihinde Hüseyin Nihal Atsız'ın Yeri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 46-55.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 46-55.
DOI: 10.25068/dedekorkut179
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 03. 06. 2018
Kabul Tarihi: 15. 07. 2018

Türk Folklor ve Kültür Tarihinde Hüseyin Nihal Atsız'ın Yeri

The Content and Studies on Uyghur Inscriptions with Turkish Runic Letters

Abdulhamit TOPRAK*

Öz

Folklor 19. yüzyıldan bu yana üzerinde en çok durulan, tartışılan ve çalışılan alanlardan biri olmuştur. Folklor ve kültürün geçmişinin, insanoğlunun varlığıyla yaşıt olması, son 2-3 asırdır gündeme gelmesi, üzerinde tartışılması, folklor ve kültürle ilgili bilimsel anlamda pek çok eserin yazılmış olması, folklor ve kültüre olan ilginin giderek artmasını sağlamıştır. Dolayısıyla folklor ve kültürün malzemelerinin gerek bilimsel ve fikrî, gerekse kurgusal pek çok eserde kullanılır duruma gelmesine zemin oluşturmuştur. Toplumun temel dinamiklerinden olan folklor ve kültür; her geçen gün daha çok esere konu olmuştur. Hüseyin Nihal Atsız folklor ve kültür malzemelerini eserlerinde önemli ölçüde ve bilinçli bir şekilde kullanmıştır. Atsız'ın Türkçü bir kimliğinin oluşu, Türk folklor ve kültürü ile ilgili bilgilere sahip olması, folklorik ve kültürel malzemelere eserlerinde yer vermesine katkıda bulunmuştur. Atsız'ın Türk folklor ve kültürüyle ilgili gerek düşüncelerini ifade ettiği teorik, gerekse folklorik ve kültürel malzemeleri kullandığı kurgusal birçok eserinin olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Folklor, Kültür, Hüseyin Nihal Atsız, değişim, ideoloji.

Abstract

Folklore has been one of the most dwelt on, discussed and studied areas since 19th century. The fact that folklore and its culture is of the same age with the existence of humanity, it has come to the fore and has been discussed for the last two or three centuries and many scientific works have been written about culture has caused the interest in folklore to increase gradually. Thus, this has provided a basis for materials of folklore and culture to become usable in many scientific, intellectual and fictional works. Folklore and culture, which are among basic dynamics of the society, have become the subject of more and more works every day. Hüseyin Nihal Atsız used folkloric and cultural materials significantly and consciously in his works. Having a Turkist identity and having information about Turkish culture and folklore have contributed Atsız to include folkloric and cultural materials in his works. It can be said that Atsız has both theoretical works in which he expressed his thoughts about

*Dr.

Turkish folklore and culture and fictional works in which he used folkloric and cultural materials.
Keywords: Folklore, Culture, Hüseyin Nihal Atsız, Change, Ideology.

Giriş

Kültür insan zihninin ürettiği ve toplumların belleklerinde muhafaza ettiği her şeydir. Bu yönüyle kültür aslında toplumsal hafızadır ve bir nevi geleceğe aktarılan mirastır. Mehmet Kaplan'a göre ise kültür; aslında herhangi bir toplumun dinini vücut bulmuş bir halidir (2005: 16).

Folklor ise; bir milletin veya toplumun maddi ve manevi değerlerini, somut olmayan kültürel mirasını ihtiva eden bir kavramdır. Folklor, milletlerin ve devletlerin kültürlerini, gelenek ve göreneklerini, inançlarını, âdetlerini ihtiva etmeleri bakımından önem arz eder. Kapsam alanı itibariyle çeşitlilik arz eden folklor; uzun yılların tecrübe ve sabrının ürünü olarak meydana gelen; atadan, dededen kalma miras olmanın yanı sıra, devletlerin ve milletlerin zenginliğinin bir göstergesi olarak da düşünülebilir. Kültür; toplumun maddi ve manevi bütün değerlerini ve folklorunu kapsayan bir kavramdır. Kültür ve folklorun birbiriyle ilişkili ve iç içe iki kavram olduğu söylenebilir. Bu hususta Hüseyin Nihal Atsız şunları söyler:

"Kültür; dil, din, tarih, gelenek, edebiyat, sanat, tören, giyim ve göreneklerin bütününden ibarettir ve tiyatro yabancılardan gelen bir müessese olduğu gibi bugün millileşmiş diye kabul edilse bile en sonralarda akla gelmesi gereken bir unsurdur." (2015ı: 277)

"Kültür nedir? Millet fertleri arasındaki ortak değer ve inançlar değil mi? O halde Türk kültürü deyince ilk düşünülecek konu "dil", sonra "ahlak", "tarih", "müzik", "mimarlık", "süsleme sanatları" ve "folklor"dur. Kültür Bakanlığı'ndan ilk önce tiyatroyu köye kadar götürmesini değil, "Türk Kültürünü Koruma Kanunu" adlı bir kanunla milletimizin temelini baltalayan sebepleri ortadan kaldırmasını beklerdik." (2015c: 83)

Atsız, kültürü geniş kapsamlı bir şekilde değerlendirmeye ve tanımlamaya çalışmıştır. Ona göre kültür, toplumun maddi ve manevi pek çok değerini ihtiva eden önemli bir kavramdır. Kültürü, toplumun veya milletin maddi ve manevi değerlerinin bir bütünü olarak gören Atsız, her fırsatta kültürün milli olması ve milli kalması gerektiğine vurgu yapmıştır. Milli kültüre sonradan ithal yollarla girerek millileşmiş değer olarak kabul edilen unsurların bile, yer ve zaman olarak akla en son gelmesi gereken unsurlar olması gerektiğini düşünür. Ona göre kültür, ortak inanç ve değerlerden oluşur: ortak inanç ve değerler milli olan her şeydir. Dolayısıyla ortak ve inanç ve değerlerin, kurumların üzerine düşen görevi yerine getirip çeşitli kanunlarla bu değerleri koruma altına alarak yaşatması gereğine inandığını dile getirir. Kültür ve folklorda önemli olan, milli kalmak ve milli olan değerlerle halka ulaşmaktır. Bu açıdan bakıldığında Atsız'ın Türk kültür ve folklor tarihinde kayda değer bir yerinin olduğu söylenebilir; Atsız'ın Türk kültür ve folkloruyla ilgili çeşitli görüşleri, onun Türk kültür ve folkloruna olan katkı ve hizmetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Ülkemiz, pek çok medeniyete beşiklik eden bir coğrafyada yer aldığından dolayı zengin bir kültürel ve folklorik kimliğe sahiptir. Dolayısıyla tiyatro gibi, kültürümüze sonradan giren sosyal faaliyetler yerine, Karagöz ve Hacivat gibi geleneksel ve milli olan kültürel değerlerle sosyal faaliyetlerin yapılması gerektiğine inanır.

Kültür ve folklor, milletlerin büyük emekleri neticesinde uzun yıllar boyunca oluşan önemli değerleri olmakla beraber, geçmişten kalan miras, geleceği şekillendiren kaynak olarak da görülebilir. Bu miras ve kaynak ülkenin kimliğini oluşturmaktadır. Ülkelerin kimliğini milli değerleri oluşturur. Dolayısıyla her milletin kendi milli değerlerine sahip çıkması ve onları işlemesi gerekmektedir. Sahip çıkılmayan ve işlenmeyen değerlerin zamana yenik düşüp kaybolduğu söylenebilir.

Toplumun temel dinamiklerini (âdet, örf, gelenek, görenek ve inançlarını) barındıran kültür ve folklor, toplum düzeninin sağlanmasında önemli bir rol oynar. Dolayısıyla folklorik değerler korunmalı ve yaşatılmalıdır. Folklorik ve kültürel değerler, daha çok sözel olarak uygulama alanı bulduğu için, gerek zamana göre gerekse aktarıcısına/uygulayıcısına bağlı olarak değişikliğe uğrayabilmektedir. Kültür ve folklor, daha çok sözlü gelenek ürünü olmasından ötürü değişim ve dönüşüm her zaman kaçınılmaz olmuştur. Yapı itibariyle çok yönlü ve değişken bir kavram olan kültür, çağın şartlarına ve toplumun yapısına göre sürekli bir yenilenme ve değişme özelliği gösterebilen toplumsal bir değerdir. Atsız'ın, yenilenme ve değişmenin, milli değer ve ölçülere bağlı kalınarak gerçekleşmesinin önemine vurgu yaptığı söylenebilir. Kültürün değişkenliği, zenginliğin en önemli göstergelerinden biridir. Kültür, toplumlardaki bireylerin yaşam tarzından, hayal dünyasından ve tarihinden beslenen bir değerdir. Kültürün toplum hayatına katkılarının olmasının yanı sıra, toplum düzenini tertip etme veya ona müdahale etme gibi bir işlevi de vardır. Kültür, toplumun yaşayış tarzını yansıttığı gibi, kısmen de yaşayış şeklini belirleyebilir.

Folklorun kapsamlı bir alan olması, birçok kaynağının olmasını sağlamıştır. Dolayısıyla folklorun sözlü, yazılı, görsel, maddi kaynak gibi farklı nitelikte kaynakları hasıl olmuştur. Hüseyin Nihal Atsız'ın yazılı kaynak bakımından Türk folkloruna ve tarihine önemli katkıları olduğu görülmektedir. Yirminci yüzyılın önemli yazarlarından olan Hüseyin Nihal Atsız Türk folkloru ile ilgili değerlere/ögelere eserlerinde önemli yer vermiştir. Atsız gerek teorik, gerekse kurguya dayalı pek çok eseriyle Türk folkloruna önemli hizmetlerde ve katkılarda bulunmuştur. Atsız teorisyen kimliğiyle Türk folkloruna ilişkin çeşitli görüşler ileri sürmenin yanı sıra, Türk kültür ve folklorunun yaşatılması, korunması ve milli kalmasıyla ilgili fikirler de beyan etmiştir:

Ona göre; kültürde ve folklorda millilik esas olmalıdır; zira ülkemizin folklor açısından zengin bir geçmişe sahip olduğunu düşünür. Türklerin geçmişten beri süregelen Karagöz, cirit, orta oyunu gibi milli oyunları varken, yabancı oyunların tercih edilmesinin kabul edilecek bir yanının olmadığını söyler. Bu nedenle milli olanı oynamak, uygulamak ve ona yönelmek gerekir. Aksi halde folklorik milli değerlerin zamanla yok olacağını ve kaybolacağını dile getirdiği söylenebilir. Zira geçmişten günümüze, Türklere ait olan folklorik birçok değer ve malzemenin kaybolduğu ve değiştiği görülmüştür.

Atsız, milli çöküntünün önüne, Türk kültürünü koruma kanununun çıkarılmasıyla geçilebileceğini düşünmüştür:

"Bir millet yalnız Keban Barajı, Ayşe Fırını, Hilton oteli ile beslenmez. Geçmişin büyüklüğünden hız alarak daha büyük gelecekler için ümidini bilemezse yozlaşır. Türk Kültürünü Koruma Kanunu, kültürün mühim bir bölümü olan ahlakı da koruyacağı için Türk ahlakını yıkıcı yazılar, resimler, piyesler, filmler, reklamlar, dernekler bu kanunla yasaklanacak, böylelikle milli çöküntü önlenecektir." (2015c: 84)

Bir devletin/toplumun ayakta kalabilmesi, yaşayabilmesi için kendi dinamizmine katkıda bulunan ve bu dinamizmi canlı ve diri kılan alanlarda başarılı

olması gerekir. Devletin dinamizmi; sosyal ve ekonomik değerlerin korunması ile mümkün olabilmektedir. Kültür ve ahlak, devletin dinamizmini canlı ve diri tutan önemli faktörlerin başından gelmektedir. Dolayısıyla kültür ve ahlak gibi, devletin dinamizmine katkısı olan faktörlerin milli duygu ve düşüncelerle desteklenmesi gerekir; zira milli duygu ve düşüncelerle desteklenmeyen değerlerin yok olması kaçınılmaz olur. Atsız, kültürde milli çöküntünün önüne geçmenin; milli ve yerli olanın bozulmasının önüne geçmekle mümkün olabileceğini dile getirerek, Türk kültür ve folklorunun karşı karşıya olduğu tehlikeye de işaret etmiştir. Dolayısıyla Atsız, ortaya konulan eserlerin milletin ve devletin geçmişine, geleneğine, geleceğine uygun olması gerektiğini söyleyerek uygun görülmeyen veya aykırı bulunan eserlere kanunla engel olunması gerektiğini ifade eder. Devletler; sosyal, ekonomik, teknolojik, sanatsal alanlarda başarıyı milli değerlerle elde ettiği sürece, varlığını devam ettirebilir. Gelişmek için, geçmişin geleneğinden ve birikimlerinden faydalanmak gerekir. Köklü bir geçmişi ve geleneği olan Türkiye'nin her alanda gelişmesi için, maddi ve manevi atılımlar gerçekleştirilmelidir. Önemli olan bu zenginliğin kaynaklarına gidip onları değerlendirmek ve onlardan faydalanmaktır. Bunun için gerekli kanun ve tüzüklere destek vermek, onları uygulamaya çalışmak önem teşkil etmektedir.

Yirminci yüzyılın önemli Türkçü yazarlarından olan Atsız'ın, Türk folklor ve kültürünün korunması hususunda ifade ettiği fikirlerini, eserlerinde uyguladığı söylenebilir. Türk folklor ve kültürü için ortaya koyduğu fikirlerinin dikkate şayan olduğunu söylemek mümkündür. Folklor ve kültürün korunması hususundaki tavrı ve fikirleri; folklor ve kültürün yaşaması, milli olarak gelecek nesillere aktarılması yönüyle önemlidir. Atsız'ın Türkçülüğü, Türk folklor tarihi için önem teşkil etmektedir. Folklor ve kültür çabuk değişebilen ve dönüşebilen değerlerdir. Bu değerlerin milli değerler çerçevesinde değişime ve dönüşüme uğraması, milli duygu ve düşüncelerle hareket etmeye bağlıdır. Atsız bu hususta, yabancı kültürel ve folklorik değerlerin, milli değerlerin önüne geçilmesine engel olunmasını ister ve bunun ancak milli olan folklorik değerlerin işlenmesi, değerlendirilmesi ve yaşatılmasıyla mümkün olabileceğini ifade etmekle beraber, devletin ilgili kurum ve bakanlıklarının bu hususta gerekli çalışmaları yapması ve tedbirleri almasıyla mümkün olabileceğini söyler. Atsız, ortaya koyduğu fikrî eserlerinde bu konuyla ilgili çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur:

"Tiyatro kurmak kolaydır. Şimdi herkes artist olduğu için sahne sanatkârı bulmak da güç değildir. Fakat Türk milletine ve onun halk tabakasına milli şuur, zevk ve kültürü aşılayacak tiyatro eseri nerede? Kültür Bakanı Türk köylüsüne Hamlet yahut Faust'u yerli piyes diye de solakların devrik cümleli eserlerini seyrettirecekse hiç zahmet etmesin." (2015h: 176)

Yeniliklere ve farklılıklara açık olmak, milli olmaktan vazgeçmek anlamına gelmemeli. Tiyatro, sinema gibi görsel sanatlar milli duyguları aşıladığı sürece her hangi bir sorun teşkil etmez. Ancak millilikten uzak ve asimile olmayı, özentiyi teşvik edici oyunların sahnelenmemesi gerekir. Türk milleti zengin bir geleneğe sahip olduğu için, sahne sanatları alanı ve diğer alanlarda sıkıntı yaşamayacaktır. Ancak kendi kaynaklarımız olduğu halde, Kültür Bakanlığı Batı'dan, Avrupa'dan sahne oyunu getirerek, milletimizin beynini yıkamamalı ve Türk milletini kendi kültürüne yabancı hale getirmemelidir. Zira bugün, kültürüne yabancı olan birinin, sonraki nesle milli kültürümüzle ilgili bir şeyler aktarabilmesi mümkün değildir. Türk milleti, kendi topraklarında yetişen sahne oyunlarına/kültürel faaliyetlere daha çok değer vermeli. Çünkü yerli ve milli olan, bizim duygu ve düşünce dünyamıza daha çok hitap eder ve onda kendimizi daha çok buluruz. Bizden olan, bizim değerlerimizle beslenen kültürel değerlerimiz her zaman daha çok benimsenmeli ve korunmalıdır. Devlet bu hususta

tedbirli olmalı ve yabancı sahne oyunları vasıtasıyla, kültürümüzün baltalanmasının önüne geçmelidir. Bir milleti yok etmek için; dilinden, oyunlarından, müziğinden, tarihinden uzaklaştırmak yeterlidir. Bu yüzden, devlet ve millet; milli kültüre sahip çıkmalı, onu saldırılara maruz bırakmamalıdır.

Atsız, Türk kültürünün önemli unsuru olarak gördüğü dil ve lehçeleri ile ilgili şöyle düşündüğünü dile getirir:

"Türk kültürünün baş unsuru olan Türkçeyi korumak ve geliştirmek derken, tabiî okullarda öğretilecek sağlam dilbilgisini, sekizinci yüzyıldan beri temel eserleri bilinen Türkçe eserlerden seçme parçaları, Türk lehçelerini kastediyorum." (2015c: 83)

Atsız, kültürü tanımlarken, dilin de kültürün bir ögesi olduğunu söyler. Ona göre devletlerin/milletlerin en önemli kültürel değer ve varlıklarından biri de dildir. Bir milletin dili olmadan kültürel anlamda milli değerler ortaya koyması mümkün değildir. Dil, milli olmakta en önemli varlıklardan biridir. Bu nedenle öncelikle dil hususunda bazı tedbirlerin alınması gerekir. Atsız'a göre okullarda öğrencilere dil bilincinin aşılanması ve sağlam bir şekilde verilmesinin yanı sıra, dilin temel kurallarını öğrencinin iyi öğrenmesi sağlanarak kültürün bir ögesi olan dile sahip çıkılmış olur. Ayrıca asırlar önce yazılan ve kültürel nitelik gösteren Türkçe eserler de önemsenmeli ve bu eserlerden seçme parçalar öğrencilere gösterilmeli ve okutulmalıdır. Türkçenin zenginliğini göstermek açısından bu eserler önem arz etmektedir. Millet ve milli olmanın yolunun, kendi diline sahip çıkmaktan geçtiğine inanan Atsız, okullarda sağlam bir dilbilgisinin verilmeye başlanmasının gerekliliğini de dile getirir. Sağlam bir dilbilgisi, dilin milli kalmasını sağladığı gibi, kültürün de milli kalmasını sağlar. Türkçe yazılan eserlere sahip çıkmak, eserin yazıldığı dönemin dili ve kültürüyle ilgili birikimlerin öğrenilmesini sağlamakla beraber, kültürel anlamda yeni eserler ortaya konulmasına katkıda da bulunur.

Atsız Türk kültür ve folkloruna teorik eserlerinde dile getirdiği görüşleriyle katkıda bulunmakla beraber, ortaya koyduğu roman ve hikâyeleriyle de Türk kültür ve folkloruna ait unsurlara yer vermiş ve bunların kaybolmasının önüne geçmiştir. Dolayısıyla Atsız'ın gerek teorik eserleri, gerekse roman, hikâye ve şiirleriyle Türk kültür ve folkloruna önemli hizmetlerde bulunduğu söylenebilir. Atsız'ın fikrî eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerine paralel olarak çeşitli eserler ortaya koyduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla Atsız'ın, roman ve hikâyelerinde kültürel ve folklorik pek çok unsura yer vermekle, fikrî eserlerinde ortaya koyduğu görüşlerini destekleyici bir tavır sergilediği söylenebilir. Atsız'ın; Türklerin eski inançlarına, âdetlerine, gelenek ve göreneklerine, mimarisine, kılık kıyafet çeşitlerine eserlerinde yer vererek Türk kültür ve folklor tarihi açısından önemli katkılarda bulunduğu tespit edilmiştir.

Kültürel ve folklorik unsurların yaşaması veya kaybolmaması için yazıya/kayda geçirilmesi gerekir, yazıya geçirilmeyen kültürel ve folklorik pek çok malzemenin unutulduğu veya kaybolduğu görülmüştür. Atsız, Türk kültür ve folkloruna ait malzemeleri roman, hikâye ve şiirleriyle kayda geçirmiş, böylece Türk kültür ve folkloruna önemli kazanımlar sağlamıştır. Bozkurtlar ve Deli Kurt romanları bu açıdan önemlidir; çünkü Atsız'ın bu eserlerinde Türk kültür ve folkloruyla ilgili birçok malzemeye yer verdiği görülmektedir. Atsız'ın Göktürklerin tarihini anlattığı "Bozkurtlar" ile Osmanlı devletinin kuruluş yıllarını anlattığı "Deli Kurt" romanlarında; Türk tarih, kültür, folklor, din, gelenek ve görenek gibi pek çok hususa yer vererek Türklerin yaşam tarzlarını ve toplum yapısını yansıtmıştır.

Atsız'ın eserlerinde yer verdiği Türk kültür ve folkloruna ait bazı unsurlar ise şunlardır:

Gelenek ve Görenek

Bir toplumun kültürel birikim ve zenginliği olarak değerlendirilebilen gelenek ve görenekler, toplumun uzun yıllar emek vererek meydana getirdiği ve miras olarak bıraktığı kültürel değerlerdir. Toplumun kültür ve folklorunu yansıtması bakımından önem teşkil eden gelenek ve görenekler, nesilden nesle sözlü ve yazılı olarak veya yaşanarak aktarılan, toplum ve birey ilişkileri üzerinde oldukça etkili olan alışkanlıklar bütünüdür.

"Bütün obanın konuğusun. Kimi istersen ona gider, nerde istersen orada yemek yersin. Bizim göreneğimiz böyledir." (Atsız, 2015f: 136)

"İçing Katun, Türk göreneğince Şen-King'in üç gece üst üste Almıla'nın çadırına girerek onunla konuşmasını, kendisiyle evlenmeye kandırmasını öğütledi." (Atsız, 2015e: 213)

Atsız'ın eserlerinde gelenekle ilgili düşüncelere rastlamak mümkündür. Eserlerinden anlaşıldığı üzere, gerek eski Türk hayat tarzını, gerekse yaşadığı dönemin toplumunun hayat tarzını bilen Atsız'ın, eserlerinde geleneklerle ilgili ögelere rastlanmaktadır. Yukardaki örneklerde, Türk misafirperverliğine ve evlilik âdetlerine yer verildiği görülmektedir.

Töre ve Âdetler

Töre; Toplumsal hayatı önemli ölçüde etkileyen ve toplumsal hayatın düzenlenmesinde önemli yeri olan sözlü kurallar bütünüdür. Bir toplulukta, herhangi bir konuda uzun yıllar süregelen ve anılagelen kuralların tamamı, görenekler, âdetlerdir. Toplumun ve bireyin hayatını bazen önemli ölçüde etkileyen töre, toplumdaki düzen, birliktelik ve sağlıklı ilişkilerin kurulmasını sağlayan önemli bir faktördür. Göçebe eski Türk devletlerinde toplumsal hayat, töreler tarafından düzenlenirdi. Geleneksel ve göçebe bir hayatın egemen olması sözlü kurallar bütünü olan törelerin, toplum işleyişinde büyük söz sahibi olmasını sağlamıştır.

Atsız eski Türk devlet töresine eserlerinde şöyle vermiştir:

"… Sonum iyi olmayacak… Kendimi değil hatunumu düşünüyorum. Yüklüdür. Birkaç ay sonra bir çocuğumuz doğacak. Osmanlı'nın töresini biliyorsun. Benim başıma bir şey gelir, sonra da bu çocuk erkek doğarsa onu yaşatmazlar." (2015f: 15)

"Bunlarda lakap ve unvan yoktu. Sözlerinde o kadar doğru idiler ki verdikleri söz kâfiydi. Birisini öldüren veya büyükçe bir hırsızlık yapan ölüm cezasına çarpılırdı. Bütün malını da verirdi. Küçük hırsızlık yapanın yüzü bıçakla çizilirdi." (2015d: 41-42)

Töre ve âdetler bir toplumun düzenini sağlamada önemli rol oynayan Kültürel/folklorik değerlerdir. Atsız'ın gerek romanlarında, gerekse diğer türdeki eserlerinde ait olduğu toplumun kültürel değerlerine yer verdiği görülmektedir.

Halk İnanışları

Halk inanışları, toplum tarafından kabul edilmiş olan ilahi bir dinin bilinen hükümleri ve öğretileri dışında kalan, fakat halk arasında yaygın bir şekilde yaşayan, itibar gören ve bir sonraki nesle sözlü gelenek yoluyla aktarılan inanmalar ve bunlara bağlı pratikleri ifade eder. (Şişman, 2000: 104)

Atsız'ın eserlerinde çeşitli halk inanışlarının varlığı tespit edilmiştir. Bu halk inanışlarının pek çoğunun Türklerin eski dinî inançlarından kaynaklandığı söylenebilir. Atsız'ın eserlerinde tespit edilen bazı halk inanışları şunlardır:

"O günden bugüne çok zaman geçmiş. Güz olup da aşiret buradan kışlığa indiği zaman sevdalılar bu pınarın başına gelirler, sabaha kadar dua edip dileklerinin olması için yalvarırlar." (2015f: 65)

Batıl inanç ve hurafeler, toplumların sonradan edindikleri ve zamanla benimseyip alışkanlık haline getirdiği ve eski Türklerden günümüze dek gelen birtakım inanışlardır. Eski Türk inanışları ile ilgili bilgilere sahip olan Atsız'ın, eserlerinde birtakım halk inanışlarına yer verdiği görülmüştür:

"Hele Deli Kurt o kadar başkalaşmış, vakarlı durumu ile öyle olmuştu ki Satı Kadın, nazar değmesin diye omuzuna mavi boncuk dikmeğe mecbur kalmıştı." (2015f: 46)

"Deli Kurt sandığı açtı… Başka bir kesede bir nazarlık gözüne çarptı." (2015f: 214)

Su, bolluk ve bereketi ifade eder; onsuz hayat sürdürülemez. Tabiatın yeniden canlanması, ekinlerin büyümesi, hayvanların yetiştirilebilmesi hep ona bağlıdır. Özellikle göçebe yaşayan ve hayvancılıkla uğraşan Eski Türkler için hayatın en vazgeçilmez temel unsurudur su. Eski Türkler bundan dolayı olsa gerek suya karşı hep bir tazimde bulunmuşlar ve onu hayatlarında bir kült olarak yaşatmışlardır. (Şişman, 2002: 91)

Kültürün bir yansıması veya ürünü olarak değerlendirilebilen nazar boncuğunun kullanımının ise çok eskilere dayandığı söylenebilir. Eskiden padişahlar taktıkları fes veya benzeri takılara dikkat çekecek büyüklükte değerli taşlar takmışlardır. Amaç bakan kişinin, ilk bakışını o boncuğa çevirip ona nazar etmesini sağlamaktı. Bu şekilde kişi, kendini nazardan koruyabildiğini düşünüyordu. Günümüzde bu, yerini büyük taşlı yüzüklere bırakmıştır. Günümüzde bazı bölgelerde nazar boncuğu gibi düşünülerek çocuğun saçına küçük (lira) altın takılmaktadır.

Atsız'ın eserlerinde folklorik ve kültürel değerleri yansıtan geçiş dönemlerine de yer verdiği görülmektedir:

1. **Doğum**

İnsan hayatının önemli üç geçiş safhası vardır, bunlar: Doğum, evlenme ve ölümdür. Farklı özellikleri olan bu üç safhanın ilki doğumdur. İnsan, anne rahmine düştüğü andan itibaren bir geçiş dönemine girmiştir. Doğum öncesi bu dönemde birey, her şeyden habersiz olduğu bir dünyadan, doğup evleneceği ve öleceği bir dünyaya adım atmaya hazırlanır. Doğum, üremenin ve çoğalmanın bir yoludur. Her insan, çocuk sahibi olmak ve neslini devam ettirmek ister; bu yüzden doğum insan için en önemli geçiş dönemidir.

Atsız'ın eserlerinde doğumla ilgili örnekler yer verdiği tespit edilmiştir:

"Satı Ana, Melek Hatun'a çok iyi bakıyordu. Doğurmak üzere bulunan bir kadına nasıl bakılacağını iyi bilirdi. Türkmenlerin binlerce yıllık tecrübelerine dayanarak gürbüz bir oğlan doğuracak diyordu."(Atsız, 2015f: 210)

Eskiden doğumlar, tecrübeli ve güngörmüş kadınlar yardımıyla yapılırdı. Tecrübeleriyle çocuğun sağlıklı doğmasını sağlayan tecrübeli kadınlar, çocuğun

cinsiyetini tahmin etmekte yetenek sahibiydiler. Atsız eski Türklerde doğumla ilgili birtakım halk inanışlarına yer vermiştir:

"Bu gece gökte yuvarlak, parlak bir ay vardı. Kralın oğlu doğdu diye Tanrılar göğü bulutsuz, rüzgârı serin, ayı parlak yapmışlardı." (Atsız,2015a:12)

Yazarın, kralın oğlunun doğmasıyla; göğün bulutlu, rüzgârın serin ve ayın parlak olmasını bir sebep sonuç ilişkisiyle açıklamak suretiyle halk inanışlarına yer verdiği söylenebilir.

2. **Evlilik**

İnsan hayatının önemli geçiş dönemlerinden biri olan evlilik, genel itibariyle bireylerin karşılıklı rıza göstererek birleşmesi ve yuva kurmasıdır. İnsanlar, soyunun devamı ve çoğalmak için evlenmek isterler. Toplumun en küçük birimi olan ailenin temelini oluşturan evlilik, toplum ve insan hayatında büyük bir yer ve öneme sahiptir. Evlilik; bireylerin olgunlaşmalarında ve toplum hayatında önemli rol oynayan faktörlerden biridir.

"Evlilik, bireyi ve toplumu yapılandıran en önemli olaydır; toyluk, ergenlik ve gençlik döneminden yetişkinliğe geçişin ve bağımsız aktör olmanın mihenk taşıdır. Yaşanılan bu süreçte genç kız, kadın/avrat olur, genç erkek ise adam/herif olur." (Şişman, 2017: 3)

"Aile ve akrabalığın tesisi için evlilik ön şarttır. Evrensel bir kurum olan evliliğin gerçekleştirilmesinde mensup olunan toplumun değer yargıları belirleyici olur. Eş seçiminden evlilik töreninin son aşamasına kadar yapılan birtakım seremoniler, ritler ve uygulamalar toplumdan topluma çeşitlilik göstermektedir." (Bekki, 2009: 31)

"İç düzeni sağladıktan sonra Bağdat'a yönelen Tuğrul Beğ, halifenin kızı Seyyide'yi istedi. Halife önce razı olmadı. Halife ailesinin kutlu olduğunu ileri sürdüyse de 1062'de Tuğrul Beğ, halifenin tahsisatını kesince, kutlu halife kızını vermeye razı oldu. Nikah sözleşmesi Tebriz'de yapıldı." (Atsız,2015b: 69)

Tuğrul beyin evliliği, evlilik âdetlerinin Atsız'ın eserlerine yansımış örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Bozkurtlar romanında Onbaşı Pars'ın, Almıla ile evlenmek için diğer rakipleriyle yarışması ve sonunda onları yenerek Almıla ile evlenmesi, Ruh Adam romanında Burkay'ın eşini terk edip Açığma-Kün ile evlenmesi, Deli Kurt romanındaki Deli Kurt ve Gökçen'in evlenmesi; Atsız'ın eserlerinde işlediği konulardan biri olarak karşımıza çıkar.

- "Sen evli misin?
- Hayır!
- Kaç yaşındasın?
- Yirmi. Yaşın geçmiş. Ne diye evlenmedin?" (Atsız,2015e: 94)

Eskiden yirmi yaşına gelip evlenmemiş kişilere, evlenmek için geç kalmış ve evde kaldı gözüyle bakılırdı. Zira eski Türk toplumlarında evlilikler yirmili yaşlardan önce bile gerçekleştirilirdi. Anadolu'nun çoğu bölgesinde yirmili yaşlarda evlenmeyen kişilerin, evlenmek için geç kaldığı ifade edilir(di).Toplum geç yaşta yapılana evliliklere pek sıcak bakmamış, bu nedenle erken yaşta evlilikler eski Türk kültüründe sıkça rastlanan bir durum olmuştur.

Düğünün amacı kadın ve erkeğin, evliliğini ilan etme düşüncesidir. Kültürün önemli bir parçası olan düğünlerin, kültürün yansıtılmasında önemli rol oynadığı söylenebilir. Atsız'ın eserlerinde düğünlerin yer aldığı da tespit edilmiştir:

"Tuğrul Beğ 1063'te Bağdat'a girerek pek parlak bir düğünle Seyyide'yi aldı. Seyyide Tuğrul Beğ'in oturduğu saraya girince Tuğrul Beğ ve oradaki bütün Türk beğleri ayağa kalktılar. Gelinin şerefine Türk oyunları oynandı. Tuğrul Beğ, Türk göreneğince yedi gün gelinin odasına girerek onu selamladı ve yüzünü açmadan çıktı. Gerdek sekizinci günü oldu. Tuğrul Beğ, halife maiyetine pek çok ihsanlarda bulundu. (2015b: 69)

Türk kültür ve folklorunun önemli bir yansıması olan düğünler, kültür ve folklor unsurlarının geleceğe aktarılmasında önemli taşıyıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Düğünlerde oynanan oyunlar ve misafir karşılama şekilleri kültürün ve folklorun düğünler aracılığıyla geleceğe aktarılma şekillerindendir. Atsız eserlerinde düğünlere yer vererek Türk kültür ve folkloruna önemli katkılarda bulunmuştur.

3. **Ölüm**

Her canlı doğar, büyür ve ölür. Her canlı mutlaka ölümü tadacaktır. Ölüm insan yaşamının somut olarak sonra ermesidir. Ölümde, doğumda olduğu gibi birtakım kural ve gelenekler vardır. Bu kural ve gelenekler genelde Türk toplumunda aynıdır. Ölüm maddi âlemden, manevi âleme bir göçtür.

Ölüm sonrası en önemli olay ölünün anılmasıdır. "Eski Türklerde kesin verilerin yokluğuna rağmen anma törenlerinin ölümden sonraki üç, yedi, yirmi ve kırkıncı günü ile yıl sonunda yapıldığı muhakkaktır." (Roux, 1994: 234) Atsız'ın eserlerinde vurguladığı hususlardan biri de işte ölüye yapılan bu tazimdir.

"Türk genci! Yurdunda mekteplerin açılmasını, yolların yapılmasını fabrika bacalarının tütmesini devletten bekleyebilirsin. Fakat büyük ölülerine hürmet merasimi yapmak icap etti mi devlet senin gerinde kalmalıdır." (Atsız,2015g: 13)

Atsız burada Türk gencine önemli sorumluluklar yüklemiştir. Atsız; Türk gencinin milletine ve devletine sahip çıktığı gibi, ölülerine de sahip çıkması gerektiğini söylemekle beraber, Türk gencinin aynı zamanda bu bilinçle davranması ve bunu bir görev addetmesi gerektiğini de söyler.

Sonuç

Folklor ve kültür; toplumların kimliklerinin bir göstergesi olmakla birlikte, gelişmişliğin ve değişimin önemli bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Folklor ve kültür bir ülkenin ve toplumun önemli değerleridir. Türklerin çok eski bir geçmişinin olması ve pekçok medeniyete beşiklik eden bir coğrafyada yer alması, folklorik ve kültürel bakımdan zengin bir mirasa sahip olmayı beraberinde getirmiştir. Hüseyin Nihal Atsız'ın Türk folklor ve kültür tarihi bakımından önemli bir yerinin olduğu söylenebilir. Atsız'ın Türk folklor ve kültürü ile ilgili ileri sürdüğü görüşleri, Türkçülüğünün bir yansıması olarak görülebilir. Atsız, folkloru kültürün bir parçası/şubesi olarak görmüştür. Dolayısıyla onun kültürle ilgili olarak ileri sürdüğü görüşlerin, folklor için de önem arz ettiği söylenebilir.

Atsız; Türk folklor ve kültürüne, teorik ve fikrî eserlerinde ileri sürdüğü görüşleriyle, roman, hikâye ve şiirlerinde ise folklor ve kültürel malzemelere yer vermesiyle önemli hizmetlerde bulunmuştur. Onun özellikle tarihî romanlarında Türk folklor ve kültür hayatına ilişkin önemli unsurlara yer verdiği tespit edilmiştir. Bu eserlerinde eski Türklerin dinî inançları, gelenek ve görenekleri, devlet töreleri, yeme içme kültürleri gibi çeşitli folklorik ve kültürel unsurlara yer vermek suretiyle Türk folklor ve kültürüne ilişkin aydınlatıcı bilgi ve malzemeler sunmuştur. Folklorik ve kültürel malzemelerin kalıcı olması için yazıya/kayda geçirilmesi gerekir, Atsız gerek

roman ve hikâyeleri, gerekse şiirleriyle Türk folklor ve kültürüne ait malzemeleri işleyerek bu misyona önemli katkılarda bulunmuştur.

Kaynaklar

Atsız, H. Nihal (2015a). *Dalkavuklar Gecesi Z Vitamini*. İstanbul: Ötüken

_____(2015b). *Tarih, Kültür ve Kahramanlar*. İstanbul: Ötüken

_____ (2015c). *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötüken

_____ (2015d). *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*. İstanbul: Ötüken

_____ (2015e). *Bozkurtlar*. İstanbul: Ötüken

_____ (2015f). *Deli Kurt*. İstanbul: Ötüken

_____ (2015g). *Çanakkaleye Yürüyüş Türkçülüğe Karşı Haçlı Seferleri*. İstanbul: İrfan Yay.

_____ (2015h). *Makaleler* I. İstanbul: İrfan Yay.

_____ (2015ı). *Makaleler IV*. İstanbul: İrfan Yay.

Bekki, Salahaddin (2009). *Uzak Türk illerinde Destanlaşan Evlilikler*. Ankara: Öncü Kitap.

Kaplan, Mehmet (2005). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yay.

Roux, Jean-Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. İstanbul: İşaret Yay.

Şişman, Bekir (2000). Anadolu'da Yaşayan Halk İnançlarının Menşei Üzerine Bir Araştırma. *Milli Folklor*, S. 46, s. 104-108.

_____ (2003). Samsun'da İcra Edilen Bir Yağmur Duası Ritüeli ve Türk Kültür Tarihi Bağlamında Düşündürdükleri. *Milli Folklor*, S. 58, s. 86-92.

_____ (2017). *Türk Kültüründe Evlilik*. Ankara: Kurgan-Edebiyat

İSİ, H. (2018). Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 56-89.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 56-89.
DOI: 10.25068/dedekorkut180
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 09. 07. 2018
Kabul Tarihi: 23. 08. 2018

Kelile ve Dimne'de Arkaik (Eskicil) Ögeler*

The Archaic Elements of In Kelile And Dimne

Hasan İSİ**

Öz

Manzum *Kelile ve Dimne*, literatürde Milan Adamovič'in yazarı bilinmeyen, Semih Tezcan'ın üç karşı tezle Mes'ud bin Ahmed'e ait olduğunu belirttiği bir eser olarak bilinmektedir. 14. yüzyıl Oğuz Türkçesine ait bu eser, bünyesinde barındırdığı arkaik ögelerle zengin malzemelere sahiptir. Bu çalışmada, *arkaizm* ve *arkaik öğeler* üzerine yapılan çalışmalardan farklı olarak eserdeki malzemeler ses, şekil ve söz varlığı açısından başlıklara ayrılmış ve her başlık içerisinde yer alan leksikal ögelerin değeri, Doğu ve Batı Türkçesi ekseninde ele alınmıştır. İkili kullanımlar açısından, Batı Türkçesi içerisinde eş anlamlılık dairesi içerisinde Doğu Türkçesine ait karşılığını da bünyesinde bulunduran bu ifadelerin tarihî dönemlerdeki semantik değerine; sözcüğün Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesinin ağızlarına uzanan kullanımlarına değin kelimelerin geçirmiş olduğu değişim ve gelişmeler verilmek istenmiştir. Eserdeki sözcüklerin sahip olduğu semantik ve morfolojik değerin bilimsel düzeyde gerçekliğini ortaya koyan görüşler, S.G.Clauson ve Marcel Erdal'ın etimolojik nitelik taşıyan eserlerine dayanarak ortaya konmuştur. Ayrıca, 14.yüzyıl Oğuzcası içerisinde yer alan Doğu Türkçesine özgü özelliklerin "yeni bir yazı diline geçerken önceki yazı dilinden faydalanma ilkesinden hareket edilip edilmediği" ya da bu özelliklerin "bireysel tercihlerden ileri gelip gelmediği" soruları bu çalışmada sorgulanmak istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arkaizm, Eski Anadolu Türkçesi, Batı Türkçesi, Doğu Türkçesi.

Abstract

The poetry Kelile and Dimne, are known as a work by Milan Adamovič, whose writer is unknown, that Semih Tezcan belongs to Mes'ud bin Ahmed with three opposite theses. This work, belonging to the 14th century Oghuz Turkic, possesses rich materials with its archaic background. In this study, unlike the works on the archaism and archaic items, the materials in the works were separated from each other in terms of phonetic, morphology and vocabulary, and the values of the lexical items in each title were taken up in the axis of East and West Turkic. In terms of bifurcated uses, these expressions, which contain the equivalence of Eastern Turkic within the Western Turkic dialect, have a semantic value in the historical periods; Oghuz change from the Old Turkic word that refers to the use of Turkish have had

* Bu çalışma, 21-22 Haziran tarihleri arasında İKSAD ve Gaziantep Üniversitesi TBMYO tarafından Gaziantep'te düzenlenen III. Uluslararası Mesleki ve Teknik Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

** Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Doktora Programı Öğrencisi.hasanisi21@yahoo.com.tr

the words of their mouths extending developments in Turkish and has also asked to be given. The ideas that reveal the reality of the semantics and morphological value of the words in the works at the scientific level are revealed based on the etymological qualities of S.G. Clauson and Marcel Erdal. Furthermore, in this study, it is desired to question the questions that the characteristics of the East Turkistan in the 14th century Oghuz Turkic is "moving from a previous writing language to the use of a new writing language" or whether these characteristics "come from individual preferences".
Keywords: Archaism, The Old Anatolian Turkic, West Turkic, East Turkic.

Giriş

Arkaik (*eskicil*) *ögeler*, "eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı söz" (Karaağaç 2013:372) iken *eskicilik* (arkaizm) ise "eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir. Bu yol da bir bakıma yenicilik olduğu için, bazen yenicilik sözüyle eskicilik (archaism) de kastedilir. Kısacası eskicilik, artık kullanılıştan düşmüş olan eski sözleri veya sözlerin eski biçimlerini kullanmak, kalıntı sözleri kullanmak, eskiciliktir." (Karaağaç 2013:372) demektir.

Türkolojide genellikle Eski Anadolu Türkçesine ait metinlerde ve yapılan çalışmalarla Türkiye Türkçesi ve Anadolu ağızlarında Doğu Türkçesine ait özelliklerin görülmesi olarak da bilinen *arkaizm* (*eskicilik*) ve *arkaik* (*eskicil*) *ögeler*, üzerinde ölçütsel olarak görüş birliğinin gerçekleşmediği konulardan biridir. Bu alan üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların temel ölçüt olarak "Doğu Türkçesi" unsurlarını ele alması, Elçin Yılmazkaya (2017:149) ve Gürer Gülsevin (2015:3) gibi araştırmacılar tarafından dile getirilmiş ve *arkaizm (eskicilik) /arkaik (eskicil) ögeler* üzerine yapılacak çalışmalarda ortaya konacak kriterlerin neler olması bahsi geçen çalışmalarda ifade edilmiştir.

14. yüzyıl Oğuz Türkçesinin ürünlerinden manzum *Kelile ve Dimne*'nin söz varlığının ele alındığı bu çalışmada, eser içerisinde yer alan örnekler *arkaizm (eskicilik) /arkaik (eskicil) ögeler* bakımından değerlendirilmiştir. Eserde yer alan malzemeler ses, şekil ve söz varlığı açısından üç gruba ayrılarak bu başlıklar içerisinde yer alan örneklerin kökenine, sahip oldukları kullanıma ve Anadolu ağızlarındaki yaygınlığına yer verilmiştir.

Ses Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler başlığını taşıyan bölümde, /b/ foneminin Eski Oğuz Türkçesinde *bu* ve *bir* örnekleri dışında /p/, /v/, /m/ fonemlerine dönüp dönmediği, söz içi ve sonu /g/, /ğ/ fonemlerinin korunup korunmadığı, Eski Türkçeden itibaren ötümsüz allamorfla kullanılan eşitlik ekinin Eski Anadolu Türkçesinde de *neçe* şeklinde kullanımı ve Orhon Türkçesi döneminde gördüğümüz *ŋ~g nöbetleşmesi*nin bu eserde yer alıp almadığı gibi meseleler ele alınmıştır.

Şekil Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler başlığını taşıyan bölümde, tarihî lehçelerde kullanılmış ve kullanım sıklığı Batı Türkçesinde aza indirgenmiş, *-(X)p turur~ -(X)pdUr, tezlik yapısı fiil+ zarf-fiil eki +ıd-, İsim+Yardımcı fiil (kıl-), bildirme turur>durur, karşılaştırma eki +rAk, yer-yön eki +ra ve +ru, şimdiki zaman eki –A turur>-AdIr>-A, belirtme Eki +nI, ayrılma eki +dın, vasıta eki +n, zarf-fiil –DukdA ve Fiil+Zarf-Fiil+Fiil* birleşmelerinden oluşan biçimlerin tanıklandığı örnekler ele alınmıştır.

Söz varlığı Açısından Arkaik Ögeler başlığını taşıyan bölümde ise, Doğu Türkçesine ait olduğunu düşündüğümüz leksikal ifadelerin isim ve fiil kategorisi içerisinde sıralanışı söz konusudur. Batı Türkçesi içerisinde eş anlamlılık dairesi içerisinde Doğu Türkçesine ait karşılığını da bünyesinde bulunduran bu ifadelerin tarihî dönemlerdeki semantik değerine; sözcüğün Eski Oğuz Türkçesinden Türkiye Türkçesinin ağızlarına

uzanan kullanımlarına değin kelimelerin geçirmiş olduğu değişim ve gelişmeler bu bölümde verilmek istenmiştir. Ayrıca, eserdeki sözcüklerin sahip olduğu semantik ve morfolojik değerin bilimsel düzeyde gerçekliğini ortaya koyan görüşler, S.G.Clauson ve Marcel Erdal'ın etimolojik nitelik taşıyan eserlerine dayanarak ortaya konmuştur.

1. Arkaizm ve Arkaik Ögeler Üzerine Görüşler

Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*'nde *arkaizm* (eskicillik) terimi için "eskiye bağlılık, artık kullanılıştan düşmüş olan eski kelimeleri veya eski biçimleri kullanma; kalıntı kelimeler kullanma" (Korkmaz 2010:84) açıklamasında bulunur. Terimin Almanca ve İngilizce'deki karşılıklarının *arkaismus* ve *archaism* (Korkmaz 2010:84) olduğunu belirttikten sonra terim içerisinde yer alan örneklerin *eski kelime* (Alm. erbwort; Fr. Mot archaique; İng. archaic word) (Korkmaz 2010:84) olarak tanımlandığını belirterek bu kavramın "bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime; kalıntı kelime" (Korkmaz 2010:85) anlamına geldiğini belirtir. Ayrıca Korkmaz, bu terim içerisinde tarihî dönemlerde yoğun kullanım sıklığına sahip olan "gökçek, esrük, bencileyin, hatun" (Korkmaz 2010:85) gibi örneklerle de kavram hakkında tanıklamalara da yer vermektedir.

Günay Karaağaç, *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*'nde *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) terimleri hakkında değerlendirmelerde bulunur. Yazarın sözlüğünde arkaik kelimeler (eskicil ögeler) *eski söz* terimine; *arkaizm* (eskicilik) ise *eskicilik* terimine karşılık gelmektedir. Karaağaç, *eski söz* terimini, "eski devirlere ait sözdür. Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan söz, arkaik söz veya kalıntı sözdür." (Karaağaç 2013:372) olarak açıklamaktadır. *eskicilik* (arkaizm) terimini ise "eski söz, ek veya yapı kullanma veya dil birimlerine eski veya unutulmuş anlamlar yükleme, eskicilik eğilimi olarak bilinir. Bu yol da bir bakıma yenicilik olduğu için, bazen yenicilik sözüyle eskicilik (archaism) de kastedilir. Kısacası eskicilik, artık kullanılıştan düşmüş olan eski sözleri veya sözlerin eski biçimlerini kullanmak, kalıntı sözleri kullanmak, eskicilik" (Karaağaç 2013:372) olarak ifade etmektedir.

Korkmaz ve Karaağaç'ın *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine görüşleri incelendiğinde, her iki araştırmacının da görüşlerinin birleştiği görülmektedir. Ancak, Karaağaç'ın ölçüt olarak "bugün"ü merkeze alması, bugüne göre unutulmuş ya da dilde yerini başka kavramlara bırakmış sözcüklerin *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) olarak değerlendirilmesini sağlar. Eskicil eğilimlerin bir tür *neologism* sergilediğine dikkat çeken Karaağaç'ın bu görüşleri (2013:372), dolaylı olarak Dil Devrimi süresince uygulanan "karşılıklar bulma" politikasınauygun düşmektedir. Dil Devrimi süresince Arapça ve Farsça kelimelere karşı başlatılan mücadelede bu sözcüklere karşı eskicil ögelerin etkin rol oynaması, bu açıdan Karaağaç'ın bahsetmiş olduğu açıklamayı doğrulamaktadır.

Arkaizm (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine değerlendirmelerde bulunan önemli isimlerden biri de Mehmet Ölmez'dir. Ölmez, "Çağataycada Eskicil Ögeler" isimli yazısında *arkaizm* (eskicilik) teriminden bahsederek kavramın ölçütsel olarak Türk bilim çevrelerince yeterince anlaşılmadığına değinmiştir. Ölmez, *arkaizm* veya *eskicilik* terimlerini "bir dilde Eski Türkçeyle karşılaştırıldığında, öteki Türk dillerinde bulunmayan ses ve yapı özelliklerinin yanı sıra sözlüksel biçimleri de Eski Türkçeye benzer biçimde yaşatılması" (Ölmez 2003:136) olarak tanımlar. Burada dikkat çekici olan durum, *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) terimlerine yaklaşımınızın ölçütsel olarak Eski Türkçe olmasıdır. Yani, *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine yapılacak bir çalışmada hareket noktamız, temelde Eski

Türkçe olmakla birlikte bu yazı dilinin özelliklerini taşıyan lehçeler olmalıdır. Bu açıdan Ölmez, *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerinde bir kriter belirler ve bu kriteri "bir Türk dilinin veya döneminin içerdiği, kullanımda bulundurduğu ses özellikleri, söz türetme ekleri, öteki Türk dillerinde unutulmuş olan sözcükleri yaşatması dolayısıyla "eski", "eskicil", "arkaik" sayılmasına öğrencisi de olduğum Gerhard Doerfer'in çalışmalarında rastlarız" (Ölmez 2003:136) açıklamalarıyla genelleştirerek *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine yapılan çalışmalarda gidilecek yolu belirtmektedir.

Arkaizm (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine değerlendirmelerde bulunan ve terimler üzerine belirtilen açıklamalar dışında, kavramların ifade ettiği değerin gerçekliğine değinen isimlerden biri de Gürer Gülsevin'dir. Gülsevin, çalışmasında *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler)'in ölçütlerinden bahsederek bu kavramların ifade ettiği değerin Türkoloji çevresinde dikkatle gözden geçirilmesi amacıyla değerlendirmelerde bulunur. Bu görüşler, "arkaik (eskicil) unsurlar meselesinde şu gerçek gözden uzak tutulmamalı ve akıldan çıkarılmamalıdır: Eski şekli devam ettirmek, korumak başka bir şeydir, eskicil (arkaik) özellik olarak yaşamak başka bir şeydir. Yazı dilleri, bunların lehçeleri ve onların ağızları zaten dillerinin eski şekillerini büyük ölçüde devam ettirirler. Yani dillerdeki birçok unsur zaten eski şekillerdir. Eski şeklin devam etmesi nasıl doğal bir süreçse, belirli şartlarda eski şeklin değişmesi de aynı derece normaldir. Bazen eski özelliklerden birini bir yazı dili veya diyalekti muhafaza eder, bazen başka bir yazı dili veya diyalekti devam ettirir." (Gülsevin 2015:3) şeklindedir. Burada üzerinde durulması gereken görüş, dillerin eski yapıları devam ettirdiği ve bu eskiliklerin arkaik ögeler olarak değerlendirilmemesidir. Örneğin, Eski Türkçeden beri *al-*, *ver-*, *bit-* ve *ana*, *kardeş, ev* gibi sözcüklerin çeşitli ses ve şekil değişiklikleri ile varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Bu fiil ve isimler, elbette ki birer arkaik ögeler değildir. Burada üzerinde durulması gereken nokta, farklı yazı geleneğine ait unsurların diğer bir yazı geleneği içerisinde dil ya da ağızlarda varlığını sürdürmesidir. Bu açıdan, Doğu Türkçesine ait leksikal ögelerin Batı Türkçesi olarak bilinen dil ve diyalektler içerisinde yaşaması, birer *arkaizm* (eskicilik) meselesidir.

Arkaizm (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine değerlendirmelerde bulunan ve görüşlerini Çuvaşça temelli ortaya koyan Elçin Yılmazkaya'ya göre, *arkaizm* ya da *eskicilik* üzerine yapılan çalışmalarda iki temel sorun konusudur: "Bunlardan birincisi, bu çalışmaların bir kısmında, bir Türk dilinin Eski Türkçe ile karşılaştırılıp tespit edilen ortak özelliklerin başka bir ölçüt gözetilmeksizin eskicil olarak adlandırılmasıdır. İkinci sorun ise, özellikle-burada yalnızca Türk dili alanında çalışmalara yer verdiğimiz için değinmediğimiz eski Türk edebiyatı alanında yapılmış çalışmaların bir bölümünün de Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait metinlerde tespit edilen ve Eski Türkçedeki biçimlere yakın görülen özellikler ve sözcüklerin yerine başka bir incelemeye tabi tutulmadan eskicil olarak nitelendirilmesidir." (Yılmazkaya 2017:149) şeklinde Türkoloji içerisinde *arkaizm* (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) üzerine yapılan çalışmalarda yöntemsizlik ve ölçütsüzlüğün oluşundan bahseder. Bahsedilen iki sorunun yapılan çalışmalarda genel bir ölçüt olduğu, bilinen bir gerçektir. Bu alan içerisinde yapılan ilk çalışmadan bu yana, ölçütün bu eğilim neticesinde gerçekleşmesi dışında Yılmazkaya'nın soruna yönelik çözüm önerisi ise "söz konusu dil içinde eskicil olmak diğerinin genel anlamda tüm Türk dilleri içinde en eski biçimi koruyor olma" (Yılmazkaya 2014:151) durumudur..

Arkaizm (eskicilik) ve *arkaik kelimeler* (eskicil ögeler) meselesini Eski Anadolu Türkçesi boyutunda ele alan isimlerden biri de, Emek Üşenmez'dir. Üşenmez'e göre *eskicil ögeler*, "Kelimenin Türkçenin yazılı metinlerle takip edilebildiği ilk devirlerinden

(Eski Türkçe) gelmesi ve belli bir dönemden sonra kelimelerin edebi dilde yani yazı dilinde kullanılması" (Üşenmez 2014:30) demektir. *Arkaizm* (eskicilik) üzerine değerlendirmelerde bulunan Üşenmez (2014:30) , bir sözcüğün eskicil öğe olarak nitelendirilebilmesi için iki ölçüt geliştirmiştir.

Bu ölçütler "kelimenin dönem itibari ile kullanımdan kalkması" ve "mevcut kelime yazı dilinde kullanımdan kalksa bile konuşma dilinde, ağızlarda varlığını devam ettirmesi"dir.

2. Kelile ve Dimne Üzerine Değerlendirmeler

Kelile ve Dimne hikâyeleri, aslı Sanskitçe Pança-Tantra olarak bilinen Çince, Arapça ve Süryanice versiyonları olan belli bir olaydan hareketle, ders çıkarmanın amaçlandığı metinlerdir. Kelile ve Dimne hikâyeleri üzerine değerlendirmelerde bulunan isimlerden Tuncay Bülbül'e göre eserin aslı Sanskritçe olup Pehlevice ve Tibetçeye çevirisi dışındaki tercümelerin hemen hepsi İbnu'l-Mukaffa'nın eserine dayanmaktadır (Bülbül 2017:988).

Zehra Toska, Kelile ve Dimne çevirilerini konu alan doktora tezinde *Türk Edebiyatındaki Kelile ve Dimne Tercümeleri* hakkında bilgi verip hikâyelerin sahip olmuş değeri ortaya koymuştur. Toska, "Türk dilindeki Kelile ve Dimne çevirilerinin ilki 1360 yılında Horasanlı Ahmet tarafından gerçekleştirilmiştir. Kelile ve Dimne'nin Anadolu sahasına ait olan on tercümesi olduğu bilinmektedir. Birebir tercüme olmamakla birlikte, Anadolu sahasında Kelile ve Dimne'ye benzer şekilde yazılan iki esere daha rastlıyoruz" (Toska 1989:18) diyerek hikâyelerin Anadolu sahasındaki gelişiminden bahsetmiştir.

Orak ve Berköz, manzum *Kelile ve Dimne* için , "14.yüzyılda Nasrullah'ın eserine dayanan bir tercümedir. Anadolu sahasındaki ilk KD tercümesidir. Aydınoğullarından Umur Bey (ö.M.1347)'in isteği üzerine yapılmıştır. Genel olarak Nasrullah'ın Farsça metnine sadık kalınmıştır. 5 giriş hikâyesi, 13 çerçeve hikâye ve 45 yan hikâye içermektedir." (Orak ve Berköz 2013:220) ifadelerini kullanarak eserin sahip olduğu iskeletten bahsetmektedir.

Manzum *Kelile ve Dimne* üzerine tanıtıcı çalışmalar yapan isimlerden biri de Semih Tezcan'dır. Tezcan, eseri tanıtma ve eserin değerini ortaya koyma amacıyla üç çalışmayla esere katkıda bulunmuştur.

Tezcan tarafından yapılan ilk çalışmada değerlendirmeler eserin künyesini ortaya koymaktadır. Tezcan, Adamovic'in "yazarı belirsiz" saydığı bu yapıta üç karşı tez geliştirerek Adamovic'in aksine eserin yazarının *Süheyl ü Nevbahâr* ve *Ferhengnâme-yi Sa'di*'nin yazarı Mes'ûd olduğunu (Tezcan 1995:70) belirtmektedir. Tezcan'ın manzum *Kelile ve Dimne*'yi tanıtıcı yazılarından ikincisi, eserdeki dizge ve okuma hatalarını belirlemeye dönük *Notlar* (Tezcan 1996:81) isimli çalışmasıdır. Tezcan'ın manzum *Kelile ve Dimne*'yi tanıtıcı yazılarından üçüncüsü, eserin söz varlığı içerisinde yer alan atasözleri ve özdeyişleri ele almaktadır. Tezcan (1999: 29), Kelile ve Dimne'nin bugüne kalmış 4068 beytinden 98'inin eseri yeniden düzenlediğini bildiren İlyas'ın kaleminden çıktığı görüşündedir. Buna göre, eserin 3970 beyti Mes'ûd'un kaleminden çıkmış olmalıdır. Bu 3970 beyit arasında benim belirleyebildiğim 62 atasözü ve özdeyiş bulunduğuna göre, ortalama her 64 beyte bir atasözü ya da özdeyiş düşmektedir.

Manzum *Kelile ve Dimne* üzerinde yapılan ve bizimle aynı amacı paylaşan çalışmalardan biri Metin İlhan tarafından yapılmıştır. Metin İlhan "Kelile ve Dimne'de Kullanılan Arkaik Kelimeler ve Bazı Çift Dilli Kullanımlar" (İlhan 2017:344-356) adlı

çalışmasında, eserde yer alan arkaik ögelere yer vermiştir. Çalışmasının giriş bölümünde eser hakkında değerlendirmelerde bulunan İlhan, arkaik (eskicil ögeler) teriminin tanımına yer vererek bu terimi Eski Anadolu Türkçesinin bel kemiği sayılan *ola-bolğa* ya da *Karışık Dilli Eserler* olayıyla bağdaştırmaktadır. Çalışmasında eserde yer alan arkaik ögeleri tanıklayan İlhan, sözcüklerin anlamını vermekle yetinmiş; çalışmasının başlığında belirtmiş olduğu çift dilli kullanımların neler olduğunu sadece eş anlamlılık dairesi içerisinde bırakarak sözcüklerin kapsamış oldukları değere ve kullanım sıklığına değinmemiştir. Bu açıdan eser üzerine yapılan inceleme, tanıtıcı ve tanıklayıcı yönü ağır basan; var olan ögelerin karşılaştırılmasının ve tarihî lehçelerdeki gelişiminin birkaç örnekle sınırlı kaldığı bir eser hüviyetini taşımaktadır.

3. Manzum Kelile ve Dimne'de Arkaik Öğeler*

Çalışmamızın bu bölümünde, manzum *Kelile ve Dimne*'de tespit edilen örnekler, ses, şekil ve söz varlığı açısından başlıklara ayrılarak işlenecektir. Çeşitli dilsel özellikler neticesinde belirlenmiş ölçütler temelinde başlıklar içerisinde yer alan örneklerin sahip olduğu değer belirlenmeye çalışılarak *arkaik* (eskicil) *ögeler* olarak nitelendirilen örneklerin yeri geldikçe kökenleri, tarihî lehçeler içerisindeki gelişimleri ve kırılma noktaları çalışmanın bu bölümü içerisinde ele alınacaktır.

Bu başlık içerisinde yer alan örnekler, üç alt başlıktan oluşmaktadır:

a.Ses Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler

b.Biçim Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler

c.Söz varlığı Açısından Arkaik Ögeler

a.Ses Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler

Bu başlık içerisinde yer alan örnekler, aşağıda belirtilen kriterler neticesinde oluşturularak eserde yer alan örnekler, belirtilen ölçütlere dayanılarak ele alınmıştır:

1.Söz başında /b/ foneminin korunması ve /b/ foneminin /p/'ye gelişmemesi.

2.Söz içi ve sonu /g/, /ġ/ fonemlerinin korunması.

3.ŋ~g nöbetleşmesi.

4. Eski Türkçeden beri süregelen *ne* soru zamirinin ötümsüz allamorfla kullanımı: *neçe*.

KD 459: eşidesin ben ne fitne kaynadam/**barmaġum** üstinde şahı oynadam (KD 1994:60)

Eski Türkçe dönemi içerisinde *erŋek* "parmak" (Eraslan :2012 569) sözcüğü ile karşılanan *barmak* "parmak" sözcüğü, Karahanlı Türkçesinde TİEM'de Suat Ünlü tarafından *barmak* "parmak" (Ünlü 2012a:97) olarak tanıklanmaktadır. DLT'de yer almayan ancak *ernek* "parmak" (DLT I 2013:104) olarak tanıklanan bu sözcük, Harezm ve Kıpçak Türkçesinde *barmak* "parmak" (Ünlü 2012b:79), (Toparlı vd. 2007:24) ve Çağatay döneminde *barmaġ~ barmak*" parmak" (Ünlü 2013:103) olarak tanıklanmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinin önemli ses değişimlerinden birini oluşturan söz başı /b/ sesinin Oğuz Türkçesinde gelişeceği biçimler sırasıyla, *b=b, b>m, b>v, b>p* ve *b>¢* şeklindedir. *b>p* değişiminin tipik örneği olarak *busuğ>pusu* ve *barmak>parmak* örnekleri göz önüne alındığında, metinde yer alan bu ifadenin açıkça Doğu Türkçesinin söz başı

* Bu çalışmada, Milan Adamovič'in kullanmış olduğu yazı stili eserin basım sürecinde font kaynaklı yanlışlıklar doğuracağı endişesiyle, eserden alınan beyitlerin transkripsiyonunda kullanılan harfler basitleştirilmiştir.

/b/ meselesinin Batı Türkçesindeki değişimden yana olmadığı ve bu sesi koruduğu görülmektedir. Bu açıdan sözcük, Doğu Türkçesinin özelliklerinden biri olan söz başı /b/ sesini koruması bakımından arkaik (eskicil) bir öğedir. Bu görüşü destekleyici örnek, Tarama Sözlüğü'nde *barmak~ barmah* "parmak" (TS I 2009:402) madde başında görülmektedir. Sözcük *parmak* şeklinde ölçünlü dilde kullanıldığı gibi Anadolu ağızlarında *barmak~bārmak* ve *barmah* şeklinde Balıkesir, Gaziantep, Hatay ve Konya yörelerinde (DS I 2009:534) yaşamaktadır.

KD 551: anuŋ imiş ol eşitdügüŋ avāz/kuvvetini bildüm anuŋ **iŋen** az (KD 1994:66)

Orhon ve Eski Uygur Türkçesi dönemleri içerisinde tanıklanamayan ancak Karahanlı Türkçesinde *iŋen* "pek çok" (Ünlü 2012a:326) şeklinde TİEM'de tanıklanan sözcük, Doğu Türkçesinin *köp, idi, sansız* şeklindeki miktar zarflarıyla aynı işlevde kullanılmaktadır. Harezm Türkçesinde *iŋen* "çok" (Ünlü 2012b:291), Kıpçak Türkçesinde *ŋ~g* nöbetleşmesiyle *igen* "çok fazla, çok" (Toparlı vd. 2227:107), *iŋen* "çok" (Toparlı vd. 2227:107) ve Çağatay Türkçesinde *iŋen* "çok" (Ünlü 2013:530) şeklinde bu sözcük farklı varyasyonlarla tanıklanmaktadır. Doğu Türkçesi içerisinde ŋ'li biçimleri barındıran bu sözcük, Batı Türkçesinde *ŋ~g* nöbetleşmesi ile *igen* "çok" biçimine gelmektedir. Metinde görülen Doğu Türkçesine ait *iŋen* "çok" biçimi, dönemin önemli eserlerinden biri olan SN'de *iŋen* "çok" (SN 1991:614) şeklindedir. Tarama Sözlüğü'nde ise, *igen~igende~iğende~iğin* (TS III 2009:2014) sözcükleri "çok" anlamına gelen miktar zarflarıdır. Batı Türkçesinin tipik miktar zarfı *çok* olmasına rağmen Doğu Türkçesinin ürünü olarak gösterilebilecek *iŋen* biçimi, bu yapıyı arkaik (eskicil) öğe olarak nitelendirmemize neden olur. Ayrıca, sözcüğün DS'deki türevleri tespit edilememiştir.

KD 555: bir za'if otcuġazı koparımaz/**neçe** zor eylerise aparımaz (KD 1994:75)

neçe <*ne* "soru zamiri" +*çe* "eşitlik eki", miktar zarfı olarak Orhon Türkçesinde *nänçä* "nice, pek çok" (Tekin 2016:135) olarak tanıklanan bu sözcük, tarihî metinlerden Eski Anadolu Türkçesine kadar *neçe~niçe* şeklinde tanıklanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde SN'de *niçe* "pek çok, birçok, ne kadar, nasıl" (SN 1991:627), DK'da *niçe* "nice, nasıl, ne kadar" (DK II 2009:222) olarak korunan bu biçim, Türkiye Türkçesinde *nice* "nice, nasıl, ne kadar" şeklinde gelişim göstermiştir. Tarama Sözlüğü'nde *nice~niçe* "nasıl, ne kadar, çok" (TS I 2009:2853) olarak tanıklanan bu biçim, Türkiye Türkçesine daha yakın olan bir biçimdir. Doğu Türkçesine ait *niçe* miktar zarfının bu dönemde, eşitlik ekinin ötümsüz biçimi olan +*çe* varyantını sürdürmesi sözcüğü arkaik (eskicil) öğe olarak ele almamıza neden olmuştur. Sözcük, *neçe* şeklinde Bursa, Iğdır ve Kerkük'te tespit edilip "ne kadar, kaç, nice" (DS IV 2009:3244) anlamlarını korumaktadır.

KD 701: her birisi bir bucaġa **busdılar**/hizmeti şah hazretinden kesdiler (KD 1994:75)

bus- "pusu kurmak" (Adamovič 1994:297) sözcüğü, Türkiye Türkçesindeki *pusu*< *bus-u-ġ* sözcüğünün kökünü teşkil etmektedir. Doğu Türkçesi içerisinde söz başı /b/'li biçimlerle *busug* "pusu" olarak Eski Türkçe ve DLT'de tanıklanmayan ancak Kutadgu Bilig ve TİEM'de *busuġ* "pusu, tuzak" (Ünlü 2012a:158) olarak tanıklanan bu sözcük, Batı Türkçesine kadar /b/'li ve söz içi ve sonu /ġ/'lı biçimini koruyarak kullanılmıştır. Harezm Türkçesinde aynı şekil ve anlamda varlığını sürdüren sözcük (Ünlü 2012b:114); Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde *busu* "pusu" (Toparlı vd. 2007:38), (Ünlü 2013:177) şeklindedir. Oğuzca etkiden dolayı her iki lehçede söz içi ve sonu /ġ/'ların düştüğü görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden DK'da *pusu* "pusu, pusuya yatma, pusuya yatan" (DK II 2009:251) şeklinde *b>p*'li değişim görülürken SN'de *busu*

(SN 1991:595) şeklinde /b/ korunmaktadır. Tarama Sözlüğü'nde *busu* "pusu" (TS I 2009:718) şeklinde /b/'li şeklin kullanımı da görülmektedir. Bu bakımdan KD'de geçen *bus-* fiilinin ve türevlerinin /b/ fonemini korumaları, bu özelliklerinin Doğu Türkçesine uygun düştüğünü göstermektedir. Dolayısıyla, *bus-* fiili arkaik (eskicil) öğe olarak metinde değerlendirilmiştir. Sözcük, anlam değişmesiyle Anadolu ağızlarında *busmak* "gizlenerek bir konuşmayı dinlemek" (DS I 2009:806) şeklinde "gizlice pusu kurmak" anlamını da kapsayan eylemin "gizlice" yapılması anlamında kullanılmaktadır.

KD 2089 : arslan anı buyurub bağladılar/**açığile** yüregin tağladılar (KD 1994:159)

Orhon ve Uygur Türkçesi dönemlerinde *açıġ* "acı, üzüntü; hiddet, kuvvetli, pek" (Eraslan 2012: 547) şeklinde görülen bu sözcük, Eski Türkçeden Batı Türkçesine kadar *açıġ* "acı, üzüntü" (DLT I 2013:63) şeklinde kendini korumaktadır. Doğu Türkçesi içerisinde Karahanlı Türkçesinde *açıġ* "acı, acı veren" (Ünlü 2012a: 4), Harezm Türkçesi *açıġ~ açık~ açı* "acı, ıztırap, elem" (Ünlü 2012b: 24), Kıpçak Türkçesi *açı ~açığ* ve *açuv* "yas, matem, üzüntü, dert, sıkıntı" (Toparlı vd. 2007:2) ve Çağatay Türkçesinde *açıġ~aç(ç)ıġ* "dert, sıkıntı, üzüntü" (Ünlü 2013: 7) şeklinde görülmektedir. Eski Anadolu Türkçesinin temel ses değişimlerinden biri olan söz içi ve sonu /g/, /ġ/ seslerinin düşmesi sonucu bu kelime, *açığ>açu>açı>acı* biçimine gelmektedir. Sözcüğün söz içi ve sonu /g/, /ġ/ seslerini koruduğu biçimi, Tarama Sözlüğü'nde *acık* "dert, acı, ızdırap" (TS I 2009:4) örneğinde görülmektedir. Ancak, metinde Doğu Türkçesinin özelliği olarak söz içi ve sonu /g/, /ġ/ seslerinin korunması, bu kelimeyi arkaik (eskicil) öğe olarak nitelendirmemize neden olmuştur. Türkiye Türkçesinde *acı* "keder, sıkıntı, acı" anlamındaki bu sözcük, Doğu Türkçesindeki biçimini korumaktadır. Sözcük, *acık~acıh* ve *açuv* (DS I 2009:48) şeklinde "keder, ıstırap, elem, merhamet, şefkat" gibi anlamlarda Manisa, Bursa, Eskişehir ve Konya yöresinde kullanılmaktadır.

b.Biçim Bilgisi Açısından Arkaik Ögeler

Bu başlık içerisinde yer alan örnekler, tarihî lehçelerde kullanılmış ve kullanım sıklığı Batı Türkçesinde aza indirgenmiş, *-(X)p turur~ -(X)pdUr, tezlik yapısı fiil+ zarf-fiil eki +ıd-, İsim+Yardımcı fiil (kıl-), bildirme turur>durur, karşılaştırma eki +rAk, yer-yön eki +ra ve +ru, şimdiki zaman eki –A turur>-AdIr>-A, belirtme Eki +nI, ayrılma eki +dın, vasıta eki +n, zarf-fiil –DukdA ve Fiil+Zarf-Fiil+Fiil* birleşmelerinden oluşan biçimlerdir.

1.Fiil Kategorisinde Eskicil Ekler

İsim+Yardımcı Fiil Şeklindeki Birleşik Fiil

KD 1: kılalum evvel **şükür** ol Taŋrıya/zikr edelüm her dem anı bî-rîya (KD 1994: 33)

şükr kıl- "şükretmek" şeklindeki bu yapı, Doğu Türkçesinin birleşik fiil oluşturan *kıl-* fiili ile teşkil edilmiştir. Türkiye Türkçesinde *şükr et->şükür et-> şükret-* "şükretmek" biçiminde kullanılan bu biçim, Batı Türkçesinde aynı bağlamda kullanılmaya devam etmiştir. Kaşgarlı, *ėt-* fiili için "yalnız, bu kelime kadınla çiftleşmekte kullanıldığı için Oğuzlar kadınlar sıkılmasın diye bunu kullanmaktan vazgeçmişledir." (DLT I 2013:171) diyerek Türklerin İslami dönemde *ėt-* fiilinden vazgeçerek İslamî terimlerin çoğunu *kıl-* fiiliyle aktardığını belirtmektedir. Bugün aynı şekilde bu tabu kullanım *namaz kılmak* örneğinde de görülmektedir. Bu tabu kullanım ilk dönem Oğuzca eserlerde devam etmiş, sonraki dönemlerde Doğu geleneğinde tabu bir eylem olarak görülen *kıl-* eyleminin yerini *ėt-* eylemine bıraktığı görülmektedir.

Fiil+Zarf-fiil+Fiil Birleşmeleri

Tezlik Fiili

KD 40: vėribiyelüm salavat u selām/āl'ına etbā'ına cümle temām (KD 1994:34)

Tarihî dönemlerde Orhon ve Uygur dönemlerinde tezlik fiilinin *–ibėr-* yapısı dışında *fiil +zarf-fiil* [*-I~-(X)p*]+ *ıd-* yapısıyla da kullanıldığı bilinmektedir. Eraslan gramerindeki *unıt-ı ıd-dı, ayıt-ı ıd-* (Eraslan 2012:445) ifadeleri, bahsettiğimiz tezlik fiili kategorisindeki birleşik fiilleri oluşturmaktadır. Bu biçim, Kül Tigin yazıtının Doğu yüzünün 6.satırında *türük bodun ill(e)dük ilin ıçg(ı)nu ıdmış* "Türk halkı, kurduğu devletini elden çıkarıvermiş" (Tekin 2010:24-25) örneğinde geçen *ıçg(ı)n-u ıd-* ifadesinin "kaybedivermek" anlamında tezlik bildirdiği görülmektedir. Bu biçim, Batı Türkçesinde *d>δ>y* gelişimi ile *vėr-i-b-iy-* şeklinde tezlik ifade etmektedir.

Süreklilik Fiili

Fiil + -u (Zarf-fiil eki) + kel- > Fiil + -u (Zarf-fiil eki) + gel-

KD 4042: duru geldi 'ızz u ikrām eyledi/hulk edüben çok söyledi (KD 1994:276)

Doğu Türkçesindeki *ak-a kel-* "akmak", *koδ-u-p kel-* "koymak" (Argunşah ve Yüksekkaya 2016: 85) gibi fiil birleşmeleri ile temsil edilen bu biçim, Batı Türkçesinde söz başı /k/ foneminin /g/'ye ötümlüleşmesi ile kullanılmaktadır. Doğu Türkçesi ve Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde sıklıkla kullanılan bu yapı, bugün Türkiye Türkçesinde sıklık arz etmemektedir.

Zarf-Fiil Eki

-DUKdA (…dığında/…diğinde)

KD 3081: baŋa ol ıssısı **kıldukda** eser/ben de hacet dileyem hakdan meger (KD 1994:218)

Zarf-fiiller, yapısı bakımından basit ve birleşik zarf-fiiller olarak ikiye ayrılmaktadır. Basit zarf-fiiller, genellikle ünlülü ve –p şeklindeki zarf-fiil eklerinden oluşurken birleşik zarf-fiiller ise fiilimsiler üzerine gelen hal eklerinin birleşimiyle oluşmaktadır. Birleşik bir zarf-fiil eki olarak Karahanlı Türkçesinde "…dığında/…diğinde, -dığı/diği zaman" (Argunşah ve Yüksekkaya 2016:82) anlamına gelen bu ek, Doğu Türkçesi içerisinde sıklıkla kullanılmıştır. Bu ek, Batı Türkçesinde kullanımına devam edilerek "-duk, -dük sıfat-fiil eki ile, -da, -de bulunma hali ekinin birleşmesinden oluştur." (Özkan 2013 153) şeklinde tanıklanmaktadır. Bu açıdan ek, Doğu Türkçesinin biçimi olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

Bildirme Eki: -dUrUr/-dUr

KD 9: sun'ı sanı'lığına ėyledi şühūd/**ol durur** hayy u bakā ferd ü vedūd (KD 1994:33)

KD 10: anuŋ **emridür** [süren] bu yėlleri/yaġduran yaġmur akıda selleri (KD 1994:33)

İsmi fiil kategorisine aktaran eylemlerden biri olan *tur-* fiili ile *–Ur* geniş zaman ekinin birleşmesiyle ortaya çıkan *–turur* yapısı, Türk dilinin tarihî dönemlerinde Karahanlı Türkçesinden itibaren genellikle 3.şahısta kullanılan bildirme kategorisini yansıtan biçimlerdendir. Bu ek, Batı Türkçesine geçerken *tur-ur* yapısının gramerleşmiş biçimi *–dur* ile bu gramerleşme aşamasının ara döneminde *–durur* biçimleriyle ikilik yansıtmaktadır. Metinde geçen *ol durur* ve *emridür* yapısı, Doğu Türkçesindeki *ol turur* ve *emri turur* yapılarına karşılık gelmektedir.

Şimdiki Zaman Eki: -A turur> -AdIr>-A

KD 94: her kaçan kim fikrile mevhūm eder/**sanasın** kim dürleri manzūm eder (KD 1994:38)

Metinde geçen *sanasın kim* <*san-* "sanmak, farz etmek" *–a+sın* ifadesi, ilk bakışta şekilsel olarak istek kipini çağrıştırmaktadır. Ancak, Harezm Türkçesinde ortaya çıkan şimdiki zaman *–A turur* yapısının Kıpçak ve Çağatay dönemlerinde gramerleşmiş biçimleriyle *–AdIr* yapısında olduğu, tarihî metinler yoluyla bilinmektedir. Burada *san-a-sın* ifadesinde eski bir, **san-a turur sen* şimdiki zaman yapısının olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde "Böyle olduğunu san-ıyor-sun" ifadesindeki anlam ile uyuşan bu yapı, eski bir şimdiki zaman ekinin kısalmış biçimidir. Bu biçim dönemin önemli eserlerinden biri olan YZ'de *kuyudan çıktı sanasın ay-durur* "kuyudan çıktığından sanırsın yüzü tıpkı aydır." (Demirci ve Korkmaz 2008:109) örneğindeki *sanasın* "sanırsın ya da sanıyorsun (ki)" bahsettiğimiz durumu doğrulamaktadır. Bu dönem için standart bir şimdiki zaman ekinin yokluğunda Doğu Türkçesine ait bir yapının kullanılması bu açıdan ifadeyi arkaik (eskicil) bir öğe olarak değerlendirmemize neden olmuştur. Ayrıca, bu yönüyle, *san-a-sın* biçiminin istek kipiyle olan şekilsel benzerliğinin dışında şimdiki zaman işleviyle de Batı Türkçesinde yer aldığı dönemin diğer bir eseri olan SN'de de (SN 1991:632) görülmektedir.

Anlatılan Geçmiş Zaman -(X)p turur~-UpdUr

KD 19: gendü fazlından bizi bu 'aklile/kamudan yegrek **kılıpdur** naklile (KD 1994:34).

KD 22: 'aklı evvel **yaradupdur** kamudan/'aklı olan [kurtu]lısar tamudan (KD 1994:34).

KD 548: dėdi bildüŋ mi varub andan haber/kim neye **gelüb durur** ol canavar (KD 1994:66)

-(X)p zarf-fiil ekinin dâhil olduğu *-(X)p turur (+şahıs zamirleri)* şeklindeki analitik geçmiş zaman formunun bu örnekte, kısalmadığı görülmektedir. Türk dilinin Harezm-Altınordu sahasında ortaya çıkan bu ek, analitik zaman formunun zaman içinde *turur* bildiricisinin ekleşmesi ya da tümüyle kaybolması sonucunda sadece zarf-fiil eki ile ifade edildiği bilinmektedir. Bu kısalma ya da bildiricinin tümüyle kayboluşu ise Harezm Türkçesinin geç döneminde ve Çağatay sahasında gerçekleşmiştir (Ağca 2016:156). Doğu Türkçesinin Anlatılan/Duyulan Geçmiş Zaman eki, *-mIş*'a alternatif oluşturan bu eki, Batı Türkçesinde de görülmektedir. Timurtaş'a göre bu ek, "umumiyetle 3.şahısta kullanılıyor. 1. ve 2. şahısta kullanılmasının misali azdır. Bugün Doğu Türkçesinde (Özbekçe, Kazakça v.s.) 2. şahısta hala, aslî şekil muhafaza edilmekte tur- fiili ile kullanılmaktadır. Ek esasında gerundium ekidir. Gerundium tasrif edilmeyen şekil olduğuna göre, -up ekinin böyle bir fonksiyona sahip olması kendisinden sonra gelen tur- fiilinin düşmesiyle mümkün olmuştur. Bugün Doğu Anadolu bölgesinde ve Azeri lehçesinde –up gerundium eki naklî mazî manasına pek çok kullanılmaktadır." (Timurtaş 2012:122) şeklindedir. Metinde geçen *yaradupdur*, *kılıpdur* ve *gelüb durur* ifadeleri, 3.kişide "yaratmıştır, kılmıştır ve gelmiştir" anlamlarına gelmektedir.

2.İsim Kategorisinde Eskicil Ekler

Yer-Yön Ekleri

+rA

KD 24: bir musavver şeklile hayvān durur/sūret **içre** gerçi kim insān durur (KD 1994:34)

KD 93: gendüsi yavlak halim ü pür-hüner/dā'im ol döker gümiş **üzre** güher (KD 1994:38)

Doğu Türkçesinde eski yer-yön eki +rA'nın birleşiminden oluşan *iç+re taş+ra* ve *üzre~üze* gibi ifadeler, Batı Türkçesinde de kalıplaşmış halde kullanılmaktadır. Orhon Türkçesi döneminde *+gArU*, *+ŋArU*, *+ArU* ve *+rA* ekleriyle temsil edilen yer-yön ekleri (Tekin 2016:108) Türk dillerine kaynaklık etmesi bakımından ana kaynağımızdır. Arkaik ögeler ve arkaizm üzerine yapılacak çalışmalarda kaynak dil olarak alınması gereken dönemlerden biri olan Orhon Türkçesi döneminde bu yapıların varlığı, kendinden sonra gelen dönemler için de devam etmekte olup Batı Türkçesinde kalıplaşmış kült biçimlerle karşımıza çıkması bakımından bu ifadeleri, arkaik öğe olarak değerlendirmemize neden olmuştur.

+rU

KD 78: ne ki buyurur şeriāt ol dutar/oŋar işi **kancaru** kim yol dutar (KD 1994:37)

Türk dilinin tarihî dönemlerinden bu yana sıklıkla soru zamiri oluşturan biçimler **ka*, *ne* ve *kim*'dir. Bu biçimlerden **ka* soru zamiri, tarihî dönemlerde *kaçan, kanı, kandın* gibi biçimlerle soru anlamını yansıtmaktadır. Batı Türkçesinde de aynı sıklıkta kalıplaşmış ifadelerle kullanılan **ka* soru zamiri, *kancaru* şeklinde "nereye" anlamına gelmektedir. **ka* soru zamirinin üzerine eşitlik ve yer-yön ekinin gelmesinden oluşmuş bu ifade, Batı Türkçesinin soru zamiri olarak gösterebileceğimiz *ne* soru zamiri ile aynı düzlem içerisinde yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde *hani, hangi* gibi kalıplaşmış ifadelerle vücut bulan bu biçime karşı, *ne* soru zamiri ile oluşmuş *neden, niçin, nasıl, ne zaman, nere, nereye, nereden* gibi ifadeler, Batı Türkçesi içerisinde *ne* soru zamirinin baskınlığını göstermektedir.

Karşılaştırma Eki :+rAk

KD 19: gendü fazlından bizi bu 'aklile/kamudan **yegrek** kılıpdur naklile (KD 1994:34)

KD 2578: tezirek getmek gerek yohsa hemān/baŋa erer bunda bir dürlü ziyān (KD 1994:188)

KD 1750: pāzişāha ille endişe gerek/eyle etmeklik durur ol **yėyigrek** (KD 1994:138)

Faruk Kadri Timurtaş tarafından sıfatlarda karşılaştırma görevinde olduğu belirtilen bu ek (Timurtaş 2012:90) , genellikle sıfatlarla kullanılmaktadır. Timurtaş'ın verdiği örnekler, sıfat görevi yanında zarf görevinde de kullanılmaktadır. *yigrek urur, yigrek efsun, yigrek bilür, ulurakdur, kündrekdür* (Timurtaş 2012:90).

Marcel Erdal'a göre bu ek (1991:62) , ayrılma ve karşılaştırma görevinde kullanılmakta olup sadece *artokrak*, *yegrek* ve Kutadgu Bilig'deki *yavuzrak* örnekleri dışında kullanım sıklığı yüksek olmayan eklerden biridir. Bu biçim, Uygur metinlerinde iyi bir şekilde temsil edilmiştir. Doğu Türkçesinde karşılaştırma görevinde kullanılan bu ek, Türkiye Türkçesinde *daha* sözcüğüne karşılık gelmektedir. Batı Türkçesinin ilk dönemlerinde kullanılan bu ek, arkaik bir öğe olarak metinde yer almaktadır. Metinde geçen *yėgrek~yėyigrek* ve *tezirek* ifadeleri, *+rAk* karşılaştırma ekiyle oluşturulmuş işlev olarak sıfat ve zarf görevinde kullanılan biçimlerdir.

Belirtme Eki: +nI

KD 690: tā kim **anı** gederem ol aradan/karaŋuda seçem ağı karadan (KD 1994:74)

İşaret zamiri yalın biçimde *ol* şeklinde kullanılırken hal eki almış çekimli biçiminde **ol+nı> a+nı* biçiminde eklenmede değişim göstermektedir. Türkiye Türkçesinde *o+n+u* sözcüğüne karşılık gelen *anı* ifadesi, belirtme ekinin kalıplaşmasıyla Eski Anadolu Türkçesi içerisinde de kullanılmıştır. Eski Türkçe içerisinde sadece şahıs zamirlerine gelen *+nI* eki, Uygur Türkçesinin son dönemlerinde isimlere de gelerek Eski Anadolu Türkçesine kadar bu işlevini sürdürmüştür. Eski Anadolu Türkçesinin *Karışık Dilli Eserleri'*ni diğer eserlerden ayıran temel ölçüt olarak kullanılan bu *+nI* eki, kalıplaşan bu kullanımla arkaik öğe olarak değerlendirilebilir.

Ayrılma Eki: +dIn

KD 2562: kasd eder gibi ola karġa saŋa/avcı seni göricek **sendin yaŋa** (KD 1994:187)

Kalıp bir ifade olarak kullanılan ….*+dın yaŋa* ifadesi içerisindeki çıkma-ayrılma eki, Eski Anadolu Türkçesi içerisinde yer alan metnimizde Doğu Türkçesindeki biçimle karşımıza çıkmaktadır. Kıpçak Türkçesinde tarihî dönemlerin *+DIn ayrılma* ekinin *+DAn* biçimine gelişmesi, Oğuzca bir unsur olarak görülmektedir. Oğuzca bir unsur olarak *+DAn* ekinin burada karşımıza çıkan yapıyla ilişkisi, karışık dilli boyuttan ziyade ifadenin kalıp bir biçim olarak kullanılmasından ileri gelmektedir.

Vasıta Eki :+(I)n

Eski Anadolu Türkçesinin vasıta hali için Timurtaş, "isim çekiminde bu hal, bağlama edatı olan *ile* kullanılarak ifade edilmektedir. ile'nin ilk hecesi yardımcı sesler gibi düşmektedir. Diğer instrumental eki –n az görülüyor, artık çekim eki olmaktan çıkmıştır, bazı sözlerde klişeleşmiş şekilde yaşamaktadır." (Timurtaş 2012:75) görüşlerini paylaşarak Doğu Türkçesinin +(I)n vasıta ekinin kalıplaşmış ifadelerde kullanıldığını belirtmektedir.

KD 2736: vardı fîllere temām etdi işiŋ/gendü fariġ oldı **yayın kışın** (KD 1994:198)

Metinde geçen bu ifade, bugün Türkiye Türkçesinde *kışın* ve *yazın* ifadelerinde de görülmektedir. Dönemin tipik vasıta ekinin *+IlA* eki olması, bu biçimin Doğu Türkçesinin kalıplaşmış biçimleri olarak metnimizde yer alması, bu ifadeyi arkaik öğe olarak değerlendirmemize neden olmuştur.

Hal Eki Yığılması

KD 1433: gel sayalum hoş hisābın bilelüm/**ortaradın** mālı iki bölelüm (KD 1994:118)

Türkiye Türkçesine "gel sayalım, hesabını bilelim. Malı da **ortadan** ikiye bölelim." şeklinde aktardığımız beyit içerisinde geçen *ortaradın* sözcüğü, tarihî dönemlerde özellikle Eski Uygur Türkçesinden itibaren Doğu Türkçesinde görülen hal eki yığılmasına örnek teşkil etmektedir. Uygur Türkçesindeki bu yığılmayı Altun Yaruk'ta *yürüŋ böztä otırata t(ä)ŋrim sizin körküŋüzni bädizetsün* "temiz beyaz bir beyaz bezin ortasına Tanrım sizin güzelliğinizi resmetsin." (Ayazlı 2012:141) cümlesindeki *otırata* "ortasından" örneğinde görürüz. Sözcük, *ortu+ra+ta* şeklinde morfolojik açılıma sahiptir. Doğu Türkçesine ait bu özelliğin Batı Türkçesi içerisinde görülmesi, metinde yer alan örneğin arkaik öğe olarak nitelendirmemize neden olur.

c. Söz varlığı Açısından Arkaik Ögeler

Çalışmamızın bu başlığı, isim ve fiil kategorisi olarak ikiye ayrılmaktadır. İki başlık içerisinde yer alan örnekler, tarihi dönemlerden Türkiye Türkçesi ve ağızlarına da

kapsayan bir düzenle ifade edilerek metin içerisinde yer alan sözcüklerin leksikal değeri, karşılaştırmalı yöntemle ortaya konmuştur.

1. İsim Kategorisi İçerisinde Yer Alan Arkaik (Eskicil) Ögeler

KD 18: eyledi dünyāda **üküş** canavar/anı bir bilür çün anuŋ cānı var (KD 1994:34)

Uygur, Karahanlı ve Harezm Türkçeleri başta olmak üzere Doğu Türkçesinin *iδi, sansız, köp* şeklindeki miktar zarflarından biri olan *üküş* sözcüğü hakkında Marcel Erdal, sözcüğün *–Xş* ekinden türediğini belirterek ekin geçişli fiilin nesnesini gösterdiğini belirtir. *üküş* "çok" sözcüğü, en erken tarihli ve en iyi örnek olarak yazıtlar döneminde görülür. Bu zarf *(h)ük-* "yığmak, kümelemek, toplamak" fiilinden *ük-ül-, ük-üş-ür-; hük-ün-, ük-ün-* ve *ük-ük-* şeklinde türevlere (Erdal 1991 I: 267) sahiptir. Clauson ise, sözcüğün *ük-* fiilinden geldiğini belirterek sözcüğün erken dönemlerde çok yaygın olduğunu sözcüğün Anadolu ağızlarında da *ögüş* olarak yaşadığını belirtmektedir. Budist metinlerden TT VIII'de 5 kez geçen bu sözcük, ikileme olarak *telim üküş/üküş telim, erüş üküş, sansız üküş, ülgüsüz üküş* şeklinde (Clauson 1972:118) geçer. Ayrıca sözcük, Anadolu ağızlarında Eskişehir, Çankırı ve Elazığ yöresinde *öğüş* "çok" (DS V 2009:3325) olarak yaşamaktadır.

KD 19: gendü fazlından bizi bu 'aklile/kamudan **yėgrek** kılıpdur naklile (KD 1994:34)

Beyitte geçen *yėg* sözcüğü, Clauson sözlüğünde "daha iyi" anlamında karşılaştırma yapan çıkma işlevli erken dönemli sözcüklerden biridir. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *yeğ/yey,* Türkmencede *yeg* "daha iyi" olarak yaşar. Yazıtlar döneminde *arıġ uvutu yeġ* örneğinde geçen bu ifade, Uygurcada *eki:de yeġ* "her ikisinden daha iyi" anlamındadır. Kutadgu Bilig'de *bodunda yegi* "insanlar arasında daha/en iyi" şeklinde geçen bu biçim, aynı şekilde Harezm ve Kıpçak lehçelerinde de (Clauson 1972:909-910) kullanılmıştır.

Sözcük, Anadolu ağızlarından Bilecik ve Balıkesir yörelerinde *yeyrek~yeğrek* "üstün güzel, üstün, iyi" (DS VI 2009:4263) anlamında kullanılmaktadır.

KD 22: 'aklı evvel yaradupdur **kamu**dan/'aklı olan [kurtu]lısar **tamu**dan (KD 1994:34)

Clauson'a göre sözcük (1972:627), Orta Farsça *hamāg* sözcüğünden alınmıştır. Söz başı k- için sağlam deliller bulunmaktadır. Bunlar, Mani, Runik ve Uygurca metinlerde x- ile çok iyi temsil edilir. Fakat ortada şüphesiz bir gerçek var ki o da söz başında x-foneminin varlığıdır. Mani ve Uygur belgelerinde sözcük, Orta Farsçada olduğu gibi *kmg* ya da *kma:ġ* şeklinde söylenir. *kamuğ* biçiminin dudak çekimiyle *kamık/xamıġ* ve *kamu* biçimleri de olur. Sözcüğün Kutadgu Bilig'de *kamuğ* "tüm", Çağatayca *kamuk*, Harezm Türkçesinde *kamuğ* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *kamu* "tüm, herkes" biçimleri söz konusudur. Sözcük, Anadolu ağızlarından özellikle Erzurum yöresinde *hamı~hamısı~hamisi~hammısı* "hepsi" (DS III 2009:2267) olarak kullanılmaktadır.

Clauson'a göre *tamu* "cehennem" sözcüğü (1972:503) Sogdca *tmw* biçiminde Orta dönemde İrani bir dilden ödünçlenir. Çok az pagan metnin dini terimi olarak İslamî dönemde bu anlam ve biçimle "cehennem" anlamında leksikal bir değer belirtir. Bu sözcük, Budist terminolojide *tamu* şeklinde oldukça yaygındır. Kutadgu Bilig'de *tamu* sözcüğü, Ar. *cahannum* sözcüğüne karşılık gelir. Sözcük, Çağatay Türkçesinde *tamuğ/tamuk*, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde *tamuġ/tamu* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *tamu* şeklinde de kullanılır. Sözcük, Anadolu ağızlarında

tamu~tama~tamo ve *tamuğ* "cehennem" (DS V 2009:3820) olarak Manisa, Trabzon, Van, Zonguldak, Nevşehir ve Ankara yörelerinde kullanılmaktadır.

KD 60: eyü **yavuz** dünyāda ne iş ki var/kamusını aŋlaya bile ē yār (KD 1994:36)

Doğu Türkçesinde kullanılan *yawuz~yavuz* sözcüğü, Batı Türkçesi içerisinde *b>w>v* değişimi ile görülmektedir. Clauson'da sözcük, **yav-* fiilinden türemiş olarak verilmiştir. **yav-* köküne götürülen bu fiil, genellikle "ahlaki olarak kötü" ya da "olumsuz, uğursuz" gibi kullanımlar içerisindedir. Bu sözcük, *anığ*, *yavlak* sözcükleri ile eş anlamlıdır. Fakat onlar gibi sonradan "aşırı şekilde, son derece" anlamında sıfat ve zarf görevinde kullanılmaz. Fonetik değişmeler genellikle "kötü" anlamında olup bazı dillerde tuhaf anlam evrimlerine neden olur. 14.yüzyıl Osmanlıcasında "korkunç, sert, katı" anlamı "etkili ve iyi" anlamına ulaşır. Sözcük, Kutadgu Bilig'de *yavuz*, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde *yawuz* ve Batı Türkçesinde *yavuz* "kötü" (Clauson 1972:881-882) olarak bilinir. Sözcük, Anadolu ağızlarında "iyi, güzel, iyi huylu, eliaçık, yiğit, mert, becerikli ve çalışkan" (DS VI 2009:4210) şeklinde anlamlara sahiptir. Doğu Türkçesinde *yawuz~yavuz* sözcüğü "kötü" anlamından anlam iyileşmesiyle "iyi, güzel huylu, yiğit" gibi olumlu bir anlama geçiş yapmıştır. Ayrıca, Anadolu ağızlarına bakıldığında sözcüğün olumsuz bir anlamdan yoksun olduğu görülmektedir.

KD 69: kanca kim varsa bulur feth u zafer/şahlar anuŋile rāzı serbeser (KD 1994:37)

**ka* soru zamiri, Türkçenin tarihsel gelişimi içerisinde *ne* ve *kim* sözcükleri ile beraber soru anlamı taşıyan sözcüklerindendir. *kancaru, kanca, kanı, kangı, kantan* şeklinde dönemsel olarak soru bildiren bu sözcükler, Türkiye Türkçesinde *hani* ve *hangi* sözcükleri ile temsil edilmektedir. Doğu Türkçesi içerisinde sıklık oranı *ne* ve *kim* zamirine oranla yüksek olan bu soru zamiri, Batı Türkçesinde sıklık oranını soru zamiri olan *ne*'ye bırakmıştır. *kanca* soru zamiri, Clauson'da "nereye, herhangi bir yere" anlamındadır. Morfolojik olarak eşitlik ekinden oluşan çok eski bir sözcüktür ve *kaŋu* ile aynı işlevdedir. Sözcük, Kutadgu Bilig ve Atabetü'l-Hakayık gibi metinlerde *kança*, Harezm Türkçesinde *kança/kançaru* ve 14.yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *kanca/kancaru* (Clauson 1972:634) şeklindedir. Sözcük, Anadolu ağızlarından Trabzon'da *kança* "nice, ne kadar" (DS IV 2009:620) olarak kullanılmaktadır.

KD 93: gendüsi **yavlak** halim ü pür-hüner/dā'im ol döker gümiş üzre güher (KD 1994:38)

Clauson'a göre, *yavlak* sözcüğü açık bir şekilde **yav* kökü ile ilişkilidir ve **yav-* kökü ile eş seslidir. Açık bir semantik bağlantının olduğu *yavız* sözcüğü gibi temelde "kötü, şeytan" anlamına üzerinedir ancak anlam genişlemesiyle "son derece" anlamını da kazanmıştır. Bu sözcüğün semantik tarihi, *anığ* sözcüğü ile aynı düzlemdedir. Erken dönemlerde çok yaygın kullanılan sözcük, XVI. yüzyıldan sonra kaydedilmemiştir. Tarihî dönemlerde *yavlak* şeklinde geniş kullanıma sahip olan sözcük, Oğuz Türkçesinde *yavlak*, Harezm Türkçesinde *yawlak* şeklindedir. 14.yüzyıl Osmanlıcasında *yavlak* "son derece, aşırı şekilde" anlamında 15.yüzyıla kadar sıklıkla görülen sözcük sonradan metinlerde üç kez (Clauson 1972:876-877) görülmektedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *yavlak* "çok, çok fazla" ve "uğursuz" (DS VI 2009:4207) anlamlarında yaşamaktadır. Tarihî dönemlerde ikili anlama sahip olan sözcüğün "çok ve kötü" anlamları, Anadolu ağızlarından Isparta ve Samsun yörelerinde yaşamaktadır.

KD 94: her **kaçan** kim fikrile mevhūm eder/sanasın kim dürleri manzum eder (KD 1994:38)

Clauson'a göre sözcük, hem soru hem de zaman zarfı olarak "ne zaman" anlamına gelir. Morfolojik olarak belirsiz olsa da *kaç* ve *ka:ŋu* biçimleri ile aynı kökten gelmiştir. Ancak her zaman tam manasıyla kullanılmaz. Uygur Türkçesinde genellikle "ne zaman, her ne zaman" anlamında kullanılan sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında da *kaçan* şeklinde (Clauson 1972:592) görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarından Çanakkale ve Adapazarı'nda *kaçan* "ne zaman, ne vakit" (DS IV2009: 2587) anlamında kullanılmaktadır.

KD 103: pes **eyitmek** saŋa dahı farz olur/her kaçanise o şaha 'arz olur (KD 1994:39)

Doğu Türkçesinin *ayıt-* "söylemek" fiili, Batı Türkçesinde öndamaksılaşma ile *eyit-* biçimine gelişir. Clauson'a göre sözcük, *ay-* kökünden gelir. Sözcük, sık sık *ayt-* "konuşmak, söylemek" olarak kullanılır. Sözcüğün ettirgenlik anlamı erken dönemlerde kaybolur ve *ay-* ile eş anlamlıdır. Sık sık Oğuzcada *eyit-/eyt-* şeklindedir. Orhon ve Uygur Türkçesi dönemlerinde *ayıt-/ayt-* şeklinde kullanılan bu fiil, tarihî dönemlerde de aynı biçimde (Clauson 1972:268-269) görülmektedir. Marcel Erdal'a göre, "esasen birine bir şeyi söylemek" anlamındaki bu fiil, *ay-* "söylemek, konuşmak" fiilinden gelir. İkinci ünlüsü, her zaman Kutadgu Bilig'de düşen bu sözcük, **ayt-*<*ayX-* (Erdal 1991 II: 763) biçimindedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *aydırmah~aydırmağ~aydivermek~aydırmah~aydumak* "söylemek, haber vermek, açıklamak, anlatmak" (DS I 2009:12) şeklinde Balıkesir ve yöresinde; Ankara ve yöresinde *eyitmek* "cevap vermek" , Bursa ve yöresinde *eyitmek* "duyurmak, işittirmek" (DS III 2009:1823) olarak kullanılmaktadır.

KD 135: kıldı erzanî aŋa 'akl-temām/ederdi yohsula **dün gün** müdām (KD 1994:41)

Clauson'a göre "gece" anlamına gelen bu sözcük, bazı modern dillerde *dün* sözcüğüne döner. Dönem metinlerinde *tün ortusı* ifadesi, "gecenin orta"sına uygundur ve erken dönemlerde *kuzey* yönünü ifade etmek için kullanılır. Tuvaca'da *dün*, *dünen*, Azeri Türkçesinde *dünen*, Osmanlıca *dün*, Türkmence *düyn* şeklinde kullanıma sahiptir. Tarihî dönemlerde "gece" anlamında kullanılan sözcük, 14. yüzyıl Osmanlıcasında *dün* "gece", *dünle* "gece vakti" 16. yüzyıla kadar kullanılır ve sonradan *düne gün* "dün" anlamına (Clauson 1972:513) gelişir. *dün* sözcüğü, Anadolu ağızlarında *dünan* "geçen gün", *dün aşırı* "iki gecede bir" (DS II 2009:1630) örneklerinde Eski Türkçedeki *tün* "gece" anlamını muhafaza etmektedir. Eski Türkçedeki *tün* "gece" biçimi aynı şekilde Konya ve Balıkesir yörelerinde de (DS V 2009:4013) görülmektedir.

KD 179: kim anı vasf eylemek olmaz bu dil/**gey** beşāret bağlamışdur can u dil (KD 1994:43)

Clauson'a göre sözcük, Sogdca *k'dy* "çok, aşırı şekilde" biçiminden alınmıştır. Temelde bu sözcük, aynı anlamda hem zarf hem de sıfat olarak kullanılır. Ayrıca sözcüğün "aşırı derecede iyi" anlamı da söz konusudur. Kaşgarlı'nın ifadeleri *ked* biçimini doğrular. Sözcüğün yabancı kökenli oluşu, söz sonundaki d'den anlaşılır. Fakat, son ses *–d* Sogdca değildir. Azeri Türkçesinde bu sözcük *gey* "aşırı şekilde, aşırı derece" anlamındadır. Tarihî dönemlerde *ked~keδ* şeklinde kullanılan sözcük, Kıpçak döneminde *key* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında "iyi" (Clauson 1972:700) anlamındadır.

KD 199: şah anı sordı hoş tutdı 'azim/Hak Te'āla'ya şük[ü]r kıldı **delim** (KD 1994:42)

Clauson'a göre sözcük, "çok" anlamında yaygın sözcüklerden biridir. Ancak, modern lehçelerde kullanımı bırakılmıştır. Mani metinlerinde *üküş*; Buda metinlerinde *telim* yaygındır. Ancak her ikisi de Altun Yaruk'ta ikileme olarak kullanılır. Kutadgu Bilig'de *telim* şeklinde geçen bu sözcük, Harezm döneminde *köp telim*, Kıpçak Türkçesinde *köp üküş telim* şeklinde de görülür. Sözcüğün *delim* şekli Eski Anadolu Türkçesinde 14.yüzyıldan 15.yüzyıla kadar (Clauson 1972:500) kullanılmaktadır. Sözcük, Anadolu ağızlarından Çankırı yöresinde *delim* "çok fazla" (DS II 2009:1413) olarak yaşamaktadır.

KD 206: kankı māl ola berāber işbuŋa/kim nohat edüb kulını şah aŋa (KD 1994:45)

Sözcük, **ka* soru zamiri üzerine aitlik ekinin gelmesiyle oluşmuş "hangi" anlamına gelen soru zamiridir. Sözcük *hangi* şeklinde, öndamaksılaşma ile Türkiye Türkçesinde kullanılmaktadır. Sözcük, Anadolu ağızlarında Adapazarı yöresinde *kangıdı* "nerede" (DS IV 2009:2623) olarak yaşamaktadır.

KD 226: dükeli oğlanlarından yeg beni/hoş dutardı her biri düni güni (KD 1994:46)

Sözcük, **tü-k+e-l+lig* biçiminin ünsüz tekleşmesi sonucu tarihî dönemlerde *tükelig* biçimine gelişmiş, Batı Türkçesine geçiş sonucu söz başı ötümlüleşme ve söz sonu –g ünsüzünün düşmesi sonucu *dükeli* biçimine gelişmiştir. Clauson'a göre, *tükel* sözcüğü *tüke-* biçiminden gelir. *tüke-* "tamamlamak, bitirmek" anlamına gelen *tükel* sözcüğü, Özbekçede *tugal* şeklindedir. Tarihî dönemlerde *tükel* şeklinde görülen sözcük, Kıpçak Türkçesinde *dükel*; 14.yüzyıl Osmanlıcasında *dügel* şeklindedir. Çoğunlukla *tükellig* (Erdal 1991 I: 332) sözcüğü, bazen *tükelig* şeklinde de ünsüz tekleşir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *tükel* "tam, bütün" anlamında Kırşehir ve Nevşehir yöresinde (DS V 2009:4008) yaşamaktadır.

KD 247: ben baŋa geldüm gene derdüm **ögüm**/nefsile katı çekişdüm ē begüm (KD 1994:47)

Clauson sözlüğünde *ög* sözcüğü, *ö-* "düşünmek" fiilinden gelir. "düşünce, düşünme" anlamından düşünme organına geçen bu sözcük, doğrudan düşünme yeteneği ile ilişkilidir. *ukuş* "akıl, idrak" sözcüğü ile eş anlamlı olan sözcük, Kutadgu Bilig'de sık sık kullanılır. Erken dönemlerde *köŋül* sözcüğü ile ikileme olarak da kullanılır. Sözcük Anadolu'da *ök* "akıl, zeka" olarak da kullanılır. Uygurcadan itibaren kullanılan sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasından 16.yüzyıla kadar *ög~ök* "akıl, düşünce" (Clauson 1972:99) anlamında kullanılır. Sözcük, Anadolu ağızlarında Kastamonu yöresinde *ök* "akıl" (DS V 2009:3326) olarak yaşamaktadır.

KD 273: ancak anuŋ yolını buldum **ırak**/bende hoz yoġidi yola **yarak** (KD 194:49)

(y)ırak~ırak sözcüğü, Marcel Erdal'a göre *(y)ıra-k* "uzak, mesafe"; "uzun bir yolun mesafesi" (Erdal 1991 I:233)için kullanılır ve *ıra-* fiilinden gelir. Bu durum, Clauson'da geçmez. Clauson'a göre *ırak* sözcüğü, *ıra-* "uzaklaşmak" anlamlı fiilden gelir. *ırak* biçimi sadece Güneybatı dil grubunda ve *rak* biçimi ile Kuzeybatı grubunda görülmektedir. *yırak* alternatif bir biçimdir. *cırak* ve *yırak* biçimleri, y'nin ikincil olduğunu gösterir. Yazıtlarda *ırak* şeklinde görülen sözcük, Uygur Türkçesinde de *ırak* ve *yırak* şeklindedir. Tarihî dönemlerde *ırak~yırak* şeklinde de görülen bu ikilikleri 14.yüzyıl Osmanlıcasında da *ırak*, nadiren *ırağ/ırax* (Clauson 1972:214) şeklinde görürüz. Sözcüğün fiil biçimi, Kayseri ve Niğde yöresinde *yıramak* "uzamak" şeklinde görülmektedir. *yırak~yırah*

"uzak, ırak" (DS VI 2009:4275) sözcüğü ise, Elazığ, Hatay, Yozgat, Kırşehir ve Adana'da yaşamaktadır.

yarag̈~yarak sözcüğü Clauson'a göre, *yara-* fiilinden gelmektedir. Sözcük, "uygunluk, fırsat, şans" gibi anlamlarda görülmektedir. Sözcüğün yaşayıp yaşamadığı şüphelidir. Benzer anlamlara gelen sözcüğün "silah, askeri donanım" gibi anlamları da görülmektedir. Sözcük, *jarak/yarağ* ve *yarak* şeklinde söz sonunda –k olarak görülmektedir. Tarihî dönemlerde *yarag̈* "şans, fırsat, hazrlık, araç" olarak görülen bu sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında da "hazırlık, ekipman" (Clauson 1972:962) olarak kullanılmaktadır. Sözcük, *yaraklı* "yararlı" (DS VI 2009:4182) şeklinde Bolu ve çevresinde görülmektedir.

KD 288: Ben umardum derde dermān ola **uz**/iş hakikat baŋa göstermedi yüz (KD 1994:50)

uz< u- "muktedir olmak, gücü yetmek"-*z* şeklinde morfolojik açılıma sahip olan sözcük, Clauson'a göre, "yetenekli, becerikli bir adam" anlamında ya da "bir adamın işi ya da eserinin güzel oluşu" anlamındadır. Uigurica II ve TT VII gibi eserlerde *uz* "güzelce, iyi" anlamında görülen sözcük, Kutadgu Bilig'de "yetenekli, hünerli" anlamında olup Çağatay, Harezm ve Kıpçak sahalarında *uz* şeklinde tanıklanmaktadır. 14.yüzyıl Osmanlıcasında *uz* "yetenekli" anlamında iken 15.yüzyıldan sonra "zeki" (Clauson 1972:277) anlamına ulaşır. Sözcük, Anadolu ağızlarında yaklaşık dokuz farklı anlama sahiptir. Bu anlamlara bakıldığında sözcüğün; *1.doğru, temiz, uslu, dikkatli, 2.becerikli, akıllı, anlayışlı, 3. sinsi, kurnaz, 4.yakın, içten, 5.uygun, yerinde, eşit, doğru, iyi, ustaca, 6.hırsız, 7.yavaş, 8.epeyce, çokça,* 9. *öğretmen* (DS VI 2009:4054) anlamlarının olduğu görülmektedir.

KD 297: terk kıldum hem hıyānat olmadum/kimsenüŋ hergiz **ilencin** almadum (KD 1994:50)

Clauson'a göre sözcük, *ilen-* "sitem etmek, kınamak" anlamlı fiilden gelir. Oldukça güçlü bir anlamla "beddua, lanet" anlamında da kullanılır. Sözcüğün 16.yüzyılda *ilenç* ve birkaç metinde *ilenç et-* "beddua etmek" (Clauson 1972:147-148) anlamı vardır. Sözcük, *ilenç* şeklinde "beddua" (DS IV 2009:2521) anlamında Isparta, Denizli, Manisa, Balıkesir, Mersin, Antalya ve Muğla ağızlarında kullanılmaktadır.

KD 317: bir **süŋügi** buldı aldı aġzına/kemürür kim çıka dadî maġzına (KD 1994:52)

Sözcük "kemik" anlamında morfolojik olarak *süŋ-* fiilinden gelir. Orijinal biçim *süŋök*'tür. Kuzeydoğu grubunda *sök* şeklindedir. Sözcük, Azeri Türkçesinde *sümük*, Türkmence *süŋk/süyek* şeklindedir. Uygurcada *süŋük* şekli ile beraber bu dönemden itibaren *süŋük/süŋek* şekilleri ile "kemik" anlamında kullanılır. 14.yüzyıl Osmanlıcasında yaygın olan sözcük (Clauson 1972:839), 16.yüzyıldan 18.yüzyıla kadar nadiren görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında *ŋ>m* dudaksılaşması ile *sümüh~sümük* "kemik" (DS V 2009:3715) şeklinde Ağrı, Van, Hatay, Sivas ve Azerbaycan'da görülmektedir.

KD 365: ikisi iki yaŋadın tagıdur/ataları gördi bunlar **yağı**dur (KD 1994:55)

Marcel Erdal'da *yağıd-* ve *yagıla-* (Erdal 1991 II:866) biçimleri söz konusu iken kelimelerin kökeni olan *yağı* sözcüğü hakkında herhangi bir değerlendirme söz konusu değildir. Clauson'a göre *yağı* sözcüğü, "düşman" anlamındadır. İlk dönemlerde Moğolcada *dayi(n)* şeklinde görünür. Sözcüğün modern dillerde *yaw/yu:/jaw/jo* biçimleri vardır. Özbekçede *yov*, Tuvacada *dayzın* biçimi, Moğolcadan yeniden ödünçlenmiştir.

Yazıtlar döneminde görülen sözcük, Uygurcada da aynı anlam ve biçim de tarihî dönemlerde de kullanılır. 14.yüzyıl Osmanlıcasında *yağı* "düşman" 16.yüzyıla kadar kullanılırken 18.yüzyılda nadiren (Clauson 1972:898) görülür. Sözcük, *yağı* "düşman" (DS VI 2009:4121) anlamında Bolu, Bayburt, Iğdır ve Ankara yörelerinde kullanılmaktadır.

KD 386: az zamān içinde ol derviş ola/derviş olan **baylara** ne eş ola (KD 1994:55)

Clauson'a göre, *bay* "zengin, zengin bir adam" anlamında çok sayıda anlam genişlemesiyle bu anlamdan üst sınıfa ve "eş, koca" anlamına gelir. Yazıtlar döneminde de görülen sözcük, Uygurca, Karahanlı, Harezm ve Çağatay dönemlerinde *bay* şeklinde görülmektedir. 14.yüzyıl Osmanlıcasında *bay* "zengin" anlamında da (Clauson 1972:384) yaşamaktadır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *bay* "zengin, ağa" (DS I 2009:574) olarak Denizli, Tokat, Urfa, Gaziantep, Sivas ve Kerkük yörelerinde görülmektedir. Ayrıca, sözcüğün *bayımak* "zengin olmak" (DS I 2009:579) anlamı da Ankara, Yozgat ve yörelerinde görülmektedir.

KD 476: dedi vācibdür bu hizmetkāre hep/öğreneler şah **tapusında** edeb (KD 1994:61)

Clauson sözlüğünde sözcük *tapıġ* olarak "hizmet etmek" ve benzeri anlamlarla kullanılan *tap-* fiilinden gelir. Sözcük, erken bir dönemde dudak çekimi ile *tapuġ* biçimine gelir. Uygurcada Mani metinlerine özgü gelişme ile *tapağ* şeklinde görünüp Budist metinlerinde yaygın değildir. Osmanlı ve Güneybatı dillerinde 19.yüzyıllara kadar kullanılır, fakat bu sözcük Yunanca *topos* yani *tapu* "arazi belgesi" ile karıştırılır. Uygurcada *tapığ* biçimi, Karahanlı, Harezm ve Çağataycada *tapuġ/tapuk* (Clauson 1972:437) olarak kullanılır. Sözcük Marcel Erdal'da *tap-ıg* "hizmet etme, tapma" şeklinde görülür. Bu hareket isminin örnekleri Clauson ve Drevne'de (Erdal 1991 I: 205-206) görülür. Doğu Türkçesinin *tapığ~tapuğ* "hizmet ve ibadet etme" sözcüğü, Anadolu ağızlarında *tapuk* "boyun eğme, gönül verme" (DS V 2009:3832) olarak İzmir'de kullanılmaktadır.

KD 480: menfa'āt olmaya **degme** gez aŋa/gey gişi gerek kim anı şah aŋa (KD 1994:62)

Clauson'da sözcük *teg-* fiili üzerine *–mA* ekinin gelişi *teg-me* "her, tüm" biçiminden oluşur. *teg-* fiili ile olan semantik bağlantı belirsizdir. 14.yüzyıl Osmanlıcası ve Güneybatı lehçelerinde aynı biçim ve anlamda *degme/deyme* şeklinde kullanım söz konusudur. Sözcük, *teğme* sözcüğü ile karıştırılmamalıdır. Bu sözcük, *–gme* sıfat-fiil ekinden gelir. Sözcük, Kutadgu Bilig, Harezm ve Kıpçak sahalarında *tegme/teyme* "her, tüm" (Clauson 1972:482) şeklinde olup Oğuz Türkçesinde söz başı ötümlüleşmesi ile *degme* biçimine gelir.

KD 486:bil hakikāt olsa leşker ehli çok/rāyile etmeseler iş **assı** yok (KD 1994:62)

Sözcük *asığ* "fayda, kazanç" ve bunun gibi Moğolcada *aşig* olarak geçer. Tuvaca *ajik* ve 14.yüzyıl Türkçesinde *ası/asığ/asık* olarak yaşar. Budist metinlerde Sanskritçe *artham* "kazanç" sözcüğüne karşılık gelir. *asığ tusu kıl-* "faydalanmak" şeklinde Uygurcada da görülmektedir. Kutadgu Bilig, Harezm, Çağatay ve Kıpçak sahalarında *asığ/asık* olarak görülen sözcük *assı eyle-* şeklinde 14.yüzyıl Osmanlıcasında *assı~ası* gibi (Clauson 1972:244-245) şekillerde de görülür. Sözcük, Eski Anadolu Türkçesinin ses değişimlerinden biri olan söz içi ve sonu /g/, /ġ/ fonemlerinin düşmesine *asığ>assı* şeklinde uyum sağlayıp Arapça *faide* sözcüğü ile beraber söz varlığı içerisinde

kullanılmıştır. Ayrıca, sözcük Anadolu ağızlarında *ası~asığ~asıg~asık~assı* "fayda" (DS I 2009: 342) şeklinde Ankara, Elazığ, Manisa ve İstanbul ağızlarında görülmektedir.

KD 494: çıkuban avlamaz olduŋ avunı/kim ırakdan eşideler **çavunı** (KD 1994:62)

"şan, şöhret" olarak bilinen bu sözcük sonradan "iyi ya da kötü ün" şeklinde anlam genişlemesi yaşamıştır. Sözcüğün bu duruma gelmesi belki *çap* yansıması ile karıştırılmasındandır. Sözcük, Altayca ve Teleütçede *çap* ve *çu*, Anadolu'da *çav* şeklinde yaşar. Kutadgu Bilig'de de görülen bu sözcük *kü*: sözcüğü ile ilişkilidir. Çağatay Türkçesinde *çaw*, Harezm Türkçesi *çav* ve Kıpçak Türkçesinde *çaw* biçimleri, Eski Anadolu Türkçesinden 17.yüzyıl Osmanlı Türkçesine kadar (Clauson 1972:393) geçer. Marcel Erdal'da bu kökten türemiş *çavlaş-* ve *çavık-* fiilleri (Erdal 1991 II:494-576) yer almaktadır. Sözcük, Niğde'de *çav* "şöhret" (DS II 2009:1092) olarak görülmektedir.

KD 502: bilmezem kandan gelür bu katı **ün**/hep yüregüm heybetinden oldı hūn (KD 1994:63)

Clauson'a göre sözcük "insan sesinin tonu" anlamında iken sonradan "ses" olarak anlam genişlemesine uğrar. Kutadgu Bilig'de metafor olarak *atı üni* şeklinde "adı sanı" anlamında geçmektedir. Sözcük, Çağatay, Harezm ve Kıpçak metinlerinden sonra Batı Türkçesinde de (Clauson 1972:62) görülmektedir.

KD 551: anuŋ imiş ol eşitdügüŋ avāz/kuvvetini bildüm anuŋ **ineŋ** az (KD 1994:66)

Bir zarf olarak *iδi*, köp, sansız "çok"sözcükleri ile eş anlamlılık içerisinde olan bu sözcük, Harezm, Kıpçak ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *iŋen* ve *iŋende* (Clauson 1972:42) şeklinde kullanılır.

KD 566: tağı ger dutmağa eylerise **im**/kuvvetile eyleye didim didim (KD 1994:7)

Clauson'da *im* sözcüğü "işaret, parola" şeklinde olup esasında "bir gizem ya da gizli bildiriyi bir jest ya da mimiği taşıma"dır. Altayca, Teleütçe, Tuvaca *im*, Şorca *um*, Kırgız ve Kazakça *im*, Anadoluda *im* ve Türkmencede *üm* şeklindedir. Sözcük, Kutadgu Bilig, Harezm, Kıpçak ve Osmanlıcada *im* (Clauson 1972:155) şeklindedir.

KD 573: dedi bu nāhiyyete noht geldüŋüz/ne sebebden kim **yaluŋuz** kalduŋuz (KD 1994:67)

Clauson'da *yalŋus* "tek, sadece, kimsesiz" şeklinde –s ile olan örneklerden hareketle, son seste sözcüğün yabancı kökenli olduğunu söylemek zordur. Sözcük hakkında açık bir etimoloji söz konusu olmasa da 11.yüzyıldan sonra söz sonunda –z sesi kullanılır. Bu sözcük, Altayca ve Teleütçede *yaŋıs*; Güneybatı lehçelerinde *yalğuz*; Kuzeybatı lehçelerinde *yalğız*, Azeri Türkçesinde *yalğız/yalnız*; Osmanlıca ve Türkmencede *yalŋız* biçimi vardır. Uygurcadan sonra Kutadgu Bilig'de *yalŋuz*; Çağatay ve Harezm dönemlerinde *yalğuz/yalğız* biçimlerinde görülür.

14.yüzyıl Osmanlıcasında *yalğuz*, *yalŋız*, *yaluŋuz* ve *yalŋızın* biçimleri (Clauson 1972:930-931) yaygındır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *yalınız~yalıŋız* (DS VI 2009:148) ve *yalağuz~yalaŋız~yalazuh~yalgı~yalğız~yalhı~yalhı~yalınız~yalıŋız~yālız* (DS VI 2009:4136) şeklinde türevlere sahiptir.

KD 589: hizmetinde varidi bir **karavaş**/boyı uzun gözi ala kara kaş (KD 1994:68)

Eski Türkçe döneminde "kadın köle, cariye" anlamında kullanılan sözcük, *kara+baş>karavaş* şeklinde Oğuz Türkçesine kadar kullanımda olmuştur. Sözcük,

karavaş~karaveş "cariye" (DS IV 2009:2654) olarak Ankara, Sivas ve Konya yörelerinde görülmektedir.

KD 592: anlaruŋ üstine **süci** bağladı/içlerini sarf verüb tağladı (KD 1994:69)

süci- fiilinden gelen sözcük, "tatlı, tatlı bir nesne" anlamında sonradan "şarap" anlamına gelir. Bu sözcük, *süçük/çüçük*, Özbekçe *çuçuk/suçuk*, Türkmence *süyci* ve Osmanlıcada *süci* şeklindedir. Clauson, bir de Yağma, Tuhsı ve Çigillerin şarabı *kızıl süçig* olarak adlandırdığını belirtir. Tarihî dönemlerde *sücük/cücük* şeklinde görülen sözcük, *süci* ve *sücü* olarak Osmanlı Türkçesinde de (Clauson 1972:796-797) görülür. Marcel Erdal'a göre ise, *süçi-g* biçimi Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında da geçer ve sözcük orta dönemde de (Erdal 1991 I:204) kullanılır. Sözcük, *süci~sici~sünci* "şarap" (DS V2009:3706-3707) anlamında Konya, İzmir ve Ordu'da kullanılmaktadır.

KD 595: bir māsūre içine **ağu** koyar/ol karavaşile yegide kıyar (KD 1994:69)

Clauson'a göre sözcük, "zehir" anlamında *o:/u:* şeklinde kısalır. Uygur Türkçesinde de görülen sözcük, Kutadgu Bilig *ağu*, Harezm, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde *ağu* (Clauson 1994:78) şeklindedir. Sözcük, *ağu~agada~agu~ağ* "zehir" (DS I 2009:114) olarak Isparta, Maraş, Van ve İçel yöresinde görülmektedir. Ayrıca sözcüğün fiil türevi olarak da *ağulamak* "zehirlemek", *ağulanmak* "zehirlenmek" (DS I 2009:114) biçimleri de bulunmaktadır.

KD 646: 'uzr diler der ē hātūn-ı zemān/bu işümde **yazuġ** etmişem hemān (KD 1994:72)

Geçişsiz bir fiil olan *yaz-* fiilinden türeyen sözcük, "günah" anlamında erken dönemlerde görülür. Sözcük anlam genişlemesi ile "hata, kusur" anlamına geçer. Bu anlam, 14.yüzyıl Oğuz Türkçesinde *yazık* "yazık, acıma" anlamında korunur. Uygurcada "günah" anlamında görülen sözcük, Kutadgu Bilig, Çağatay ve Harezm Türkçelerinde *yazuk* şeklinde "günah" anlamındadır. 14.yüzyıl Osmanlıcasından 17.yüzyıla kadar "günah" anlamlı bu sözcük, 19.yüzyılda nadiren (Clauson 1972:985) görülür. Marcel Erdal'a göre *yaz-ok* sözcüğü, "hata, kusur, suç, günah" anlamında *yaz-* geçişsiz fiilinden türer. İkinci hecedeki o, Brahmi metinlerinde belgelenir. *yasok* biçimi, Sanskritçe *avadya* "hata, utanılacak hareket" anlamındadır. Sözcüğün *yazokla-*, *yazokluğ* (Erdal 1991 I:256) biçimleri vardır. Sözcük, Ankara ve yöresinde *yazuk* "yazık" (DS VI 2009:4221) olarak görülmektedir.

KD 669: kim oġurlamışdur **oġrı** kaftanum/bilesin eydem serencamın benüm (KD 1994:73)

oğrı "hırsız" şeklindeki sözcük, *oğrın* şeklinde "gizlice" anlamında da görülür. Bazen yanlış olarak ayrı bir sözcük olarak düşünülür. Mani metinlerinde *üç oğrılar* "üç hırsız" olarak görülen sözcük, orta dönemlerde *oğrı* şeklindedir. 14.yüzyıl Osmanlıcasında *oğru* "hırsız" ve *oğrun* "gizlice" biçimleri (Clauson 1972:90) kullanılır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *oğru~oğrı* "hırsız" (DS V 2009:3271) anlamında İzmir, Eskişehir, Kars, Ankara ve Osmaniye'de görülmektedir.

KD 690: ta kim anı gederem ol aradan/**karaŋuda** seçem aġı karadan (KD 1994:74)

Sözcük, morfolojik olarak belirsizdir. Erken dönemlerde Moğolcada *karaŋğu/karaŋguy* şeklinde de görülür. Uygurcada *karaŋğu kararırığ tarğarğu üçün* "karanlığı yok etmek için" örneğinde de görülen sözcük, Kutadgu Bilig'de *karaŋku*, Çağatay Türkçesinde *karaŋgu*, Kıpçak Türkçesinde *karağu* biçimindedir. Sözcük,

14.yüzyıl Osmanlıcasında *karaŋu/karaŋuluk* (Clauson 1972:665) şeklindedir. Marcel Erdal, sözcüğün kökeni hakkında *+gU* ekinden bahsederek ekin *edgü*, *meŋü* biçimlerde görüldüğünü (Erdal 1991 I:164) belirtir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *karağı~karağılık~karağu* "karanlık" (DS IV 2009:2645) olarak Mersin yöresinde, *karaŋı* "çok karanlık" (DS IV 2009:2652) olarak Düzce'de, *karankuluğ~karandırık~ karanduruk~karanı* "karanlık" (DS IV 2009:2652) olarak Kerkük, Isparta ve Giresun'da görülmektedir.

KD 695: yer yüzinden arıdam bu **nengi** ben/hileyile sanma kılam cengi ben (KD 1994:75)

Clauson'a göre, *neŋ* iki anlama sahiptir. Sözcüğün ilk anlamı zarf niteliğinde "herhangi, hiç" ikinci anlamı ise isim olarak "şey, özellik" şeklindedir. Her iki anlam da *ne*'nin çeşitli anlamları arasında görülür. Yazıtlarda *neŋ buŋug yok* "hiç sıkıntı yok" örneğinde görülen sözcük, Uygurca Mani metinlerinde *neŋ taplamağay* örneğinde "hiç" anlamındadır. Kutadgu Bilig'de *neŋ* yaygındır ve "şey" (Clauson 1972:778) demektir.

KD 752: bir **semiz** tavşan baŋa yoldaşidi/pāzişahun hānına ol aşidi (KD 1994:79)

Marcel Erdal'a göre, *semiz* sözcüğü "şişman, yağlı" anlamında *semri-* fiilinden gelir. Sözcük, orta hece düşmesi ile *semiz* (Erdal 1991 II:480) haline gelir. Clauson'a göre sözcük, Erdal'da olduğu gibi *semri-* (Clauson 1972:830) fiilinden gelir. Sözcük, *semiz* biçiminden ziyade *semirek* "şişmanlama, semirme" ve *semremek~semmek~semrimek~semirmek* "büyümek, gelişmek, beslenmek" (DS V 2009:3852) anlamlarında eski biçimi yani r'li şekli Konya, Isparta, Ankara ve Adana'da korumaktadır.

KD 766: ülüsini alduğum eyit aŋa/göreyin kim ol nece gelür baŋa (KD 1994:79)

Marcel Erdal'a göre, *ülüg* "pay, parça; kader, yazgı" anlamında *üle-* "paylaşmak" fiilinden gelir. Sözcük, **ül+e-g* biçiminden ya da **ül+lXg* biçimlerinden gelebilir. Doerfer'e göre, eylem türeten –A- ekinin varlığı burada *ül-e-* biçimine (Erdal 1991 I:213) yöneltir. Clauson'a göre sözcük *üle-* fiilinden gelir. "pay, parça, bölüm" anlamlı bu sözcük, metafor olarak "yazgı, kader" anlamına gelir. Modern dönemlerde çok az kullanılan *ülüg* sözcüğü, Tuvacada *ülüg* ve Anadolu'da *ülü* şeklinde yaşar. Tarihî dönemlerde *ülüg* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *ülü* şeklinde görülen bu sözcük, bu dillerde de "pay, hisse, kader" (Clauson 1972:142) anlamlarındadır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *ülü* "yoksul komşuya gönderilen yemek, yiyecek ve kurban etinden verilen sadaka" (DS VI 2009:4066) anlamında İçel ve Antalya yöresinde görülmektedir. Sözcük, tarihî dönemlerdeki "pay, kısım, bölüm, parça, rızık" anlamlarını Anadolu ağızlarında anlam genişlemesiyle muhafaza etmektedir.

KD 859: her kim ol düşmen sözin göre revā/**taŋ** degül er bula bu resme belā (KD 1994:84)

taŋ "şaşırma, hayret" ve benzeri anlamlarda Güneybatı lehçelerinde de görülmektedir. Uygurcada 8.yüzyılda *ne taŋ savlar* örneğinde geçen ifade, tarihî dönemlerde *taŋ* şeklinde görülmekle beraber, 14.yüzyıl Osmanlıcasında yani Eski Anadolu Türkçesinde *taŋ~daŋ* (Clauson 1972:10-511) şeklinde görülmektedir. Sözcük, *tanlamak* "şaşırmak" anlamında Ankara, Kırşehir ve Nevşehir yöresinde (DS V 2009:3823) ve *danlamak~daŋlamak* "şaşmak" (DS II 2009:1362) olarak görülmektedir.

KD 963: tecribet **issi** ü gey endişidi/ol iki balık kim aŋa eşidi (KD 1994:90)

Sözcük, **tecribet+niŋ iδi+si* tamlaması içinde Doğu Türkçesinde *iδi* olarak geçer. Clauson'a göre sözcük, "usta, sahip" anlamındadır. İslami metinlerde "Allah" anlamına gelir. Sözcüğün fonetik tarihi karışıktır. Orijinal biçim, *iδi* olmalıdır. Sözcük, Kırgızca *e*, Kazakça *iye*, Özbekçe *ega*, Nogayca *iye*, Kumukça *es*, 14.yüzyıl Osmanlı Türkçesinde *is*, Türkmence *eye* (Clauson 1972:41) şeklindedir. *issi* sözcüğü, *idi* "sahip, Tanrı" anlamlı sözcüğün üzerine 3.teklik iyelik ekinin gelmesiyle *idi+si* biçimine gelişmiş, d sesinin akıcılaşması ile *iye+si* ve zamanla da ünsüz ikizleşmesiyle *issi* şekline gelişmiştir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *ist* "sahip" (DS IV 2009:2569) anlamında Kayseri, Adana ve Mersin yörelerinde olup *iye* "koruyan, sahip; ev sahibi" (DS IV 2009:2574) olarak görülmektedir.

KD 1041: söylememek pāzişahlar heybeti/hem dahı **görklü** bezekdür gey katı (KD 1994:92)

körk sözcüğünden gelen bu yapı temelde "bir şekle sahip olma" anlamında hala bugünkü Uygurcada görünür. Fakat normalde bu "bir güzelliğe sahip olma" anlamındadır. Bu anlamda Teleütçede *körkölö*, Türkmencede *görkli/görklü* şeklindedir. Tarihî dönemlerde Uygurcadan itibaren *körklüg* şeklinde görülen kelime, Harezm Türkçesinde *körklüg/körklü/körkli* şeklinde olup 14.yüzyıldan 16.yüzyıla kadar *görklü* "güzel" (Clauson 1972:743) şeklinde görünür. Sözcüğün kökü, *kör-* fiilinden gelir. Temelde "şekil, biçim" anlamında olan bu sözcük, 11.yüzyıldan önce "bir şeyin görülen değeri" iken sonradan soyut bir anlama "güzellik" (Clauson 1972:741) anlamına gelişir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *görklü* biçiminde olup sırasıyla *görkemli, gerimli, görenek, görgemli, görkemni, görkimli, görükemli* (DS III 2009:2161) sözcükleri ile eş anlamlılık içerisindedir.

KD 1757: dedi nāgah ınana arslan buŋa/çare bula Dimne oğrada **buŋa** (KD 1994:139)

Sözcük *buŋ* "keder, sıkıntı, dert" anlamına gelmektedir. Sözcük, Anadolu'da *bun* şeklindedir. Yazıtlarda *élte buŋ yok* "hiç sıkıntı yok" örneğinde görülen sözcük, Mani metinlerinde *muŋ* şeklinde olup Kutadgu Bilig'de, Çağatay, Kıpçak ve Harezm Türkçelerinde *muŋ* şeklindedir. Sözcük, 14.yüzyıldan 17.yüzyıla kadar *buŋ* "acı, stres" (Clauson 1972:346) şeklinde görülmektedir. Sözcük, Yozgat yöresinde *bun* "sıkıntı" (DS I 2009:791) şeklinde görülüp *buŋalmak, boŋalmak, bongalmak, bonulmak, bovalmak, bungalmak, bungunlamak, bunsukmak* "bunalmak" (DS I 2009:791) gibi fiil türevlerine de sahiptir.

KD 1774: düşmeni anuŋ dahı **artuġ** olur/ol sebebdür kim hasedler çok olur (KD 1994:140)

Clauson'a göre sözcük, *artuk~artok* biçiminde *art-* fiilinden gelir. Sözcük "ek, aşırı derecede" anlamındadır. Erken tarihli dönemlerde *numara/sayı* ifade etmede kullanılır. Sonradan genellikle "çok miktarda" anlamında kullanılır. Güneybatı lehçelerinde *artuk* ve *artık* şeklinde görülür. Uygurcada Budist metinlerde *artuk* biçiminin yanı sıra *adruk* şeklinde metatezli biçim varsa da bu tatmin edici bir örnek değildir. Yazıtlarda *kırk artukı yeti* şeklinde sayılarda kullanılır. Uygur Türkçesindeki biçimlerin yanı sıra, Kutadgu Bilig'de *artuk*, Çağatay Türkçesinde *artuk* ve *artuksı* örnekleri ile beraber Harezm Türkçesinde *artukrak/artuġrak* şeklinde de görülen sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *artuk~artuh* şeklinde 16.yüzyıla kadar (Clauson 1972:205) kullanılır. Marcel Erdal'da sözcük "daha fazla, çok" anlamında Orhon, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde kullanılır. Brahmi ve Tibet metinlerinde durum yuvarlak ünlüden dolayı *artok* şeklindedir. Sözcük, *art-* "artmak" fiilinden gelip Karahanlı, Orta

Türkçe ve modern dillerde (Erdal 1991 I:228) görülür. Sözcük, *artuk~artuh~artuk* "artık, geriye kalan" (DS I 2009:336) anlamlarında Düzce, Bolu, Trabzon, Rize, Elazığ ve Giresun'da görülmektedir.

KD 1933: gendüzümi işbu dem öldüredüm/tatlu cānum terkin **andak** uradum (KD 1994:149)

Sözcük, *anı* ve *teg* sözcüklerinin büzülmesi ile oluşur. *antağ* şekli orijinal biçimdir. "öylece, böylece" anlamında zarf olarak kullanılır. Yazıtlarda da geçen *antağ* ifadesi, Uygur döneminde *antağ/antak* (Clauson 1972:177) şeklindedir. Bu kullanım, Harezm, Kıpçak ve Çağatay dönemleriyle beraber 16.yüzyıla kadar Anadolu Türkçesinde de devam eder. Sözcük, Anadolu ağızlarında Bilecik yöresinde *andak* "ondan sonra" (DS I 2009:256) olarak görülmektedir.

KD 2027: zīrā **evmeklik** durur şeytan işi/uymaya şeytana hiç 'ākil kişi (KD 1994:155)

Sözcük, *ev-* "acele etmek"- *mek+ lik* "acele etme" biçiminden oluşmaktadır. Clauson sözlüğünde sözcük, *ev-* "acele etmek" anlamındadır. Sözcük, sadece Güneybatı lehçelerinde yaşar. Divan'da *er ev-di* örneğinde "adam acele etti" şeklinde geçen bu sözcük, Kutadgu Bilig'de "acele etmek" anlamındadır. Genellikle acele etmek eylemi, bir kişinin zaafı~kusuru olarak değerlendirilir. Sözcük, Çağatay, Kıpçak ve Harezm Türkçelerinde *ev-* şeklinde 14.yüzyıl Oğuz Türkçesinde de (Clauson 1972:4) görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında yaygın türevlerle *evmek, evdirmek, eved etmek, evedi etmek, evedlemek, eveklemek, eveti etmek, evetilemek, evetlemek, evetlenmek, evişmek* "acele etmek" (DS III 2009:1811) olarak görülmektedir.

KD 2159: kanad açup bir **oğurdan** uçdılar/artlarına düşüben avcı kovar (KD 1994:163)

Clauson'a göre sözcüğün semantik gelişimi karışık ve belirsizdir. Sözcük hem "zaman" hem de "şans" anlamında kullanılır. Bazı metinlerde sözcüğün kazanmış olduğu, üst anlamı belirlemek zordur. "zaman" anlamı, "doğru zaman, uğurlu zaman" anlamına dönüşür ve "iyi şans" anlamında bugün de görülür. Bu erken dönemlerde yaygın bir durumdur. Sözcük, Azeri Türkçesi, Osmanlı ve Türkmencede yaşar. *oğur* şeklinde transkripte edilse de TT VIII'de *uğur* şekli modern telaffuzdur. Mani metinlerinde az *nızvanı uğrınta* örneğinde görülen sözcük, Sanskritçe *ekadā* sözcüğüne karşılık gelir. Divan'da *uğur* "vakit, zaman" olarak geçer. Sözcük, Kutadgu Bilid'de *iş uğrın bilür* "doğru zamanı, işi bilir" şeklinde Oğuz Türkçesinde de "yön, yolculuk" anlamında (Clauson 1972:89) görülür. Sözcük, *oğur* "uğur" (DS V 2009:3273) ve *uğur* "zaman" (DS VI 2009:4032) olarak görülmektedir.

KD 2360: gizledügüm yemesün deyi sıçan/ille çalardı **ayasını** revān (KD 1994:175)

Sözcük, "avuç içi, elin içi" şeklinde bazen de anlam genişlemesiyle kullanılır. Budist metinlerde *iki ayalarnı kavşurup* örneğinde de görülen sözcük, ancak Divan'da *aya*, Kutadgu Bilig'de *ayada tutar sen*, Çağatay, Harezm ve Kıpçak dönemlerinde *aya* biçiminde (Clauson 1972:267) de görülür.

KD 2454: ev dutundum varuban bir **yazıya**/ ben benüm başuma gelen yazu ya (KD 1994:181)

Sözcük, *yaz-* "açmak, yaymak" fiilinden gelir. Bazen semantik olarak *yası* şeklindedir. Yazıtlarda genellikle coğrafik isimlerde kullanılır. İfade, *Şantuŋ yazı ve Yarış*

yazı şeklindeki örneklerde görülmektedir. Uygurcada *yazı kıltım* "onları yaydım, dağıttım" anlamında geçen sözcük, Budist eserlerde *körkle yazı* "güzel ova" şeklinde kullanılır. Divan'da "geniş düzlük" şeklinde görülen sözcük, Çağatay ve Harezm Türkçesinde *yazı* "düzlük" şeklinde kullanılmaktadır. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında "geniş düzlük, çöl, ova" anlamlarına (Clauson 1972:984) gelir. Marcel Erdal'da ise sözcük, *yaz-* türevli *yaz-ıl-* şeklinde türeve (Erdal 1991 II: 685) sahiptir. Sözcük, *yazı~yaazı~yazu* "düzlük, ova, yer, toprak, bahçe" (DS VI 2009:4218) olarak görülmektedir.

KD 2741: dedi varuŋ buluŋ isteŋ cümle su/kim varub içe toya cümle **sü** (KD 1994:198)

Sözcük, TT X'te iddia edildiği gibi, *şö* olarak transkripte edilir ve Çince *sho*'dan alıntılandığı belirtilir. Ancak, bu kabul edilemez. Sözcüğün izine 15.yüzyılda *sü:başı* örneği dışında rastlanmaz. Sözcük sonradan *subaşı* şekline gelir. *sü* sözcüğü, *su* şekline gelip *subaşı* şeklinde yanlış anlaşılmalar doğurur. Bazıları bu yapıyı "suyun başı, suyun başında bekleyen kişi" olarak algılar. Yazıtlarda sözcüğün "ordu" anlamı yaygındır. Sözcüğün *sü süle-* "ordu sevketmek" şeklinde türevleri vardır. Uygurcada Şine Usu yazıtında da sekiz geçen *sü* sözcüğü, Kutadgu Bilig'de *sü başlar kişi* "ordu komutanı", Harezm Türkçesinde *sü* "ordu" ve Eski Anadolu Türkçesinde 16.yüzyıla kadar *sü* "ordu" (Clauson 1972:781) şeklinde kullanımı devam eder. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki biçimlerinden *sü başı* "ordu komutanı" biçimi, Anadolu ağızlarında *subaşı* "çiftlik kâhyası" (DS V 2009: 3688) anlamında kullanılmaktadır.

KD 3039: sehvile kıldum **yeŋile** bu işi/variken erüm nedürdüm oynaşı (KD 1994:216)

Sözcük *yaŋı* "yeni" +*la* (vasıta eki) biçiminden gelir. Çağatay Türkçesinde *yaŋla*, Harezm *yaŋıladın* "yeniden" anlamında görülmektedir. Tarihî dönemlerde art damak ünlüleriyle görülen sözcük, Oğuz Türkçesinde öndamaksılaşma ile *yeŋi~yeŋile* (Clauson 1972:952) görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında *yėngi* "yeni, son moda" (DS VI 2009:247) anlamında Kastamonu ve Hatay yörelerinde görülmektedir.

KD 3073: her bir işüŋ bir mükāfatı gerek/ger **aŋul** lutfile ger katı gerek (KD 1994:218)

amul~amıl "sessiz, sakin, hafif, ılımlı, yavaş" anlamlı bu sözcük genellikle insanlar için bazen de yer için kullanılır. Anadolu'da *ımıl ımıl ~umul umul* "oldukça kibar" olarak yaşar. *amra-* fiili **amur* biçimine alternatiftir. Uygurcada *amal~amıl~amul* olarak görülen sözcük, Kutadgu Bilig'de *amul*, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *aŋul* ve *oŋul oŋul* (Clauson 1972:161) olarak da görülmektedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *aŋıl* "yavaş, ağır" (DS I 2009:269) anlamında Bolu ve yöresinde görülmektedir.

KD 3188: dedi bir ilan varidi gey **karı**/gelmişidi kuvveti birle feri (KD 1994:225)

Clauson'a göre bu sözcük, insan ve hayvanlar için kullanılır. Güneybatı lehçelerinden Azeri Türkçesi ve Osmanlıcada "yaşlı kadın" bazen de "eş" anlamında kullanılır. Sözcük, *karı* "tuhaf" sözcüğü ile karıştırılmamalıdır. Runik yazıtlarda *özüm karı boltım* örneğinde görülür. Uygur Türkçesinin Mani ve Budist metinlerinde *sekiz on yaşayur karı erti* örneğinde görülür. Sözcük, Divan'da *karı* "yaşlı" olarak geçer. Divan'da *karı er* ve *karı at* örnekleri de vardır. Kutadgu Bilig'de *sınamış karı* örneğinde "güngörmüş yaşlı kişi" şeklinde görülür. Sözcük, Çağatay, Harezm ve Kıpçak metinlerinde *karı* "yaşlı" olarak görülür. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *karı* "yaşlı" bazen de "yaşlı

kadın" (Clauson 1972:644) anlamındadır. Sözcük, Anadolu ağızlarından Malatya yöresinde *karı* "yaşlı, eski" (DS IV 2009:2662) olarak görülmektedir.

KD 3308: dönüben söyledi Rāya Berhemen/dedi kazanmak **geŋezdür** diŋle sen (KD 1994:232)

keŋes (keŋez) sözcüğü, Kaşgarlı'da net bir telaffuza sahiptir. Sözcük söz sonunda –s ve –ş ile görülür. Divan'da *keŋes su* "derin su" olup "kolay iş" anlamına da gelir. Harezm Türkçesinde *keŋes/keŋez* "kolay" ve Kıpçak Türkçesinde *keŋez* (Clauson 1972:734) şeklinde görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarından Bolu yöresinde *geŋez* "kolay" (DS III 2009:1991) olarak görülmektedir.

KD 3333: al u fitne eyledi kılmadı harb/gendüzinüŋ canına urdurdı zarb (KD 1994:233)

Bu sözcük, "bir şeyi yapmada metod olarak aldatma, hile yapma" anlamlarında orijinalde oldukça nötr ve onure edici bir kullanıma, en az onure edici olmayan yöntemler kadar yaygın kullanıma sahiptir. Sözcük, "aldatma, hile yapma" anlamındadır. Erken dönemlerde *al çeviş* ya da *al altağ* şeklinde ikileme olarak kullanılır. Sözcük, Osmanlıca ve Türkmencede *al* olarak yaşar. Osmanlı sözlükçüleri genelde sözcüğü "yabancı bir kelime" olarak alır. Yazıtlarda *yeg alığ buluşgalı unamaduklar* "onlar iyi bir yöntem üzerine anlaşamadılar" örneğinde sözcük, "yöntem" anlamındadır. Mani metinlerinde *al altağ* örneğinde "kullanışlı yöntemler" anlamında ikileme olarak kullanılır. Sanskritçede *upāya* "faydalı yöntem" şeklinde Çince *fong pien*'den çevrilmiştir. Sözcük, Altun Yaruk'ta *al çeviş ayu bergey men* örneğinde "metod" anlamındadır. Kutadgu Bilig'de ise sözcük, *al* "hile" şeklindedir. Sözcük genel olarak birini alt etmek için başvurulan yöntemlerden "hile" anlamına geçer. Sözcük, Çağatay, Harezm, Kıpçak ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *al* "hile" (Clauson 1972:120) olarak geçer. Sözcük, Marcel Erdal'da *al+ta-* "birini aldatmak" şeklinde Röhborn ve Divan'da "birine çelme takmak" (Erdal 1991 II:455) anlamında görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında başta Ordu, Trabzon, Çorum, Konya ve İçel olmak üzere "hile, tuzak" (DS I 2009:165-166) anlamında kullanılmaktadır.

KD 3341: çekmeden zahmet nitekim bir **baġa**/alile maymunı düşürdi aġa (KD 1994:254)

Metinde *kurbağa* sözcüğü ile beraber, tarihî dönemlerde görülen *baka* sözcüğünün söz içinde ötümlüleşmiş biçimi *baġa* da yer almaktadır. Bu ikili kullanımlar arasında metinde arkaik öğe olarak nitelendirebileceğimiz sözcük *baġa* sözcüğüdür. Sözcük, Clauson sözlüğünde *baka* "kaplumbağa" olarak yer almaktadır. Budist metinlerde *müyüz baka*, Divan'da *müŋüz baka* olarak da geçmektedir. Çağataycada *baka* ve *baka çanak* "kaplumbağa" bazen de *taş baka* olarak da geçer. Harezm döneminde *baka*, Kıpçak Türkçesinde *baka* ve *kabırçaklu bağa* biçimi de vardır. 18. yüzyılda Çağataycadan Osmanlıcaya *kablu baka* ve *tos baka* (Clauson 1972:311-312) sözcükleri girmiştir. *Kurbağa* sözcüğü ise, bir kaplumbağa türü olarak sonradan görülür. *baka* "kurbağa" anlamına gelir ve Kaşgarlı onun *kur* ve *baka* birleşimlerinden meydana geldiğini belirtir. *kur* sözcüğü belirsiz olsa da muhtemelen *kur* "kemer" anlamındadır. Sözcük, Kırgız, Kazak ve bazı lehçelerde *baka* ve *kurbaka* (Clauson 1972:646-647) şeklindedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *bağa~bağarcık~bağcık~bābā* "kaplumbağa" (DS I 2009:473) olarak Isparta, İzmir, Manisa ve Eskişehir'de görülmektedir.

KD 2792: bu işi böyle bile er **bilgesi**/kim bulardur Hak Çalabun gölgesi (KD 1994:201)

Sözcük, *bil-* fiilinden türemiştir. Esasen "zeki bir adam" anlamındadır; fakat erken dönemlerde açıkça "danışman" anlamındadır. Yazıtlarda *Bilge kağan* örneğinde görülen sözcük, tarihî dönemlerde yaygın olmakla beraber, Anadolu Türkçesinde de 15.yüzyıla kadar *bilge adam* (Clauson 1972:340) gibi örneklerde görülmektedir. Sözcük, *bilge* biçimi dışında *bilecen, bilegen, bileğen, bilican, bilicen, bilici, bilür* ve *bilgeç* "bilgin" (DS I 2009:691) anlamında Uşak, İzmir, Malatya, Konya, Gümüşhane, Kilis ve Gaziantep yörelerinde görülmektedir.

2. Fiil Kategori İçerisinde Arkaik (Eskicil) Ögeler

KD 78: ne ki buyurur şeriāt ol dutar/**oŋar** işi kancaru kim yol duta (KD 1994:37)

Clauson sözlüğünde *on-* şeklinde geçen fiil, "gelişmek, düzelmek" anlamındadır. Sözcük, kesinlikle erken dönemlerde *on-* şeklinde söylenmiştir. Yanlış analoji ile orta dönemlerde *oŋ-* olur. *oŋ*, *oŋar* gibi bu ve benzeri biçimler de görülmektedir. Fiil, Kutadgu Bilig'de *on-ur* ifadesi "gelişir, düzelir" anlamındadır. Bu sözcük, Orta Türkçe döneminde *iş oŋ-dı* "işi başardı" şeklinde 14.yüzyıl Osmanlıcasında da *oŋ-* "gelişmek, düzelmek, başarmak" (Clauson 1972:169) şeklindedir. Sözcük, *oŋmak~oŋmag* "rahata kavuşmak, mutlu olmak, adam olmak" (DS V 2009:3286) anlamlarında Anadolu ağızlarından Isparta, Denizli, Aydın, Kastamonu, Amasya, Antalya ve Muğla çevresinde görülmektedir.

KD 172: bayıdup dilersin edesin ġani/hep bilürem sanma nādānam beni (KD 1994:43)

Marcel Erdal'a göre, *+I-* eki (Erdal 1991 II: 479), geçişsiz fiiller için kullanılır. Clauson sözlüğünde sözcük *bayu-* şeklinde geçer. Sözcük, *bay+ı-* "zengin olmak" anlamındadır. Tarihî dönemlerde Kıpçak, Çağatay dönemlerinde *bayı-* şeklinde olan sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında 16.yüzyıla kadar "zengin olmak" anlamında bir ya da iki kez (Clasuon 1972:384-385) geçer. Sözcük, *bayı-* "zengin olmak" (DS I 2009:578) şeklinde Ankara ve İçel yörelerinde görülmektedir.

KD 229: bir zemān ol 'ilmi yavlak **taŋladum**/az üküş andan çü soŋra aŋladum (KD 1994:46)

Marcel Erdal'a göre bu biçim, *taŋ+la-* "şaşırmak, bir şeyi şaşırtıcı bulmak" anlamındadır. Clauson ve Drevne'de *taŋla-* biçiminde de (Erdal 1991 II:447) görülür. Clauson'a göre, *taŋ* sözcüğünden gelen sözcük, geçişsiz bir fiil olarak "şaşırmak, hayret etmek" anlamındadır. Ancak geçişli fiil olarak "bir şeyi şaşırtıcı bulmak" anlamındadır. Kazakçada *taŋda-* "şaşırmak" şeklinde de görülen sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *taŋla-* "bir şeye şaşırmak" anlamındadır. Uygur Türkçesinde *taŋla-* biçiminde görülen fiil, tarihî dönemlerde aynı şekil ve anlamda (Clauson 1972:521) kullanılır. Sözcük, *tanlamak* "şaşırmak" (DS V 2009:3823) şeklinde Sivas ve yöresinde görülmektedir.

KD 252: işbu fāsid endīşeden el **yuġıl**/ kıl ŝevābı hāsıl u ġayrın koġıl (KD 1994:48)

Sözcük, *yu-* "bir şeyi yıkamak" şeklinde sadece fonetik değişmeler söz başında değil, sondaki seste de görülür. Tuvacada *cuğ-*, Özbekçe, Nogayca *yuv-* ve Kumukça *yuv-* şeklinde görülmektedir. Tarihî dönemlerde Uygurcada *yu-* şeklinde görülen fiil, Orta Türkçe dönemlerinde de *yu-* şeklinde yaygın bir kullanıma sahiptir. Sözcük, 14.yüzyıldan 16.yüzyıla kadar Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olup sonradan nadir kullanımlar içerisine (Clauson 1972:870) geçmiştir. Anadolu ağızlarında *yumah~yumak~yuğmak~yüğmek~yümek~yüvmek* "yıkamak" (DS VI 2009:4316) olarak yaygın bir kullanıma sahiptir.

KD 298: fercümi yıkdum zinādan ihtirāz/eyledüm kim **yarlığaya** Bîniyāz (KD 1994:50)

Marcel Erdal'a göre *yarlıka-~yarlıgka-* biçimleri "emretmek ya da pragmatik olarak yardım etmek" anlamındadır. Sözcük, *yarlıg* "fakir, yoksul" biçiminden geldiği için temel anlamı "acımak, merhamet etmek" (Erdal 1991 II:627)tir. Clauson'a göre, *yarlıka-* fiili **yarlığka-* fiiline gider ve burada bir ünsüz düşmesi söz konusudur. Fiil, *yarlığ* köküne +*ka-* isimden fiil yapan ekin gelmesiyle oluşmuştur. *yarlıgka-* "merhametli olma, şefkat etme" anlamındadır. İslamiyet'le beraber Tanrının günahları bağışlaması anlamında kullanılan bir fiildir. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *yarlıga-* "emretmek, şefkat etmek" (Clauson 1972:968) şeklindedir. Ayrıca, sözcüğün kökeni hakkındaki açıklamalar, Hamilton† tarafından yapılmıştır. Sözcük, *yarlığamak~yargılamak~yarılgamak~yarlamak* "bağışlamak, korumak" (DS VI 2009:4189) olarak Denizli, Kütahya, Bolu, Çankırı ve Adapazarı'nda görülmektedir.

KD 476: Şenzebe çökdi çamura nāgehan/**üşdiler** çıKardılar anı revān (KD 1994:56)

Clauson'a göre, *üş-* "toplanmak, bir araya getirmek" anlamında sadece 14.yüzyıl Osmanlıcasında *üş-*, Türkmence *üyş-* (Clauson 1972:256) şeklindedir. Marcel Erdal'da ise sözcük, *üş-üş-* örneğinde görülür. Eski Türkçede *hapaks* olarak geçen sözcük, sadece Batı Türkçesinde bulunur. Clauson ve Drevne'de görülen sözcük, Divan'da *üş-* olarak (Erdal 1991 II:572) görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında *üşmek* "bir yere toplanmak" (DS VI 2009:4080) şeklinde Manisa, Ankara ve Çankırı yörelerinde görülmektedir.

KD 462: pes anı arslan **okıdı** katına/hoş nazār u bakdı zātına (KD 1994:61)

Marcel Erdal'da *okı-* "çağırmak, davet etmek" fiili, sadece Karahanlı Türkçesinde "okumak" anlamındadır. Farsçada *xāndan* ile aynı anlamı (Erdal 1991 II:468) gösterir. Clauson'a göre *okı-* "çağırmak" anlamında sonradan "okumak" anlamına gelir. Uygur Türkçesinde de geçen bu biçim, Karahanlı Türkçesinde *okı-*, Çağatay Türkçesinde *oku-* ve Harezm Türkçesinde *okı-/oku-* şeklindedir. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *okı-* "çağırmak, davet etmek" (Clauson 1972:79) şeklinde de kullanılır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *okumak* "düğün, mevlit vb. yerlere çağırmak" (DS V 2009:3278) anlamında İzmir, Eskişehir, Sinop, Sivas ve Antalya'da görülmektedir.

KD 593: ikisi dahı bile **esridiler**/içmezüz ayruk yaturuz dediler (KD 1994:69)

Marcel Erdal, *esri-* "sarhoş olmak" fiili ve bunun türevi *esrök* hakkında fiilin geçişsiz olduğundan (Erdal 1991 I:232) bahseder. Clauson ise, fiilin türevi *esrük* şekli için *esür-* fiilinden geldiğini belirtir. Sözcüğün 14.yüzyıl Osmanlıcasında *esirik*, 15.yüzyılda *esrük/esrik* biçimlerinde kullanıldığını (Clauson 1972:250-251) belirtir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *esremek* "delirmek, sarhoş olmak" (DS III 2009:1787) anlamlarında Eskişehir ve İstanbul'da görülmektedir.

KD 616: ē karındaşum dedi gelgil berü/bu direkden beni sen **şeşgil** (KD 1994:70)

Clauson'da *şeş-* "çözmek" anlamındadır. Sözcük, *çöj-* sözcüğü ile eş anlamlıdır. Güneybatı lehçelerinde *çöj-*, *çöz-* olarak yaşar. Genellikle *çeç-* şeklinde kullanılan sözcük, *şeş-* şeklinde de kullanılmaktadır. Uygur Türkçesinde *bağın şeşip* örneğinde geçen sözcük, Çağatayca'da *yeş-*, Harezm Türkçesinde *çeş-/şeş-* ve Kıpçakçada *şeş-* (Clauson 1972:857) şeklindedir.

† Bkz. James Russell Hamilton (2011). İyi ve Kötü Prens Öyküsü, Çev. Vedat Köken, TDK Yayınları: Ankara, s.230.

KD 624: kakıyuban hısmile artdı ol er/tez kınından bıçağın dartdı ol er (KD 1994:70)

Clauson'a göre, "birine, bir şeye kızmak" anlamlı bu sözcük, aynı anlamda sadece 14.yüzyıl Osmanlıcasında yaşar. Uygurcada Budist metinlerde *övkeleser kakısar* şeklinde ikileme olarak kullanılan kelime, Harezm Türkçesinde *kakı-*, Türkmence *kakı-* (Clauson 1972:609) şeklindedir. Marcel Erdal, bu fiilden türemiş *kakı-g* "kızgın" sözcüğünün *kakı-* "kızmak" fiilinden oluştuğunu belirterek sözcüğün Uygurcada *övke kakıg* (Erdal 1991 I:196) şeklinde olduğunu belirtir. Sözcük, *kakımak~kakınmak* "öfkelenmek, darılmak, kızmak" (DS IV 2009:2603) olarak Isparta, İzmit, Adana, Konya ve Antalya'da görülmektedir.

KD 701: her birisi bir bucağa **busdılar**/hiźmeti şah hazretinden kesdiler (KD 1994:75)

Marcel Erdal, *busuk-* fiilinin –(X)k- fiilden fiil yapan ekle genişletildiğini belirtir. Erdal, sözcüğün *bus-* kökünden *bus-u-g* gibi örneklerinin bulunduğunu (Erdal 1991 II:702) belirtir. Clauson, *bus-* "gizlemek, saldırmak için beklemek, tuzak kurmak" fiilinin anlamlarına değinir. Sözcük, Kazakçada *pos-*, Azeri Türkçesi ve Osmanlıcada *pus-*, Türkmence *bus-* şeklinde görülür. Divan'da *busar*, *busmak* örneklerinin yanında, Çağatayca ve *Harezm* Türkçelerinde *bus-* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *pus-* (Clauson 1972:371) biçimleri görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında *busmak* "gizlenerek bir konuşmayı dinlemek" (DS I 2009:806) anlamında Kırşehir, Van ve Ardahan'da görülmektedir.

KD 743: işbu kavlı kamusı **berkitdiler**/her biri yerlü yerine gitdiler (KD 1994:78)

Clauson'a göre sözcük (1972:363), *berki-* "sağlamlaştırmak" fiilinden gelir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki karşılıklarına yer veren Clauson'un bu görüşlerine ek olarak fiili, *berk+i-t-* biçiminde morfolojik olarak açabiliriz. Sözcük, *berkitmek~bekitmek~bekiştirmek* "sıkıca bağlamak, bağlanacak şeylerde bağcığı sıkmak" (DS I 2009:635) şeklinde İzmir, Ankara ve İçel'de görülmektedir.

KD 785: dedi bir kile başarduğı işi/**derilüb** başarmaya yüz biŋ kişi (KD 1994:82)

Marcel Erdal sözcüğün *ter-il-* "toplamak" biçimden oluştuğunu belirtir. *yıg-* ve *ter-* fiillerinin çift kullanımlı oluşundan bahseden Erdal, *teril-* fiilinin Orhon Türkçesinden beri yaygın olduğunu (Erdal 1991 II:677) belirtir. Clauson sözcüğün *tėr-* "toplamak, bir araya getirmek" anlamında *yığ-* fiiliyle eş anlamlı olduğunu belirtir. Bazı dillerde bu fiiller arasında çok az ayrım bulunur. Oğuz grubunda *yığ-* ön planda iken Azeri Türkçesinde *der-* görülmektedir. Uygurcada *tėrmiş kuvratmış* örneğinde görülen fiil, tarihî dönemlerde *tėr-* ve *dėr-* şeklinde (Clauson 1972:529) görülmektedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *dermek* "ekini biçip toplamak" (DS II 2009:1435) olarak Kayseri, İçel ve Muğla yöresinde görülmektedir.

KD 903: et kim arslana **degürmeye** ziyān/bellü nāhak edisersin çünki kan (KD 1994:87)

Marcel Erdal fiilin *teg-ür-* "getirmek, iletmek" şeklinde ettirgen ekli biçiminden bahseder. Fiil, *teg-* sözcüğünden gelir. Erdal, fiilin Clauson sözlüğündeki örneklerinin yanı sıra Uygur harfli metinlerden de (Erdal 1991 II:722) örnekler verir. Clauson fiilin *tegür-* fiilinin *teg-* fiilinden geldiğini belirterek sözcüğün anlamının "ulaşmaya çalışmak, ulaşmak" olduğunu ifade etse de bunun genellikle "taşımak ya da ulaşmak" olduğunu belirtir. Fiil, Güneybatı lehçelerinde *tegür-*, Türkmence *degir-* şeklindedir. Sözcük, Özbekçe *tegiz-* ve 14.yüzyıl Anadolu Türkçesinde *degür-* ve nadiren *degir-* "taşımak,

ulaştırmak" (Clauson 1972:485-486) şeklinde görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında *değmek* "miras kalmak" (DS II 2009:1403) olarak görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki *tegür-* "ulaştırmak" anlamı ağızlarda anlam daralması ile "birinden (miras) kalmak, ulaşmak" anlamında görülmektedir.

KD 1166: eylemeyelüm bu işüŋ cehdini/zīra arslan **sımayısar** 'ahdını (KD 1994:103)

Clauson'a göre, *sı-* "kırmak" fiili, birkaç lehçede yaşar. Fakat başka yerde Kutb'un eserinde açıkça *sındur-* şeklinde görülür. Yazıtlarda *meniŋ savımın sımadı* ifadesinde sözcüğe rastlanır. Uygur Türkçesinde de görülen fiil, Kutadgu Bilig'de *yagını sımak* "düşmanını yok etmek" anlamındadır. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *sı-* "kırmak" ve metafor olarak "fethetmek" (Clauson 1972:782) anlamındadır. *sı-* "kırmak" fiili Anadolu ağızlarında görülmese de *sınık* "kırık, çıkık" (DS V 2009:3613) örneği, fiilden türemiş bir ifadenin hala kullanıldığını göstermektedir.

KD 1288: göz yaşı olmasa kim söyündüremedi/ciger odı 'alemi **göyündüremedi** (KD 1994:110)

Clauson'a göre sözcük, *küń-* "ateşe tutmak, yakmak" anlamında metafor olarak "kızgın olmak" gibi anlamlar ifade eder. *–ń-* sesi, *ko:ń* örneğinde de görülür. Altaycada *küy-*, Teleütçe, Kırgızca ve Özbekçe'de *kuy-*, Türkmence *güy-* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *güyün-* şeklindedir. Uygurcada *künke küyüp* örneğinde görülen sözcük, Kutadgu Bilig'de *küy-* şeklindedir. Argularda *–y->-n-* değişimi (Clauson 1972:726) görülür. Sözcük, *göyünmek* "üzülmek, kederlenmek" (DS III 2009:2173) olarak Çanakkale yöresinde görülmektedir.

KD 1389: söz içinde söylemişdür ulular/zīrā 'ākil sözi söze ol **ular** (KD 1994:116)

Sözcük "kırılan bir şeyi tamir etmek, birleştirmek ve katmak" anlamındadır. Uygurcada *ula-* "bağlamak" şeklinde görülen sözcük, Divan'da *yıp uladı* "ip bağladı" örneğinde de görülür. Kutadgu Bilig'de, Çağatay, Kıpçak ve Harezm Türkçelerinde *ula-* "bağlamak, birleştirmek" olarak görülen sözcük, 14.yüzyıl Anadolu Türkçesinde de *ula-* "bağlamak, birleştirmek, hızlandırmak" (Clauson 1972:127) şeklinde görülür. Sözcük, Anadolu ağızlarında "lehimlemek, balta, keser gibi gereçlerin bozulan ağızlarını kızdırarak düzeltmek, onarmak" (DS VI 2009:4035) olarak da görülmektedir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki "bağlamak, birleştirmek" anlamı ağızlarda da devam etmektedir.

KD 1436: dedi kim neye **üleşürüz** bunı/gizleyelüm bir arada altunı (KD 1994:119)

Marcel Erdal sözcüğün *üle-ş-* biçiminde "birbirleri arasında bir şeyi bölüşmek" (Erdal 1991 I:72) anlamında olduğunu belirtir. Erdal *ülüg* "pay, kısım; talih" sözcüğünü ele alırken *üle-* fiilinin kökeni noktasında değerlendirmelerde bulunur. Ona göre *ülüg* sözcüğü, **ül* ismi yoluyla **ül+e-* ya da **ül+lüg* şeklinde temelde **ül* isminden türemiştir. Bu açıdan sözcüğün Doerfer açısından da değerlendirildiğini belirten Erdal, Doerfer'in *–A-* fiilden fiil yapma ekiyle oluştuğunu düşündüğü *ül-e-* biçiminden de bahseder. Ancak, Marcel Erdal yine de sözcüğün **ül* isminden türediğini (Erdal 1991I:213) belirtir. Clauson, *üleş-* sözcüğünün *üle-* fiilinden türediğini belirtir. Sözcüğün tarihî dönemlerdeki karşılıklarına değinen Clauson, sözcüğün Anadolu'da *üleş-* (Clauson 1972:154) biçiminde kullanıldığından da bahseder. Sözcük, "paylaşmak" anlamında Uşak, Manisa, Çanakkale, Sinop, Amasya, Konya ve İçel yörelerinde görülmektedir.

KD 1991: aldamakla kimse beni **utmaya**/'ākil olan anı becid dutmaya (KD 1994:153)

Sözcük, Marcel Erdal'da *ut-uş-<ut-* "kazanmak"- *u-ş-, ut-suk-* "bozguna uğratmak" (Erdal 1991 II:707) şeklinde türevlere sahiptir. Clauson sözlüğünde *ut-* "bir şeyi, birini yenmek, bozguna uğratmak" anlamındadır. "yenmek" anlamı genellikle kullanılırken "bozguna uğratma" anlamı nadiren kullanılır. Irk Bitig'de görülen fiil, Mani metinlerinde *yegetmek utmak bolzun* örneğinde; *yeged-* fiiliyle ikileme olarak kullanılır. Sözcük, Kutadgu Bilig'de *yaġıġ ut-guçı* örneğinde "düşmanı yenme" anlamındadır. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında "edinmek, kazanmak" ve "fethetmek" (Clauson 1972:38-39) anlamındadır. Sözcük, Anadolu ağızlarında *ütmek, udmak~utmak~utmek~ütelemek* "oyunda, kumarda kazanmak" (DS VI 2009:4081) anlamında Isparta, Burdur, Denizli, İzmir, Çankırı, Sivas, Kayseri ve Niğde yörelerinde görülmektedir.

KD 2028: eveceklik hoş degüldür gişiye/'ākil ola kim bu sözi **işiye** (KD 1994:2028)

Marcel Erdal, *eşid-tür, eşt-il-* ve *eşt-ür-* sözcükleri (Erdal 1991 II:804) hakkında bilgi verir. Erdal, türevlerin *eşt-* fiilinden geliştiğini belirtir. Eskicil özellikleri koruması bakımından önemli bir dil olan Çuvaşça'ya bakarsak, bu dilde *işit-* fiilinin *ilt-* biçiminde olduğu görülür. Çuvaşçada sözcüğün Emine Ceylan (Yılmaz) tarafından *ilt-le-, itle-, ilDe-<*ilt-<-ilid-<*ėlid-* (Ceylan 1997:73) biçiminde rekonstrüksiyonun yapıldığı görülür. Çuvaşçadaki orijinal biçimin *ilt-* olması bize, *işt-* ya da *ėş(i)t-* biçimlerinin orijinal olduğu gösterir. Metinde geçen bu fiil, *d>δ>y* gelişiminin gerçekleştiği bir dilden *ėşiy- ~ işiy-* şeklinde bir dilde ödünçlenmiştir.

Clauson'da sözcük, *ėşid-* şeklinde olup esasen fiziksel anlamda "bir şeyi işitmek, duymak" anlamındadır. Ancak sözcük anlam genişlemesi ile "bir şeyden haber almak" anlamına gelir. Özellikle emir biçimi "dinlemek" ek almadan bu anlamı yansıtmaktadır. Söz varlığı içerisinde *tıŋla-* fiili var olmasına rağmen kullanılan fiil, tüm dönemlerde söyleyişte varyasyonlara sahiptir ve *üşet-* şeklinde telaffuzlara da sahiptir. İkinci ünsüz –d- daima runik yazıtlarda –d- şeklinde olup Oğuzcada bile –d- (Clauson 1972:257-258) şeklinde de görülür.

KD 2537: yok gücün kim avcıla **urışasın**/karşu anlaruŋile durışasın (KD 1994:186)

Marcel Erdal'da sözcük, *ur-uş-* "savaşmak" ya da "vuruşmak" şeklinde DLT ve Clauson'da yer aldığı belirtilmiştir. Sözcük ikileme olarak *tokış-* şeklinde Maitrisimith'de (Erdal 1991 II:572) görülür.

Clauson'da sözcük *ur-* "vurmak, savaşmak" fiilinden gelir. Divan'da *anıŋ birle uruşdı* örneğinde "savaştı" anlamında iki rakibin savaşması kastedilir. Çağatay, Harezm ve Kıpçak Türkçelerinde sözcük *uruş-* (Clauson 1972:239-240) şeklinde görülüp 14.yüzyıl Osmanlıcasında aynı biçim ve anlam devam etmiştir.

Sözcük, Anadolu ağızlarından Niğde yöresinde "vuruşmak" (DS VI 2009:4044) anlamındadır.

KD 2720: dediler ol zağa dahı **güyelim**/ol da bizdendür aŋa da deyelüm (KD 1994:197)

Clauson'a göre sözcük, *küd-* "beklemek" fiilinden gelir. Düzenli biçim *küń-* fiilinden *küy-* şeklidir ve *küt-~küd-* şekilleri de görülmektedir. Bazı lehçelerde her iki biçimde aynı ya da farklı anlamlarda yaşar. Modern biçimler, Altayca ve Teleütçede *küt-* "koyun gütmek", Güneybatı lehçelerinde "beklemek" anlamında görülmekle beraber Kıpçak grubu dillerinde de Kırgızcada *küt-* ve *küy-*, Kazakça *küt-* "beklemek", Nogayca

küt- şeklinde görülmektedir. Sözcük, Oğuz lehçelerinden Azeri Türkçesinde *küd-* ve 14.yüzyıl Osmanlıcasında *güt-* "beklemek" şeklinde görülmektedir. Eski Uygur Türkçesinde *küt-* "beklemek" şeklinde görülen fiil, Divan'da *ol meni küd-ti* örneğinde görülmektedir. Kutadgu Bilig'de *küt-* "beklemek" olarak görülen fiil, Çağatay Türkçesinde *küt-* "hayvanları gütmek, beklemek" anlamındadır. Oğuzcaya *d>δ>y* gelişimi ile ulaşan sözcük, *küd->küδ->güy-* gelişimlerini geçirmiştir. Sözcük, Eski Osmanlı Türkçesinde *güt-* "beklemek" şeklinde görülüp *güdüp gözle-* "dikkat etmek" (Clauson 1972:701) şeklinde türevlere sahiptir.

Sözcük, Anadolu ağızlarında *güymek~güğmek~güğümek~güvmek* "dayanmak, beklemek, sabretmek" (DS III 2009:2242) olarak Isparta, İzmir, Balıkesir, Konya ve İçel yörelerinde görülmektedir.

KD 2976: dilerem bu sığırı oğurlayam/hoş yeyem içem gülüben **ırlayam** (KD 1994:212)

Fiil, *ır* "şarkı" isminden türeyip "şarkı söylemek" anlamındadır. Sık sık y protezi ile söylenmesine rağmen çoğu erken dönem eserlerinde *ırla-* şeklinde de görülmektedir. Bu biçimin varlığı, ikincildir. Uygurcada Budist metinlerde *ırla-y-u* biçimi yanında *yırla-p* şekli de bulunur. Çağatay ve Kıpçak Türkçelerinde *ırla-/yırla-* biçimleri, 14.yüzyıl Osmanlıcasında *ırla-* ve nadiren *yırla-* (Clauson 1972:230) şeklindedir. Sözcük, Anadolu ağızlarında *yırlamak~yırramak* (DS VI 2009:4276) "şarkı, türkü söylemek" anlamında İstanbul, Bitlis, Van, Elazığ ve Konya'da görülmektedir. Ayrıca, sözcüğün /y/ protezinin düştüğü *ırlamak* "şarkı, türkü söylemek" (DS IV 2009:2488) biçimi de Çanakkale, Trabzon, Hatay, Ankara ve Nevşehir yörelerinde kullanıldığı da bilinmektedir.

KD 3738: bilmemegile anı vere yele/ol hevesden çok **yügüre** çok yele (KD 1994:258)

yügür- "koşmak" fiili, "bir adamın, atın ya da diğer şeylerin hızlı olması" anlamındadır. Sözcük, Karakalpakça, Nogayca *yuvır-*, Azeri Türkçesi *yüyür-* , Osmanlıca *yügür-* ve Türkmence *yüvür-* şeklindedir. *juwır-/jügir-* yazıtlarda *kanıŋ suvça yügürti* örneğinde "akıtmak" anlamında geçen sözcük, *keyik oğlı yügürü aztı* örneğinde "koşmak" anlamındadır. Divan'da *kişi yügürdü* "adam hızlıca gitti" şeklinde görülür. Kutadgu Bilig'de *yügür-* şeklindedir. Çağatay, Harezm ve Kıpçak dönemlerinde *yügür-* şeklinde kullanılmaktadır. Eski Anadolu Türkçesinden 17.yüzyıla kadar *yügür-* "koşmak" (Clauson 1972:914) anlamında kullanılmaktadır. Marcel Erdal'da *yügür-* "koşmak" fiilinden türemiş *yügrük* "at" sözcüğü (Erdal 1991 I:316) görülmektedir. Sözcük, *yüğürtmek~yügürmek~yürtmek~yüyürmek* "koşmak" (DS VI 2009:4329) olarak Çorum ve Tokat yöresinde görülmektedir.

KD 3243: iki çetük bir arslana **tap**/mü'miseŋ sen Çalap hükmine **tap** (KD 1994:228)

Clauson sözlüğünde *tap-* "hizmet etmek" anlamında hem insana hem de Tanrıya tapma anlamındadır. Sözcük, 14.yüzyıl Osmanlıcasında "ibadet etmek" anlamında *tap-* şeklinde görülür. Uygurcada *tap-* ve Divan'da *kul teŋrike tapdı* örneğinde de görülen sözcük, İslamî metinlerde "hizmet etmek, ibadet etmek" (Clauson 1972:435) anlamındadır. Sözcük, Anadolu ağızlarında "bir şeye tutkun olmak, düşkünlük göstermek" (DS V 2009:3830) anlamlarında Niğde yöresinde görülmektedir.

KD 3843: buşdı gendüzine gendü kakıdı/işbu beyti ol arada okıdı (KD 1994:264)

Marcel Erdal'da *buş-ug* şeklinde görülen sözcük, *buşuğ buş-* "birini yoğun şekilde kızdırmak" anlamında Divan'da da yer almaktadır. Ayrıca, sözcüğün *buş-gak* "kızdırma" (Erdal 1991 II: 394) şeklinde türevi de bulunmaktadır.

Sonuç

14.yüzyıl Oğuz Türkçesinin önemli eserlerinden manzum *Kelile ve Dimne* içerisindeki Doğu Türkçesi ürünlerinin yer aldığı bu çalışmada ulaştığımız sonuçlar şunlardır:

1.Eser, Semih Tezcan'ın belirttiği üzere, anonim bir eser olmayıp *Süheyl ü Nev-bahār* ve *Ferheng-nāme-yi Sadi* adlı eserlerin yazarı *Mes'ūd bin Ahmed*'e aittir.

14. yüzyıl Oğuz Türkçesine ait *Kelile ve Dimne* metni içerisinde yer alan örnekler, Doğu ve Batı Türkçelerinin karışımıdır. Ancak, Doğu Türkçesinin unsurlarının görüldüğü bu esere doğrudan *Karışık Dilli Eser* etiketini vuramayız. Eserin bağlı bulunmuş olduğu çevre her ne kadar Oğuz coğrafyası olsa da, eser içerisinde hem ses hem de şekil ve söz varlığı açısından Doğu Türkçesine ait malzemeler yer almaktadır. Ancak eserde yer alan Doğu Türkçesi unsurları ile Batı Türkçesine ait özellikler metnin geneline uyarlandığında o dönem için Doğu Türkçesinin etkisinin halen devam ettiği görülmektedir. Bu durum, elbette doğal bir gelişim olup yeni bir yazı diline geçerken önceki yazı dilinin unsurlarının da kullanımına devam edilmesi olayı, eserdeki leksikal unsurların dilin doğal seyrini ve değişimine uyarak söz varlığı içerisinde yer aldığını göstermektedir.

3. Metinde yer alan örneklerin önceki çalışmalarda olduğu gibi sadece anlamlarına yer verilerek işin içerisinden çıkılması anlayışı, bu çalışmada yıkılarak eserde yer alan arkaik (eskicil) unsurlar, ses, şekil ve söz varlığı açısından üç gruba ayrılarak ele alınmıştır.

Ses bilgisi açısından; Doğu Türkçesinin tipik özelliklerinin yansıtan /b/, /g/ ve /ğ/ fonemleri ve ŋ~g nöbetleşmesi ölçüt olarak ele alınıp bu sesleri koruyan örnekler, semantik ve morfolojik olarak değerlendirilmiş, kimi sözcüklerin Batı Türkçesine geçmesine rağmen Doğu Türkçesinin özelliklerini koruduğu görülmüştür (*Örn.* açığ).

Şekil bilgisi açısından; Doğu Türkçesinde görülen hal eki yığılmaları ile beraber isim ve fiil çekiminde kullanılan eklere ilgili başlık içerisinde yer verilerek Batı Türkçesinde bu dönemden sonra nadiren görülen ekler hakkında değerlendirilmeler yapılarak Doğu Türkçesine ait morfolojik unsurların Batı Türkçesi içerisinde ikili kullanımlar gösterdiği tespit edilmiştir.

Çalışmamızın leksikal unsurlar açısından en kapsamlı bölümü olarak değerlendirdiğimiz *Söz varlığı Açısından Arkaik Ögeler* başlığı içerisinde yer alan örneklerin Doğu Türkçesine ait leksikal unsurların zenginliğini göstermesi üzerinde önemle durmamıza neden olmuştur. Bu başlık içerisinde yer alan örnekler, bir düzen yansıtma adına isim ve fiil kategorisi içerisinde ikiye ayrılmış, bununla beraber Doğu Türkçesinde görülen leksikal ifadelerin Batı Türkçesinin tipik ses ve şekil değişimlerine ayak uydurarak söz varlığı içerisinde ikili kullanımlar sergilediği de görülmüştür.

Kısaltmalar

Alm.	Almanca
Bkz.	Bakınız

Çev.	Çeviren
Çuv.	Çuvaşça
DK	Dede Korkut Kitabı
DLT	Divanü Lugati't-Türk
DS	Derleme Sözlüğü
Etü.	Eski Türkçe
GT.	Genel Türkçe
İng.	İngilizce
KD	Kelile ve Dimne
No.	Numara
Örn.	Örneğin
s.	Sayfa
SN	Süheyl ü Nev-bahār
TDK	Türk Dil Kurumu Yayınları
TİEM	Türk ve İslam Eserleri Müzesi
TKAE	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TS	Tarama Sözlüğü
vd.	ve diğerleri
YZ	Yusuf u Zelihā

Kaynakça

Adamovıč, M. (1994). *Kelile ü Dimne.* Zurich-New York: georg olms verlag.

Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı (Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: TKAE Yayınları.

Argunşah, M.; G. S. Yüksekkaya (2016). *Karahanlıca Harezmce Kıpçakça Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: TDK Yayınları.

Bülbül, T. (2017). Kelile ve Dimne Hikâyelerinin Yaratımı ve Aktarımı: Panca Tantra'dan Hümâyûnnâme'ye. *International Journal of Languages Education and Teaching*, Volume 5/4, s.978-995.

Ceylan, E. (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.

Clauson, G. (1972). *An Etmological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.

Demirci, Ü. ; Ş. Korkmaz (2008). *Yusuf u Zelihā*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Dilçin, C. (1991). *Süheyl ü Nev-Bahār İnceleme- Metin- Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları.

DS→(2009). *Türkiye'de Derleme Sözlüğü I-VI (A-Z)*. Ankara: TDK Yayınları.

Eraslan, K (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

Erdal, M. (1991). *Old Turkic Word Formation I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Ergin, M. (2009). *Dede Korkut Kitabı I-II*. Ankara: TDK Yayınları.

Gülsevin, G. (2015). Arkaik-Periferik Kavramı ve Bu Kavramın Tarihî Batı Rumeli Türkçesi Ağızlarının Tespitindeki Önemi. *International Journal of Social Science*, Sayı:32, s.1-12.

Hamılton, J.R.(2011). *Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması: İyi ve Kötü Prens Öyküsü.* (Çev. Vedat Köken), Ankara: TDK Yayınları.

İlhan, M. (2017). Kelile ve Dimne'de Kullanılan Arkaik Kelimeler ve Bazı Çift Dilli Kullanımlar. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:4, Sayı:14, s.344-356.

Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2010). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.

Orak, K. Y. ve M. Berköz (2013). Kelile ve Dimne Tercümeleri ve Kitlelerin Eğitimindeki Roller. *Türkiyat Mecmuası*, C.23, s.207-232.

Ölmez, M. (2003). Çağataycadaki Eskicil Ögeler Üzerine. *Mustafa Canpolat Armağanı*, A.Ata-M. Ölmez, Ankara, s.135-142.

Özkan, M. (2013). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitapevi.

Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.

_____. (2008). *Orhon Yazıtları*, Ankara: TDK Yayınları.

Tezcan, Semih (1995). Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler. *Türk Dilleri Araştırmaları* 5, s.65-84.

Tezcan, S. (1996). Manzum Kelile ve Dimne Üzerine Notlar. *Türk Dilleri Araştırmaları 6*, s.81-121.

_____. (1999). Mes'ûd'un Manzum Kelile ve Dimne'sinde Atasözleri ve Özdeyişler. *Türk Dilleri Araştırmaları 9*, s.29-48.

Timurtaş, F. K. (2012). *Eski Türkiye Türkçesi XV. yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Toparlı, R.; H. Vural, R. Karaatlı (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Toska, Z. (1989). *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi

TS→(2009). *XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I (A-B).* Ankara: TDK Yayınları.

Ünlü, S. (2012a). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

_____. (2012b). *Harezm- Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

_____. (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Üşenmez, E. (2014). *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler.* İstanbul: Akademik Kitaplar.

Yılmazkaya, E. (2017). Eskicil/Eskicillik Kavramları ve Çuvaşça. *The Journal of Academic Social Science Studies*, No.:55, s.145-153.

ŞENGÜL, S. (2018). Yeni Tarihselcilik Örneği Olarak Kitab-ül Hiyel'de Tarihi Unsurlar. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 90-103.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 90-103.
DOI: 10.25068/dedekorkut172
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 30. 05. 2018
Kabul Tarihi: 26. 08. 2018

Yeni Tarihselcilik Örneği Olarak Kitab-ül Hiyel'de Tarihi Unsurlar

Historical Elements In Kitab-ül Hiyel As An Example Of New Historicism

Servet ŞENGÜL*

Öz

Son dönemin postmodern romanları tarihi romanın ciddi duruşuna karşılık tarih konusunu daha espritüel bir yaklaşımla ele alır. Bu dönemin önemli yazarlarından İhsan Oktay Anar, romanlarında tarihe ironik ve eleştirel bir yaklaşım gösterir. Onun bu çalışmaya konu olan Kitab-ül Hiyel'i tarihin gerçekçi ve kurmaca olarak harmanlandığı bir roman olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada Yeni Tarihselcilik ve Postmodern Tarih Romanı kavramlarına değinilmiş ve Kitab-ül Hiyel'de hangi tarihi unsurların nasıl ve ne derece kullanıldığı araştırılmıştır. Osmanlılar dönemini anlatması dolayısıyla, birçok padişah metinde figüratif olarak kullanılmıştır. Romanın özellikle askeri alanda teknolojik yenilikleri ve bu dönemdeki entrikaları ele alması nedeniyle konuya uygun padişah adları zikredilmiştir. Yenilikçi devlet adamlarına, dini, mitolojik şahsiyetlere hep bu çerçevede yer verilmiştir. Romanın genelinde öykü hiyel ilminin en büyük dâhisi kabul edilen fizikçi, robotik ilminin ustası, bilim insanı İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El Cezerî'nin *Kitâb fî ma'refeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* adlı eserinden yola çıkılarak oluşturulmuştur. Cezeri'nin kitabındaki devri daim makinesi, romanı sürükleyen sonsuz enerji makinesinin de kaynağı olmuştur. Romana peygamberler tarihinden Hz. Davut (a.s.) ile Calud'un mücadelesi de anakronik olarak yerleştirilmiştir. Metin tarihi bir bütün olarak ele aldığından siyasi, ilmi, askeri kavramlar, mekânlar, gelenekler ve aletler hep iç içe girmiştir. Romanın postmodern bir tarih romanı olması nedeniyle Yeni Tarihselcilik akımının özellikleri göz önünde bulundurularak kavramlar bu yönüyle araştırmaya konu edinilmiştir.
Anahtar Sözcükler: Yeni tarihselcilik, postmodern tarih romanı, kitab-ül hiyel, tarihi unsurlar.

Abstract

Postmodern novels of the recent period deal with the subject of history through a witty approach in despite of serious stance of the historical novel. İhsan Oktay Anar, one of the prominent authors of this period, brings an ironic and critical approach towards history in his novels. The subject of this paper, his book titled Kitab-ül Hiyel, comes out as a novel in which history is blended as reality and fiction.

This study touches upon the concepts of New Historicism and Postmodern History Novel and investigates which historical elements are used in Kitab-ül Hiyel and to what extent. Since

* Dr. Öğretim Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Muş-Türkiye. E-mek: s.sengul@alparslan.edu.tr

the period of the book is the Ottoman period, many sultans are used figuratively in the text. As the technological innovations especially in the military and the intrigues in this period are mentioned in the novel, the names of the sultans related to the topic are also mentioned. Innovative statesmen, religious and mythological figures are included in this frame. The story of the whole of the novel was formed based on *Kitâb fî ma'refeti'l-hiyeli'l-hendesiyye*, the work of physicist, master of robotics, scholar İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El Cezerî who is considered to be the supreme genius of mechanical engineering. The delivery-and-return machine in Cezeri's book is also the source of the infinite energy machine that leads the novel. The struggle between Prophet David and Goliaht is anachronically placed in the novel. Political, scientific, military concepts, places, traditions and instruments are always intertwined when the text is considered as a historical unity. As the novel is a postmodern history novel, the concepts have been investigated in the research considering the characteristics of the New Historicism movement.
Keywords: new historicism, postmodern historical novel, kitab-ül hiyel, historical elements.

Giriş

1980 sonrasında Türk romanında bir hareketlilik görülmektedir. Birçok konuda ve türde roman yazımı artarken tarih romanları da bu artıştan kendisine pay almıştır. Bu dönem öncesi tarih romanlarında ciddi tarih algısı varken postmodern akımın da kendini hissettirmesi ve tarih anlatımının ciddiyetin dışına taşan espritüel bir yaklaşımla ele alınmasından dolayı tarihsel romanların popülaritesi artmıştır denilebilir. Tarih bilimsel bir alan olarak ele alındığında hem geçmişte yaşananları hem de bunları konu edinen bilimi ifade eder. (Demircan, 2007:70). Tarihi roman ise olay örgüsünün tarihten istifadeyle oluşturulduğu romandır. Bu bağlamda tarihi roman ve Yeni Tarihselcilik kavramlarının daha iyi anlaşılabilmesi için tarihle bu iki kavramın ilişkisini doğru tanımlamak gerekir. Tarih belli bir zemine ve zamana oturan olayların öznel görüşlerden sıyrılarak kayda geçirilmesi ve belli bir zaman aralığında değerlendirilmesi olup tarihsel eleştiri de bir edebî eseri içinde doğduğu tarihî şartları göz önünde bulundurarak incelemek demektir (Dayanç, 2009:1876). Tarihî roman yazarı tarihi bire bir yansıtmaz. Tarihî roman yazarını bir tarihçi olarak yazdıklarını da tarih kitabı olarak değerlendirmek yazarın sanatçı kişiliğinin, eserin de sanat eseri olma özelliğinin inkârı demektir. Edebi türler içerisinde sanatçıya çok geniş anlatım imkânları tanıyan romanda yazar kimliği, kişiliği ve kurmaca dünyası ile mutlaka yerini alacaktır. Anlatıda gerçek tarih ile yazarın kurmaca dünyası konu bütünlüğüne sağlam bir zemin hazırlayacak şekilde iç içe geçmiştir (Adıgüzel, 2006:3). Bilindiği üzere Yeni Tarihselcilik Kuramında -tarih kocaman bir metin olarak düşünülürse- unutulmuş, gizli kalmış, belirsizliklerle dolu veya önemsenmemiş tarihi gerçeklerin yeniden düşünülmesi ve incelenmesi gerektiği, ardından da tüm bunların yorumlanarak bir dil oyununa dönüştürülmesi düşüncesi yer almaktadır (Yalçın-Çelik, 2005:36). Tarihi romanlar tarihe sadık kalmak için tarihsel kayıtlardan yararlanmaktadır. Tarihsel üstkurmacalar ise tarihi romanların kullandığı tarihsel kayıtları sorgular, bunların doğruluk veya yanlışlıklarının belirsiz olduğunu vurgular. Buna ilaveten tarihsel üstkurmaca, tarihi romanlar gibi tarihsel veri barındırır ama onları özümsemez. Tarihi romanların üçüncü belirleyici özelliği kurmaca dünyasının geçerliliğini artırmak, doğruluğunu kanıtlamak ve tarih ile kurmaca ayrımını bulanıklaştırmak için tarihsel karakterler kullanmasıdır. Postmodern romanlar ise üstkurmaca özellikleri ve teknikleriyle tarihsel kişiliklerle kurmaca karakterlerin romandaki ontolojik birlikteliğini sorgular. Bu suretle tarihsel üstkurmaca tarih yazımının yanı sıra tarihsel romanları da hedef alır, postmodern üstkurmaca tekniklerini kullanarak onları hicveder, eleştirir (Uğurlu, 2009:16). Postmodern romanın gerçeği muğlaklaştırma anlayışı malzeme olarak kullandığı tarih üzerinde serbestçe hareket etme düşüncesini geliştirmiştir. Postmodern roman ve tarih arasındaki bu ilişki üzerine

odaklanmış bir kuram olan "Yeni Tarihselcilik" anlayışına göre anlatım biçimleri ve kurguları açısından roman ve tarih birbirinden soyutlanamaz (Güler, 2017:253). Fakat farklılıkları açısından değerlendirildiğinde postmodern romanlarda zaman tek bir düzlem üzerinde akmaz ve çok boyutludur. Klasik romandaki tek gerçekçi anlayış postmodernist sistemde karşılık bulmaz. Romanların sonuç bölümlerinde bir sona bağlanma gerekliliği postmodernist yaklaşımda tamamen terk edilir ve ciddi olmaktan çok uzak, amaçsız, ironik bir halle sonuçlanır (Çevirme, 2011:2).

Postmodern tarih yazımı düşüncesi tarih ile kurmaca yakınlığı üzerinden kendi tarih algısını oluşturmaktadır. Tarihsel üstkurmaca da bu yakınlığa parmak basarak söylemlerle ve metinlerle yaratılan tarihsel gerçekliği eleştirir ve kabul ettiği geçmişi günümüz ışığında değerlendirir, bu geçmiş üzerinden güncel fikirler öne sürer ve sonuç çıkarır (Uğurlu, 2009:17). Üstkurmaca postmodern romanın en önemli özelliklerinden biridir. Tarih yazımı ve tarihi romanlar anlatıyı mutlak bir kesinlik ve bütünlük içinde verirken tarihsel üstkurmaca çoğulcu yapıları destekler, anlatıyı belirsizlik içerisine sokar (Uğurlu, 2009:74). Edebiyat metnine daha geniş bir perspektiften bakan bu yaklaşımda her metin dönemin tarihini, ideolojisini, kültürel yapısını ve yazarın iç dünyasını içinde barındırır, daha doğrusu bu kavramlarla organik ilişkisi vardır (Karlıdağ, 2010:14).

Oktay Anar'ın romanları palimsest roman grubuna dahil edilebilir. Kaynağını Christine Brooke-Rose'un bir makalesinden alan palimsest roman tarihin edebi metinlerde değiştirilerek kurmaca yolla aktarılmasını ifade eder. İhsan Oktay Anar'ın romanlarının da palimsest tarih romanı sınıfına girmesindeki neden; bunların tarihteki nesnel gerçekliğin peşinde olmak yerine tarihin kendisinin bir kurmaca olduğu düşüncesinden hareket etmeleridir. Diğer bir neden ise; bu romanların resmi tarih çizgisinin dışına çıkarak alternatif bir tarih üretmeleri, tarihe farklı bir yorum getirmeleridir (Karlıdağ, 2010:32). İhsan Oktay Anar bütün romanlarında tarihi hem arka plan hem de malzemeler yığını olarak kullanmıştır. Postmodern tarihî romanların birer simgesine dönüşmüş bu anlatılar içlerinde her alana özgü nesneyi, farklı meslek gruplarından insanları, farklı mekânları barındırır (Karlıdağ, 2012:115). İhsan Oktay Anar'ın tarihsel kişilikleri romanı içerisinde adlarıyla birlikte bire bir kullanmış olmasının çeşitli nedenleri vardır. Bunlardan ilki yukarıda bahsettiğimiz üzere postmodernist metinlerin ana özelliklerinden biri olan metinlerarasılığı kullanma isteği olabilir. Bunun dışında anlatmak istediği tematik özelliklere göre özellikle Dâvud'u ve Câlud'u seçmiş de olabilir. Fakat asıl amacı adları anılan kişilikleri bir de romanın bağlamı içerisinde kullanarak metnini çift katmanlı bir metin haline getirmektir (Çevirme, 2011:9).

Kitab-ül Hiyel

İhsan Oktay Anar'ın Kitab-ül Hiyel'i 1996'da yayımlanmıştır. Roman üç bölüm halinde 144 sayfalık bir metindir. Kitab-ül Hiyel; üç farklı yaşamı, üç farklı insan modelini, üç farklı dünya görüşünü vs. bünyesinde barındırması nedeniyle çok boyutlu bir yapı arz eder (Çevirme, 2011:4). Bu üç hikâyenin ortak yönü ise karakterlerinin hepsinin toplumun dışına çıkmış, garip hayalleri olan, yaşamda başarısız tipler olmasıdır. Üçü de farklı makineler, silahlar yapma hayalleri peşindedir. Bunu yaparlar, ancak yapmalarının sonucunda bekledikleri gibi olmaz. Mutlaka bir yerde bir sorun patlak verir. (Karlıdağ, 2010:38).

İhsan Oktay Anar romanını oluştururken Doğu anlatıları kadar klasik Batı anlatılarından da etkilenmiştir. Bu yüzden sanatçının romanlarında yoğun bir bilgi birikiminin yanında kurguyu ve dili klasik metinlere dayama çabasının izlerini de

görmek mümkündür. Bunun sonucunda yazarın romanları geleneksel-gerçekçi edebiyattan modernizme oradan da postmodernizme uzanan bir değişim grafiğini göstermektedir (Sarı, 2009:213). Gerçek Kitab-ül Hiyel'ler IX. ve XIII. yüzyıllarda yazılmıştır. Roman kahramanlarımız ise bu kitapların yazımından yaklaşık beş yüz yıl sonra mekanik bilimine merak sarmış kişilerdir. Bu arada zaman içerisinde bilimsel ve teknolojik gerçeklerle birlikte dünya da değişmiştir. Dolayısı ile kahramanlarımız yaşadıkları çağa, öğrenmek istedikleri bilime, teknolojiye yabancılaşmış kişilerdir. Yaptıkları, öğrendikleri ve dünya gerçekleri arasında bir uyumsuzluk bulunmaktadır. Roman bu uyumsuzluğu kurgu haline dönüştürüp vurgulamaktadır. Çünkü her bir roman kahramanı biraz fantastik, biraz uyumsuz ve biraz da absürd yapısıyla zaman zaman komik, zaman zaman trajik olayları yaşarlar (Yalçın-Çelik, 2005:172). Bu kitap hiyel ilminin en büyük dâhisi kabul edilen fizikçi, robot ve matriks ustası bilim insanı İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El Cezerî'nin *Kitâb fî ma'refeti'l-hiyeli'l-hendesiyye* adlı eserinden varlık bulmuştur. Dolayısı ile içerik olarak özgün olan Kitab-ül Hiyel şekil itibarıyla el-Cezerî'nin bir taklididir, diyebiliriz (Koçakoğlu, 2008:104). El Cezerî'nin kopyası sayılabilecek *eski zaman mucitleri*'nden üç kişinin hayatını ele alan bu romanda; söz konusu mucitler çeşitli mekanik savaş aletleri yapmak suretiyle yaşadıkları dönemde topluma karşı pek de mümkün olmayan bir başkaldırış içerisinde bulunurlar (Çevirme, 2011:3).

İhsan Oktay Anar metnin akıcılığını sağlamak, olayları hareketlendirmek amacıyla çatışma unsurundan, mistik ve fantastik öğelerden yoğun bir biçimde faydalanmıştır (Koçakoğlu, 2010:153). Nuh devrinden beri bürokrat olduğu söylenen İhsan Efendi'nin aynı yaşta yirmi çocuğu olması, Davud figürünün demiri hamur gibi yoğurmasının yanı sıra hep altı yaşında kalması, Calûd karakterini kör birinin sünnet etmesi, sahibine olağanüstü güçler bahşeden iktidar taşı eserde dikkat çekici fantastik unsurlardır (Koçakoğlu, 2010:154). Kitab-ül Hiyel adlı romana baktığımızda her ne kadar üç insanın yaşamlarına tanık olunuyor görünürse de durum başkadır. Çünkü bu insanların romanda gerçekçi roman tekniğinde anlatıldığı gibi odak figürler olmadıkları, bireysel gerçekliklerinin ön plana çıkarılmadıkları görülür. Aksine bu kişiler kurgulanmış öznelerdir. Çevrelerine, kendilerine ve topluma yabancılaşmışlardır ya da yabancılaştırılmışlardır. Bütün olarak kavranmaları mümkün değildir. Ancak tasarladıkları makineler ve ihtiraslarının anlatımı ile kurgu içerisinde anlamlı bir yer edinebilirler. Sonuç olarak denilebilir ki bu kişiler post-aydınlanma ya da postmodernist anlayışın getirdiği gerçeklikle kurgulanmış, bir anlamda "nesne" haline dönüşmüş yeni "kopya" insanlardır (Yalçın-Çelik, 2005:170). Ne olursa olsun bu romanların kurmaca olduğu unutulmamalıdır. Bu tarz romanlar kurmaca olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Aynı zamanda tarihi romanların yaptığı gibi resmi tarih çizgisini takip etmezler; onun dışına çıkarlar, farklı bir yol çizerler, alternatif bir tarih üretirler. Resmi tarih yorumunun yüzeyde görünen verilerinin altında başka bir tarih çizgisi ararlar, tarihe yeni bir yorum getirirler. Romandaki olaylar da sürekli değişir, karmaşıklaşır, dallanıp budaklanır. Buna rağmen temel çizgiden ne kadar saparsa sapsın bir yerde yine ana çizgiye girilir (Karlıdağ, 2010:35).

Kitab-ül Hiyel III. Selim (1789-1807) zamanından II. Meşrutiyet (1908)'in ilanına kadarki dönemde usta-çırak ilişkisine dayanan ve birbirini takip eden üç kuşak hiyelkârın (Yafes Çelebi, Kara Calud, Üzeyir Bey) hırslarının bir yansıması olan projelerinin gerçekleştirilme çabasını tarihe ve tarihin önemli unsurlarına bağlı bir şekilde aktarır. Yazar bire bir bu tarihî gerçeklere bağlı kalmaz, zikredilen olayları kendi hayal gücüyle harmanlayarak esere özgü bir zaman kurgular (Koçakoğlu, 2010:196). Kitab-ül Hiyel'in dini metinlerden ve motiflerden uzak olmadığı her noktada göze

çarpmaktadır. Yazarın, romanlarında kutsal metinlerden en çok yaralandığı nokta isim konusundadır. Romanların şahıs kadrolarına baktığımızda Bünyamin, Ebrehe, Davut, Calud, Yafes, Üzeyir, Salih, Yahya, Azazil, İbrahim, İsmail, Nuh, Tağut, Musa, Zahir, Batın, İskender gibi şahsiyetlerin kutsal metinlerde bir sorunsal etrafında islendiğini görebiliriz. Yazar saydığımız bu isimleri bazen alıntılamakla yetinir bazen de kutsal metinlerde geçtiği gibi romanlarına yansılayarak bu isimleri dönemin tarihi ile birlikte anlatmaya çalışır (Sarı, 2009:214). Davut ve Calud'un hikâyeleri Kur'an-ı Kerim'de ve Tevrat'ta yazılıdır. Kur'an'da kısaca değinilen efsaneye Tevrat'ta geniş bir şekilde yer verilir. Calud'un adı Tevrat'ta Golyat olarak geçer (Sarı, 2009:69). Romanın ana karakterlerinden biri olan Yafes Celebi'nin ismi Tevrat'ta "Yafet" olarak geçer ve Nuh'un üç oğlundan birisidir (Sarı, 2009:70).

Kitab-ül Hiyel kendisinden önce yazılan *Puslu Kıtalar Atlası*'ndaki gibi hırs, açgözlülük, nefret gibi duyguların kontrol edilememesi durumunda insanoğlunun felakete sürükleneceği çerçevesine oturtulmuştur (Koçakoğlu, 2010:149). Romanda iktidar hırsına sahip karakterlerin bu hırslarının başlangıcı Yafes Çelebi'dir. Tevrat'ta adı geçen Yafet'in (Yafes) böyle çizilmesi romana da yansımış ve Yafes Çelebi, Calud başta olmak üzere birçok kişinin aklına dünya iktidarı fikrini sokmuştur. Bir bakıma Calud ve Üzeyir, Yafes Çelebi'nin mirasını devam ettiren çocuklarıdır. Tevrat'ta adı geçen Yafes'in bir parodisi gibi düşünülen Yafes Çelebi'nin başından geçenlere baktığımızda söz konusu yansılamadaki eğlendirme unsurunu görebiliriz (Sarı, 2009:71). Postmodernizmin romana yansıması olan ironi bu metinde sıkça kullanılır. Kutsal metinleri bu noktadan itibaren devreye sokan yazar metinler arasının kendine tanıdığı imkânları sonuna kadar kullanır ve kutsal metinleri oyununun bir parçası yapar (Sarı, 2009:213).

Kitab-ül Hiyel'de Tarihi Unsurlar

Tarihi unsurlar değişik tarihi dönemlerin işlendiği Kitab-ül Hiyel romanının temel taşı sayılabilir. Bu unsurlar arasına o dönemde var olan tarihsel her şey yerleştirilebilir. Padişahlar, devlet/siyaset/ilim adamları veya dini/mitolojik şahıslar, mekân veya alet isimleri, masal unsurları vb. birçok kavram postmodern romanı geliştiren tarihi örnekler olmaları bakımından önemlidir. Yazar tarihe yaklaşım biçimi açısından da sorgulayıcı bir üslûp kullanmaktadır. Derin tarihi araştırmalar içeren roman içinde barındırdığı komik unsurlarla okurun karşısına çıkarılmaktadır. Yazar tarihî olayları roman kurgusu içine ustalıkla yerleştirerek günümüzden geriye eleştirel bir bakışla bakmayı istemektedir (Şengül, 2010:200). Metni tarihsel konumdan kurmaca düzleme çeken belli başlı bazı tarihi unsurları örnekler yoluyla ele almakta fayda vardır.

Padişahlar

Kitab-ül Hiyel'de zaman kavramı Osmanlı padişahları ve onların dönemi üzerinden işler. Dolayısıyla birçok padişahın adı romanda zikredilmiştir. Fakat bu padişahlar romanda gerçek hayattaki konumlarına paralel olarak görevlendirilmemişlerdir. Anar'ın kurgusal metinleri düş ile gerçek arasında ama gerçeğe sırtını dönmeden edebi bir forma soktuğu tarihsel belgelerin gerçekliğini ya da düş ürünü olduğunu tartışmaya açar (Gündüz, 2012:38). Bilindiği üzere Yeni Tarihselci kuramda "tarih" bilinenden çok farklı olarak ele alınmakta tarihî olay ve kişilikler bir varsayıma dönüşebilmektedir. Postmodern romancılar da tarihî malzemeyi alır ve romanda işler. Tarihî gerçek ile kurgusal gerçeği birbirine karıştırarak tarihin birden çok yorum ve anlamlara açılabileceğini gösterir (Parlakpınar, 2010:272). Yazar Osmanlı hükümdarlarını kurmaca metninin figüratif varlıkları olarak pasif bir şekilde kullanmıştır.

Romanda adı geçen Sultan Süleyman'ın peygamber Hz. Süleyman mı yoksa Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman mı olduğuna dair bir emare yoktur. Merkezde Osmanlı padişahlarının olması ve metinde yer alan altın sikkelerin, hakiki incilerin zengin bir dönemi ifade etmesi sebebiyle yazar, muhtemelen Osmanlı Padişahı Sultan Süleyman'ı ifade etmiştir. Sultan Süleyman ismi olayları ifade etmek üzere pasif bir şekilde kullanılmıştır.

"…Süleyman zamanından kalma altın sikkeler, sahte ve hakiki inciler, ayarı düşük akçeler arasından değerli olanları alıp bohçasına atıyordu." (KH, 34)

Sultan Selim-i Salis (3. Selim)'in adı romanda beş kez yer almaktadır. Romanda geçen Nizam-ı Cedid, Kabakçı İsyanı gibi kavramlar onun dönemine aittir. Kurduğu yeni ordu Nizam-ı Cedid'i kabullenemeyen yeniçeriler tarafından öldürülmüştür. Hileleler, hayaller ve yenilikler kitabı olan bu romanda Sultan Selim-i Salis adının çokça zikredilmesi manidardır.

"Böylece demlenirken bir yandan da efendimiz Sultan Selim-i Salis Han Hazretlerine olmadık küfürler ediyor ve onun kurduğu Nizam-ı Cedid'in tüm neferlerinin mebun olduğunu söylüyorlardı." (KH, 16)

Sultan Mahmud Osmanlının Batı'dan geri kalma nedenlerine hâkim ilerici bir padişahtır. 3. Selim gibi yenilikleriyle göze çarpar. Metinde adına üç kez değinilmiştir. Romanda adı geçen Sekban-ı Cedid gibi önemli birkaç kavram onun dönemine aittir.

"İki gün sonra Alemdar Mustafa Paşa'nın cesedi enkaz altından çıkartılacak, Sultan Mahmud da isyancıların isteklerini kabul edecek, Yâfes Çelebi ise hem ihtira beratına hem de ikibin kuruşa elveda diyecekti." (KH, 48)

1. ve 2. Meşrutiyet'in kahramanı olan Sultan Abdülhamid'in otuz üç yıl süren saltanatında hem yenilikler hem de kendisine kurulan çeşitli entrikalar dikkati çeker. Onun adına metinde beş kez yer verilmiştir. Aşağıda Sultan Abdülhamid'in adının geçtiği bir bölüm yer almaktadır.

"Galata Kuledibi'ndeki Tamburlu kıraathanede, Sultan Abdülhamid Han efendimizin devri saltanatlarında yaşı yetmişi bulanlar, Zencefil Çelebi'nin cinler âlemine göçmesinden çok daha önce vuku bulan bazı garip şeyleri sırası geldikçe anlatmaktaydılar ki, çoğu Yâfes Çelebi'nin akıl almaz işlerine dair olan bu rivayetlerde pek o kadar abartma payı yoktur." (KH, 29)

Sultan Abdülaziz Batı Avrupa'yı gezen ilk Osmanlı Padişahıdır. Roman karakterlerinin yaşadığı dönemi ifade etmek için adı anılan padişah eserde sadece bir kez zikredilmektedir. Osmanlı padişahlarından Sultan Reşad'ın ve Sultan Mustafa-yı Rabi (4. Mustafa)'nin adları metinde bir kez yer almaktadır. 4. Mustafa ıslahatlara karşı oluşuyla bilinir. Romanda da adı geçen Kabakçı Mustafa isyanıyla tahta çıkmıştır. Birçok olayın içinde yer almasına rağmen etkin şahısların başkaları olmasından dolayı bir kez zikredilmektedir. Anlaşılan odur ki bu padişah adlarının romanda kullanılma gerekçeleri roman kahramanlarıyla aynı dönemi paylaşmaları ve romandaki olay örgüsünü geliştiren yeniliklerin merkezinde olmalarıdır.

Devlet Adamları ve Âlimler

Kitab-ül Hiyel'de adı geçen devlet adamları olay örgüsünün hareketli şahısları değildir. Zaten şahıslar genelde gerçek hayatta yaşamayan hayali şahsiyetlerdir. Alemdar Mustafa Paşa romanda adı geçen bir devlet adamıdır. Kabakçı isyanıyla tahta çıkan 4. Mustafa'yı tahttan indirip 2. Mahmut'u padişah koltuğuna oturtmuştur. Mustafa Reşit Paşa da Tanzimat Fermanı'nı ilan eden zattır. Metinden alınan aşağıdaki

cümlede padişahın adının anılmasının yanında tarihte önemli bir yer edinmiş olan Gülhane Hatt-ı Hümayun'u da özellikle vurgulanmak istenmiştir.

"Soygunu, Mustafa Reşid Paşa'nın Gülhane'de bir hatt-ı hümayun okuyacağı günün arefesinde, gece vakti yapacaklardı." (KH, 94)

Romanda birçok önemli şahsın adı geçmektedir. Bunlardan bazıları gerçek hayatta yaşamışken bazıları belirsiz kişilerdir. Asıl adı İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El Cezerî olan El Cezerî, Kitâb fî ma'refeti'l-hiyeli'l-hendesiyye adlı eseriyle bu romana da kaynaklık etmiştir (Koçakoğlu, 2008:104). Adı değişik yerlerde zikredilmektedir. Kitapta hiyel âlimi olarak geçen Ahmed Bin Musa ise 9. yüzyılda yaşamış bir mühendistir.

"Madrabazlar da divanelerin tavsiye ettiği bu kitabı bulup onun esrarını çözmeye çalışan bu düşküne el-Cezerî'ye ait olduğunu ileri sürdükleri ve anlaşılmaz makine çizimleriyle dolu bir hiyel kitabını onbeş akçeye yutturdular. Vicdan sahipleri ise meyhanede onu, kucağında Ahmed bin Musa'ya ait bir hiyel kitabı olduğu halde sızmış durumda gördüklerinde yürekleri cız etti ve yirmibir akçeyi başlarının gözlerinin sadakası olarak kuşağına sıkıştırdılar." (KH, 15)

Romanda Yafes Çelebi'nin geçim kaynağı olarak saksağan yuvalarını kolaçan etmesi gösterilmektedir. Yazar hırsız saksağan kavramını bolca kullandığından Rossini'nin "Hırsız Saksağan" adlı uvertürüne değinmiştir. Gioacchino Rossini romandaki olayların geçtiği 18. ve 19. yüzyıllar arasında yaşamıştır. Yazar bu ismi olay örgüsü ve zaman arasındaki bağı kurgulamak üzere kullanmıştır.

"Tarihçiler kâfirin ona, 'Behey teres. Çaldığım bu nağme Russinî nam tıfıl bir bestekârındır, adı da Hırsız Saksağan'dır.' dediğini rivayet etmişlerdir." (KH, 32)

Gailevi(Galileo), Sadi Garnu, Klavsiyus, Paçinotti, Fisagor(Pisagor) ve Tesla, adları romanda zikredilen diğer kişilerdir. Kitab-ül Hiyel'in icatlar kitabı olmasıyla bu mucitlerin adlarının kullanılması bakımından büyük bir ilişki kurulabilir.

Dini ve Mitolojik Şahıslar

Petrus(Aziz Peter), Züverda(cin), Hz. Yunus (a.s.), Samson, Laz Yamaklar, külhanbeyleri isimleri tarihi kişiler olarak romanda kullanılan isimlerden bazılarıdır. Her birinin kendine ait hikâyesi ve özelliği olan bu kavramları kullanarak yazar romanının kurgusunu geliştirmiştir. Yahudilerin ve Hristiyanların kutsal kitaplarında adı geçen Samson gücünü uzun saçlarından alan mitolojik bir karakter olarak romanın ana karakterlerinden Calud ile benzerlik gösterir. Her ikisi de aynı bölgeyi ve inanç dünyasını temsil ederler.

Yafes Çelebi'nin köle pazarından aldığı Kara Calud kutsal kitaplarda geçen bir şahsiyettir. Davut ve Calud'un hikâyeleri Kur'an-ı Kerim'de ve Tevrat'ta yazılıdır. Kur'an'da kısaca değinilen efsaneye Tevrat'ta geniş bir şekilde yer verilir. Calud'un adı Tevrat'ta Golyat olarak geçer (Sarı, 2009:69). Tarihteki Calud'u Hz. Davud'un öldürmesi gibi roman kahramanı Calud'u da Davud öldürür. Hiyelkar Calud hırsı, zulmü, uzun saçları ve uzun zekeriyle dikkat çeker. Hiyel ilmini devam ettirecek soy istemesine rağmen doğmuş olan hiçbir çocuğu yaşamamıştır. Calud bir nevi insanların yaşadığı ontolojik tabakanın dışından geldiği için cezalandırılmıştır.

"Ceylan Hatun'un torunlarından Siyahî Sabit Bey'den nakledildiğine göre, Calûd esir pazarında mezata çıkarılır çıkarılmaz, maslahatı, gerek eni gerek boyuyla müşteri taifesini hayretü dehşet içinde bıraktığından alıcı yılmış, böylece değerinin kat be kat altında satılmıştı ki, kethüda Kâmi Efendi'nin deftere düştüğü kayıt bunu doğrulamıştır: Maslahatının uzunluğu, pehlivan yapılı bu kölenin boyunun onda biri çıkmış ve Kâmî Efendi de işbu kaydı korkudan eli titreyerek kargacık burgacık yazmıştı." (KH, 73)

Hz. Davud'a telmihte bulunacak şekilde kullanılan Davud demiri eğip bükebilme özelliğine sahiptir. En önemli özelliklerinden biri de zamanı durdurmuş gibi yaşının hiç ilerlememesi ve çocuk olarak kalmasıdır. Babası Uzun İhsan Efendi'nin bunda payı vardır, çünkü kendisinin hayal âleminden veya cin taifesinden olduğu belirtilir. Calud'un çok zulmettiği Davud sabır taşı çatladığında Calud'u öldürmüştür.

"Yıldızsız geceler kadar siyah ve duru billurlar kadar saydam olan bu taşı, Davud var gücüyle Filistînin kafasına fırlattı. Taş, Calûd'un iki kaşı arasına gömüldü ve Filistînin o dev gibi gövdesi yere yığılıverdi. Ağzından ve kulaklarından kan geliyordu." (KH, 124)

Siyasi, İlmi ve Askeri Kavramlar

Tarihi olayların çoğu siyasi olmakla birlikte burada bir iki konuya değinilmiştir. Yeni Osmanlılar Cemiyeti Sultan Abdülaziz devrinde mutlakiyyetin kaldırılıp yerine meşruti bir idare tesisi emeliyle kurulan cemiyetin adıdır. Cemiyyetin reisi Necip Paşa, torunu ve sonradan sadrazam olan Mahmut Nedim Paşa'nın kardeşi Sağır Ahmet Bey'in oğlu Mehmet Bey'di (Pakalın, 2004:632).

Kitabın adından itibaren kullanılan hiyel kelimesi mekânik bilimini ifade eder. Bu kelime kinayeli olarak hayal kelimesinin çoğulu anlamında da kullanılmıştır. Kahramanlar daima hayallerinin peşinden koşan hırslı insanlardır. Aşağıdaki alıntı hayallerinin gerçekleşmemesi bakımından Hiyel Nazırı Uzun İhsan Efendi'nin romanın sonunda hayal nazırına dönüşmesini anlatmaktadır. Yazar postmodernizmin parodik unsurunu kullanarak bu kişinin insanların içindeki hayalci kişilik şeklinde halen gizli bir biçimde yaşıyor olabileceğini beyan etmektedir.

"Üzeyir Bey'in, o gecenin sabahı evden ayrıldıktan sonra nereye gittiğini, neler yaptığını, nasıl yaşadığını ve ne zaman vefat ettiğini râviyân-ı ahbar bilmiyor. Ne var ki Hayal Nazırı Uzun İhsan Efendi, onun yanından asla ayırmadığı, üzerinde sadece bir nokta bulunan deftere, kendisinin, evin, ve orada vaktiyle yaşayıp ölmüş insanların muhayyel hayatlarını yazdığını, insanoğullarının hayatları da hayalden çok hiylelerle dolu olduğu için eserine Kitab-ül Hiyel adını verdiğini rivayet etmiştir. Müdde-i ömrü meçhuldür. Nereye defnedildiğine gelince; eğer her şey gibi kendisini de tahayyül ettiyse, muhayyilenin derinliklerinde bir define olarak belki de hâlâ mevcuttur." (KH, 154)

Askeri terimler romanda sıkça kullanılan unsurlardandır. Hiyel ilmiyle uğraşanların icat etmeye çalıştıkları araçların savaş araçları olması münasebetiyle askeri kavramlar metinde fazlaca yer almıştır. Yeniçeriler Osmanlı devletinde çok önemli işler başarmalarına rağmen çöküş devresinde devlete büyük sıkıntılar çıkarmışlardır. Bütün isyanlarda ve padişah katliamlarında onların adları geçer. İhsan Oktay Anar yeniçerileri romanında zorbalığın ve geri kalmışlığın temsilcisi olarak göstermeye çalışmıştır. Aşağıdaki alıntı yeniçerilerin kendilerine alternatif olarak gördükleri eğitimli bir askere zulümlerini aktarmaktadır.

"Rakıyla şarabı karıştırıp içtiği için gazaba gelen bir yeniçeri piştovunu çekti, üstelik horozunu kaldırıp tetiği istiğnaya bile aldıktan sonra, silahı talimlilerden birinin kafasına dayadı ve ondan, bir mebûn olduğunu, gerekirse buradaki herkese verebileceğini söylemesini istedi. Beti benzi atan zavallı ise son çare olarak yatağanına davrandıysa da yeniçeri tetiğe asılır asılmaz kanlar içinde yere yığılıverdi." (KH, 16)

3. Selim yeniçerilerin devlete verdiği zararları ortadan kaldırmak istemiştir. Bu yönde harekete geçen padişah Nizam-ı Cedid adı verilen yeni bir askeri ocak adı kurar. Bu ocak için yeni kışlalar yapılır. Eğitimi için İsveç ve Fransa'dan subaylar getirtilir (Ünal, 2011:522). Yeniçeriler ise kendilerine alternatif olarak kurulan bu orduya yönelik her türlü hakaretin içinde yer alırlar.

"Kerevetlere çöküp rakılarını getirttiler. Böylece demlenirken bir yandan da efendimiz Sultan Selim-i Salis Han Hazretlerine olmadık küfürler ediyor ve onun kurduğu Nizam-ı Cedid'in tüm neferlerinin mebûn olduğunu söylüyorlardı." (KH, 16)

Askeri unsurlar çok detaylı incelenebilir. Kabakçı Vakası, Mühendishane-i Bahri, Ordu-yı Hümayun, Sekbanı Cedid, Mora İsyanı askeri unsurlardan bazıları olarak sayılabilir.

Mekânlar

Tarihî romanda zaman ve mekân da anlatımın tarihsel bir bütünlük oluşturması bakımından oldukça önemli iç yapı unsurlarıdırlar. Bir roman konu ve kişi olarak öykü zamanına yakın, zaman ve mekân anlatımı bakımından uzaksa inandırıcılık ve gerçekçilik açısından önemini kaybeder. Anlatıların anlam bakımından değer kazanmalarında en önemli yapı unsuru zaman ve mekânın anlatının genel yapısı ile uyumudur (Adıgüzel, 2006:9). Tarihî romanın mekânı öykü zamanının bütün özelliklerine sahip olmalıdır (Adıgüzel, 2006:11). Kitab-ül Hiyel'de adı geçen mekânlar da dönemin özelliklerini bire bir yansıtır. İsimler o günkü kullanımlarıyla dile gelir.

Galata Mevlevihanesi romanda adı en çok geçen mekânlardandır. Hicri 897 (Miladi 1491-92)'de tesis olunmuş idi. İlk şeyh (Mahmut Dede) dir. "Hüsn ü Aşk" nazımı Galip Dede (Şeyh Galip) bu mevlevihanede post nişinlik (şeyhlik) etmiştir. Mesnevi şarihlerinden (İsmail Rusuhi Dede) de burada şeyhlik edenlerdendir. Son şeyhi fazl u kemaliyle maruf (Ahmet Dede Efendi) (ölümü 1947) idi (Pakalın, 2004:515). Romanda bu isim asıl mekânı karşılamak maksatlı kullanılır. Sadece yön tayini için kullanılır. Buna rağmen bu mevlevihane dokuz defa bahis konusu olur.

"Tarihçiler ve vakanuvisler, Galata Mevlevihanesi'nin karşısındaki evde, o gece cereyan eden olaylar hakkında ihtilafa düşmüşlerdir." (KH, 80

Cadde-i Kebir romandaki önemli mekânlardan biridir. Metinde altı kez kullanılan bu ad bugünkü İstiklal Caddesi'nin 1927'den önceki adıdır. Dönemin hareketli hayatını ve önemli mekânlarını içinde barındırır. Fransız Tiyatrosu, Parodi Tiyatrosu, Hristodulo Konstantino Kitabevi, Terzi Vodonis, Vangberg'in Fotoğraf Stüdyosu, Burguy, Löbon, Kutulas Birahanesi, Dimitrokopülos Bakkaliyesi, Haydrik, Konstantinu, Strasburg Birahanesi bu caddeyle özdeşleşen mekânlardır.

"Zerduva Kazım Paşa damadı Ali Sansar Efendi, o tarihlerde, yani Kırım Savaşı arefesinde Cadde-i Kebir'in usul usul büyüdüğünü, açılan tiyatrolarda kaşlı gözlü, ahu bakışlı, gül yüzlü, kiraz dudaklı aktrislerin boy gösterdiğini, yahut onların giyinik, yarı çıplak veya anadan doğma gravürlerinin elden ele dolaştığını, böylece Calûd dâhil bütün mahbubperest ve sanemperverlerin Galata'dan yavaş yavaş bu sokağa çıkmaya başladıklarını yazmıştır." (KH, 104)

Mısır Çarşısı, İstanbul Sanayi Mektebi gibi mekânlar da metinde kullanılan diğer önemli mekânlar olarak göze çarpar.

Gelenekler

Peştemal bağlamak/kuşanmak sanat öğrenen çıraklara ustalık sıfatının verilmesi yerine kullanılan bir tabirdir. Eskiden çalıştığı sanatı(zanaatı) öğrenen çıraklar, ustası da dâhil olmak üzere, o sanatın tanınmış adamlarının huzurunda imtihan edilerek muvaffak olanlara peştamal kuşatıldığı için bu tabir meydana gelmiştir. Bu münasebetle eğlenceler de tertip olunurdu (Pakalın, 2004:774). Yâfes Çelebi bu peştemali beline kuşanmasına rağmen geleneklere ve mertliğe uymayan makas gibi açılır kapanır bir kılıç ürettiği için kurallar gereği peştemali sökülür.

"Birdenbire hepsinin gözleri dönüverdi. Çünkü erbabı, makası andıran bu tuhaf kılıncın nasıl kullanılacağını hemen anlamıştı. İki elle kavranan bu silahın kabzası çekildiğinde namlusu tıpkı bir makas gibi ikiye ayrılıyor, hamle yapan rakip kılıncı bu sayede karşılamakla kalmıyor, kabza itilir itilmez kapanan namludaki kancalar sayesinde onu yakalıyordu da. Böylece zaptedilen rakip silahı kırmak ya da hasmın elinden düşürmek için, kılıncı ekseni etrafında çevirmek yetiyordu. Bu kepazeliği gören esnafın cinleri tepesine üşüşmüştü. Hele hele, onların sert tepkilerine önceden hazırlık yaptığından mıdır, Yâfes Çelebi'nin gürültüye pabuç bırakmadığını, dikkafalılık edip yine bildiğini okuduğunu gördüklerinde küplere bindiler. İçlerinden biri koşup durumu hemen şeyhe bildirdi. O sırada hamamda olan şeyh, kethüda ve yiğitbaşlarını da yanına alıp çarşıya geldiğinde, kılıncı görür görmez yere yığılıverdi. Adamcağızın sol yanına inme inmişti. Ağız dalaşı bu nedenle arttıkça arttı. Bir peykeye yatırılan şeyh ona, ahrette iki elinin yakasında olacağını söylüyordu. Neden sonra ondan yanına yaklaşmasını istedi. Yâfes Çelebi kendisine emredileni yapar yapmaz, yattığı yerden şeyh, geleneksel usûlleri bırakarak bu mertlikle bağdaşmaz kılıncı er meydanına sokan kalleş ustanın suratına okkalı bir tokat patlatıp gediğini iptal etti. Örf ve âdetlere karşı gelip zanaate bid'at getiren Yâfes Çelebi'nin peştemali belinden böylece çözüldü." (KH, 13)

Romanda hurafe olarak kullanılan *"Başsız gövdesi Kasımpaşa mezarlığında gömülüdür. Toprağının sıtmaya iyi geldiği söylenir."* (KH, 69) ve *"Mezarı Kasımpaşa kabristanındadır. Toprağının bilek güreşinde kudret verdiği söylenir."* (KH, 124) cümleleri batıl inanç olarak yer alır. Er Meydanı, sünnet kavramları da geleneği yansıtan başka kavramlar olarak romanda yer alır.

Rivayet ve Hikâyet

Denilse ki Kitab-ül Hiyel'in esprisi rivayetler ve hikâyetler üzerine kuruludur, haksız bir yargı olmaz. Çünkü Osmanlıda vakanüvislerin, masalların, efsanelerin sık kullandığı kelimelerden rivayet 49 kez, naklettiğine göre 30 kez, nâkilan 12 kez, hikâyet ve ileri sürmek 8'er kez, yazmıştır 6 kez ve yazarlar 2 kez bu romanda yer bulmuştur. Sadece bu sayılar bile hikâyet ve rivayet geleneğinin bu romanı ne kadar etkilediğinin göstergesidir. Bu yaklaşımın bir başka yönü de rivayet edenlerin isimlerinin ilginç oluşudur. Nakil geleneğini anlatmak üzere kullanılan "lodosçular kethüdası Tavukpazarlı Koca Asım Paşazade Turşucu Hüseyin Efendi'nin kankardeşi merhum Gelenbevî Salim Efendi, Kuledibi'ndeki Tamburlu kıraathane erkânı arasında Sultan Abdülhamid Han devrinde henüz hayatta olan Çeşm-i Elâ Süleyman Dede Efendi, Tamburlu kıraathanede berberlik yapan Laz Şevket Efendi ile rûznamçe halifesi Vanî Midhat Efendi…" gibi isimler hem nakil geleneğini yansıtır hem de postmodernizmin ironik yaklaşımıyla bu isimlendirme geleneğini eleştirir. Aşağıda nakil geleneğini yansıtan bölüm postmodernizmin parodik yönüne de göndermede bulunmaktadır.

"Topuzbaş Cuma Paşazade Tavşancı Mikail Efendi'den Şaşı Kamil Bey'in naklettiğine göre Calûd, efendisinin kendisini kandırdığını ve onca köteği beyhude yere yediğini düşünmeye başlamıştı. Kedi Bekir Efendi'ye göre ise onu asıl üzen şey yediği kötek değil, devri daimin esrarı ile ilgili hayallerinin kırılmasıydı. Kanunî Salim Bey ise onun, bari iktidar taşının nerede olduğunu kulağına fısıldamasını efendisinden rica ettiğinde, "o taş evin içinde idi ve olacaktır" cevabını alır almaz küplere bindiğini nakletmiştir. Sonuç olarak râviyân-ı ahbar, kandırıldığına inanan Calûd'un, efendisinden intikam almaya karar verdiğinde mutabık kalmıştır. Öyle ki, İdris Baba Tekkesi şeyhi Kuzgunî Efraim Dede Hazretlerinden nakledildiğine göre, Vaka-yı Hayriye sonrası Dersaadet'te yeniçeri taifesinin son kalıntıları da temizlenirken, Yâfes Çelebi intikam tutkusuyla yanıp tutuşan eski kölesinin kuru iftirasına kurban gitmişti." (KH, 87)

Aletler

Aletler kavramına daha çok savaş aletleri ve silahlar örnek olarak verilebilir, fakat bunun dışında birçok alet de romanda ismi geçen tarihi materyallerdendir. **Debbâbe** kale duvarlarına yaklaşıp delmek veyahut bir suretle tahribat yapmak için kullanılan harb aletlerinden birine verilen addır. Bu alet fıçı şeklinde yapılır, üzerine sığır yahut deve gönü kaplanırdı. Yuvarlanarak hareket eden bu aletin içine girenler düşman tarafından atılan ok, taş ve saireden mahfuz kalırlardı. Bu itibarla seyyar bir siper vazifesi görürdü. Tankın iptidai bir şekli sayılabilir (Pakalın, 2004:408). Yafes Çelebi savaşta düşmana büyük zarar verdirecek debbabeyi hazırlamak için her şeyini feda eder. Niyeti bu aleti yapıp hem zengin olmak hem de padişahın gözüne girmektir.

"Ayrıca Yâfes Çelebi, debbâbenin gücü ve imkânlarının gözler önüne serileceği bir gösterinin ayrıntılarını bile hazırlamıştı. Padişah efendimizin ve devlet ricalinin hazır bulunacağı bu gösteri Kâğıthane'de yapılacak, otuzbeş yiğidi taşıyan debbâbe, kös, kudüm, nekkâre ve çiftenara feryatları eşliğinde, gülbank çekilip dualarla suya inecek, dereyi geçerken bir yandan da topunu ateşleye ateşleye karşı kıyıdaki temsili palangaya hücum edecekti. Orayı yerle bir edip zaptettiğinde, fıçılardaki yiğitler meydana çıkıp palangadan geriye kalanları ateşe verecekler, bu esnada havai fişekler, çarkı felekler, maytaplar ateş alıp ortalığı bayram yerine çevirecekti. Bu muhteşem gösteriyi seyrederken gözleri yaşaran padişah efendimiz de, hem Zencefil Çelebi'yi hem de debbâbeyi yapan hiyel ustasını çağırıp elini öptürecek, onlara en âlâsından birer hilat giydirecekti." (KH, 25)

Romanda kullanılan kerrat cetveli birden ona kadar adetlerin kendi aralarında hasıl-ı sarplarını bildiren cetvelin adıdır (Pakalın, 2004:243). Piştov, yatağan, düşahi, zülkarneyn, kallab, tahtelbahir (deniz canavarı), münfelik, kös, kudüm, nekkâre, çiftenara, camadan, bareta, horzenhayger, çakaloz, badaluşka, Devr-i Daim Makinesi, kolt, kerrat cetveli, leyden şişesi nesnelerinden bazıları savaş aletiyken bazıları da müzik aleti olarak kullanılmıştır.

Kelimeler

Kelime kavramı içerisinde birçok şeyi barındırır. Romanda özellikle Osmanlı döneminin resmi evrak isimleri çok kullanılır. İhtira beratı bir şey ihtira edenlere ondan istifade hakkını teminen merciinden verilen imtiyaz kâğıdı hakkında kullanılan bir tabirdir. İhtira; sanayice yeniden bir netice ve eser vücuda getirmek ve bunların husuli için yeni vesait ihdas veya malum olan vasıtaları yeni bir şekilde kullanmaktır (Pakalın, 2004:39). Özellikle Yafes Çelebi ve Zencefil Çelebi bu ihtira beratını almak için oldukça fazla çaba harcamışlardır.

"Ahbabları arasında artık büyük bir saygınlık kazanan Yâfes Çelebi, barut hakları, namluların ebatları ve gülle ağırlıklarını hesaplayarak çizimleri müsveddeden temize çekti, icad ettiği silahların ihtira beratını alıp üretmeyi, bunun için de sermaye bulmayı düşünüyor, ama Zencefil Çelebi'nin başına gelenler de gözünü korkutuyordu" (KH, 37)

İktidar taşı ismi genellikle "Büyük İskender'in iktidar taşını ele geçirip kaybettiği o yerde" şeklinde geçer. Rosetta veya Reşit taşı olarak da bilinir. Yafes Çelebi'nin icad etmeye çalıştığı devri daim makinesini çalıştırmak için gerekli en önemli parçadır. Bu taş devri daim makinesine yerleştirildiğinde makine sonsuza değin çalışacaktır. Yafes Çelebi'nin öğrencisi Kara Calud bu taşı elde etmek için her yola başvurur.

"Az önce elinde tuttuğu taş da, belki bir mucize, belki de bir düştü. Ama ne olursa olsun hayret edilecek bir şeydi. Bu yüzden Calûd'a, şaşırmaktan sakın korkmamasını sıkı sıkıya tembih etti. Ama Calûd'un bu sözleri anlayacak hali pek yoktu. Onun amacı sadece taşın esrarını öğrenmek ve eğer güce sahipse onu kullanmaktı. Efendisinin ağzından girip burnundan çıktıktan sonra, onun efsanevi iktidar taşı olarak, hem yıldızsız geceler kadar siyahlığa hem de duru

billurlar kadar saydamlığa sahip olduğu ve ona dokunanın bu taşın sırrına da sahip olacağını öğrendi. Her nedense, buna derhal inanıverdi. Çünkü inanmaması için hiçbir sebep yoktu. Ayrıca bu taşı elde etmek için daha o anda yanıp tutuşuyordu. Üstüne üstlük efendisi bir de, iktidar taşının devri daim makinasındaki en önemli parça olduğunu söyleyince, sanki aklı uçup gitti." (KH, 82)

İktidar makinesi sonsuz gücü simgeleyen bir makinedir. Ele geçiren kişi dünyadaki en büyük gücün sahibi olacaktır. Kitapta Sadi Garnu adlı bir hiyelkarın böyle bir makine icadının fizik kurallarına aykırı olduğu beyanı vardır. Bu makine özde, aldığından daha fazla enerji üretme prensibine sahip olduğundan fiziken de mümkün olmayan bir alettir. Buna rağmen gözlerini hırs bürüyen romandaki hiyelkarlar bu makineyi üretmek için çok fazla enerji harcarlar.

"'İktidar makinesi' dediği şey, yani onun öz varlığı, sonu gelmez isteklerle büyüdükçe tutkuları da devleşmiş, bu yüzden o, nefret ettiği zaaflarını ortadan kaldırarak benliğindeki son insanca kırıntıları da yok etmişti. Oysa zayıflık denen şey hayat, iktidar ise ölüm değil miydi?" (KH, 67)

Damgalı kâğıt, istida, kulluk akçesi, pereme, garaib defteri, küpeşte, ezani/zevali saat, riyazat, büyük engizitör, İsa Mesih, Jül Vern, Fuzuli, Lami Çelebi, Bin Bir Gece Masalları gibi kelimeler siyasetten sanata çok yönlü kelimeler olarak romanda adı geçen kelimelerdir.

Diğer Unsurlar

Metnin tarihi bir metin olmasının yanında dilin o dönemdeki dilin kullanımı şeklinde olması, dil ve üslubun bu romanda öne çıkan temel özelliğidir. Diğer yandan masallar, oyunlar ve meslekler dil ve üslubun aktarımında önemli bir etken olarak ele alınabilir. Masal unsuru olarak masallara has birtakım seslenmeler romanda göze çarpmaktadır. "Kâfir, ölümlerden ölüm, ey efendim, sihirli evlerini, behey civeleğim" sözleri masalsı unsurların romandaki yansımalarıdır.

"Bu kudretli cine Deli Abuzer için ne diledin?" diye sordu. Yâfes Çelebi'nin verdiği cevap herkesi dehşet içinde bıraktı: Çünkü kırk güne kalmaz Deli Abuzer'in husyeleri, kamışı ve palabıyığı kuruyacak, adamcağız kadın oluverecekti." (KH, 31)

Romandaki oyun isimleri çocukların oynadığı oyunlar için kullanılır. Çelik çomak, birdirbir, kabak kabak kapmaca, körebe, elimucu, asçiskas, ebe kaç kaç oyunları o günlerde çocukların oynadığı oyun çeşitleridir. Tahayyül Müsabakası, Hiyel Nazırı Uzun İhsan Efendi'nin misafirlerini göndermemek üzere ortaya attığı bir oyundur.

"Gel gör ki Uzun İhsan Efendi onları bırakmak istemiyordu. Zaten mecliste bulunanların çoğu da gitmeye pek gönüllü değillerdi. Çünkü ta sahura kadar bir tahayyül müsabakası yapılacaktı. Bu müsabakanın kuralları ise son derece basitti: Bir sözlük rastgele açılıp gelişigüzel bir kelime seçilecek ve yarışmacı da bu kelimenin hikâyesini anlatacaktı." (KH, 144)

Saksağan Yuvası Kolaçancılığı mesleği herkesin yaptığı bir iş olmayıp sadece Yafes Çelebi'ye aittir. Saksağanların çaldığı ve yuvasına götürdüğü değerli eşyaları bulup kullanmaya yönelik bir meslektir.

"Hırsız saksağanlardan çaldığı altın ve gümüşleri sarraflara bozdurduktan sonra, elmaslar ve zümrütleri bedestendeki kuyumculara satıyor, böylece geçinip gidiyordu." (KH, 34)

Hiyel Kalemi, Rihteganbaşı, Dökümcü, Telhisçi, Tersane Eminliği romanda kullanılan meslek isimleridir. Özellikle hiyel kalemi sürekli bahsedilen yer ve görevdir.

Sonuç

İhsan Oktay Anar Türk edebiyatının son dönemlerinin postmodern ve fantastik roman yazarıdır. Romanlarında tarihi olayları postmodernizmin gerçekleri ciddiyetten uzaklaştırmaya yarayan eğlenceli yanıyla ve yer yer fantastik romanın gerçek dışı bakışıyla aktarır. Özellikle tarihi konuları Yeni Tarihselcilik akımı çerçevesinde işler. Tarihsel konulardan sürekli istifade eden yazar bu konuları sıkıcı olmaktan kurtarma yoluna gider. Bu yolla bilinen tarih romanı kavramını yıkarak olay örgüsünü zevkli ve akıcı hale getirmeye çalışır. Çalışmanın merkezindeki Kitab-ül Hiyel İhsan Oktay Anar'ın ikinci romanıdır. Bu romanda Anar önceki romanlarında olduğu gibi tarihin izlerini sürmeye devam etmektedir. 18., 19. ve 20. yüzyılları kapsayan bir dönemin anlatıldığı romanda yazar birçok konuya değinmiştir. Modernleşme ve Batılılaşma döneminin başlangıcında Osmanlının geçirmiş olduğu buhranlar ince bir şekilde romanın sürükleyici unsuru olmuştur. Yazar; 3. Selim ve 2. Mahmut gibi padişahların yenileşmeye dair çabalarını, yenileşmenin önündeki en büyük engel olan yeniçerileri ve diğer engelleri romanının asıl konusu içerisine ustaca yerleştirmiştir. Hiyel (Mekânik) ilmi romanın asıl konusu iken araya serpiştirilen çok önemli tarihsel konularla eser geliştirilmiş, bu olayların farkında olmayan okuyucuya tarihi gerçeklikler gizlice hissettirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı tarihinin dışında aynı dönemde var olan yabancı birçok tarih unsuru da metinde yer bulmuştur. Yazar dönemin maddi manevi tüm tarihi materyallerini kurmaca dünyanın potasında bütüncül bir şekilde iç içe yerleştirmiştir. Masal tarzı anlatımlar dönemin dil ve üslubunu yakalamaya yönelik çabanın göstergesidir. Padişahlar, önemli devlet adamları, âlimler, dini şahsiyetler eserin gerçekliğini kabullendirme noktasında oldukça önemli rol oynar. Siyasi ve askeri unsurlar, icat edilmeye çalışılan savaş aletleri ve özellikleri hiyel (mekanik) ilmiyle birlikte değerlendirilebilir. İstanbul'un önemli mekânları ve geleneksel unsurlar da anlatının gelişimini sağlayan özellikler olarak romanın kurgusunda yer alır. Tarihi olayların, kültürlerin, icatların ve şahısların birbiri içine geçen öyküleri ve ilişkileriyle Kitab-ül Hiyel, Türk edebiyatında önemli bir yer edinmiştir.

Kaynaklar

Adıgüzel, S. (2006). *Bakı-1501 Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme*. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15, 1-17.

Anar, İ. O. (2012). *Kitab-ül Hiyel.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Çevirme, E. A. (2011). Kitab-ül Hiyel'de 'Çok Katmanlılık' ya da 'Çoğulculuk'. *DERGÂH DERGİSİ*, Cilt 22/260.

Çokluk, N. (2009). *İhsan Oktay Anar ve Romanları Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi.

Dayanç, M. (2009). "Yeni Türk Edebiyatı" Kaynağı Olarak Tarih ve Tarihi Eleştiri. *Turkish Studies*, 4/1, 1875-1904.

Demircan, A. (2007). *Tarih Üzerine Bazı Düşünceler, Milel ve Nihal*, 4/3, 69-89.

Güler, T. (2017). Kurmaca ve Gerçek Bağlamında Tarihsel Bir Roman: Hocaefendi'nin Sandukası. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 60, 247-264.

Gündüz, O. (2012). *İhsan Oktay Anar'ın Kurgu Dünyası*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Karlıdağ, E. (2010). *İhsan Oktay Anar'ın Romanlarının Çözümlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Karlıdağ, E. (2012). *İhsan Oktay Anar'ın Romanlarında Metinlerarası İlişkiler*. Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 17, 101-118.

Koçakoğlu, A. (2008). *İhsan Oktay Anar, Hayatı-Sanatı-Eserleri*. Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Koçakoğlu, A. (2010). *Yerli Bir Postmodern İhsan Oktay Anar*. Konya: Palet Yayınları.

Pakalın, M. Z. (2004). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları.

Parlakpınar, M. (2010). Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları. *Bilig*, Sayı 55, 271-275.

Sarı, M. (2009). *Metinler arası Bağlamında İhsan Oktay Anar'ın Romanlarında Kutsal Metinlerin İzleri*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Şengül, M. B. (2010). İhsan Oktay Anar'ın Kitab-ül Hiyel Adlı Romanı Üzerine Bir İnceleme. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5/ 3, 186-201.

Uğurlu, F. (2009). *İhsan Oktay Anar'ın Romanlarında Mitlerin İşlevi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma yayıncılık.

Yalçın-Çelik, S. D. (2005). *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*. Ankara: Akçağ Yayınları..

KAPLAN, Y. (2018). Dîvânı Meçhul Bir 16. Yüzyıl Şairi: Edirneli Tîğî ve Şiirleri. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7/ 16, s. 104-147.

DEDE KORKUT

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi
Cilt 7, Sayı 16 (Ağustos 2018), s. 104-147.
DOI: http://dx.doi.org/10.25068/dedekorkut233
ISSN: 2147–5490, Samsun- Türkiye

Özgün Makale/ Original Article

Geliş Tarihi: 30. 07. 2018
Kabul Tarihi: 27. 08. 2018

Dîvânı Meçhul Bir 16. Yüzyıl Şairi: Edirneli Tîğî ve Şiirleri

His Divan is Unknovn a 16th Century Poet: Tiği from Edirne and His Poems

Yunus KAPLAN*

Öz

Klasik Türk edebiyatı olarak da adlandırılan edebî gelenek dâhilinde, yaşadığı dönemde ve sonrasında büyük etkiler bırakan ve yazmış oldukları eserlerle isimlerini ölümsüzleştiren sayısız şair yetişmiştir. Bu şairlerin birçoğunun yazdığı eserler günümüze ulaşsa da bazı şairlerin eserleri ise çeşitli sebeplerden dolayı günümüze ulaşmamıştır. Tezkireler ve çeşitli biyografik kaynaklarda hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilen; ancak yazmış olduğu herhangi bir eseri günümüze ulaşmayan divan şairlerinden biri de Tîğî'dir. Aslen Edirneli olan şairin asıl adı, Mehmed'dir. Edirne Sarayı'nda yetişerek buradan sipahi olarak çıkan, daha sonra Dergâh-ı Âlî'de müteferrikalık ve Edirne'de ihtisap ağalığı görevlerinde bulunan şair, 1617 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda tarih manzumeleri ve özellikle musammatlarıyla meşhur olduğu belirtilen Tîğî'nin, Kemâl-paşazâde'nin *Nigâristan*'ına yazdığı Türkçeye tercüme eseri ile mürettep bir *Dîvân* sahibi olduğu belirtilmektedir. Ancak söz konusu her iki eser de günümüze ulaşmamıştır. Her ne kadar Tîğî'nin bu eserleri günümüze ulaşmamış olsa da çeşitli tezkirelerde, biyografik kaynaklarda ve mecmualarda şaire ait bir divançe teşkil edecek kadar çok şiir kayıtlıdır. Bu çalışmamızda Edirneli Tîğî'nin hayatı hakkında bilgi verilecek; tezkireler, biyografik kaynaklar ve mecmualarda tespit edilen şiirleri üzerinde birtakım değerlendirmelerde bulunularak bunlardan bazı örnekler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk Edebiyatı, 16. Yüzyıl, Edirne, Tîğî.

Abstract

The literary tradition which is named as Classical Turkish Literature grew the numerous poets who impressed in their period and later on, and who eternalised their name with their works. Even if the works that most of those poets wrote them have come to today, the works of some poets have not come due to the various reasons to today. One of the Ottoman poets that it was informed about their life and works in the collection of biographies and various biographies but that none of their works have come to today is Tigi. The real name of poet who is from Edirne is Mehmet. The poet who became a cavalryman from Edirne Palace and

*Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Osmaniye -Türkiye. El-mek: yunuskaplan80@gmail.com.

then, had the duty of philosopher in Dergah-ı Ali and being an officer in İstanbul Municipality died in 1617. It is designated in the sources that Tigi who is stated as being famous with his historical poems and especially the poetry forms including the versicles had the rearranged collected poems with his translation work into Turkish that Kemal-pasazade wrote it. However, none of the works have come to today. Even if Tigi's works have not come to today, many poetries which will form the uncompleted collected poems belonging to the poet are recorded in the various collected biographies, biographical sources and journals. In our study, the information will be given about Tigi's life who is from Edirne; a set of evaluations about his poems which were determined in the collected biographies, biographical sources and journals will be made and some samples will be given.
Keywords: Classical Turkish Literature, 16th Century, Edirne, Tiği.

Giriş

Köklü bir geçmişe sahip olan Türk edebiyat tarihinde Osmanlılar döneminde teşekkül etmiş olan ve klâsik Türk edebiyatı olarak da adlandırılan edebî gelenek dâhilinde, yaşadıkları dönemde ve sonrasında büyük etkiler bırakan ve yazmış oldukları eserlerle isimlerini ölümsüzleştiren sayısız şair yetişmiştir. Özellikle Osmanlı'nın siyasi, askerî ve iktisadî bakımdan en ihtişamlı dönemi olan 16. yüzyıl, devletin sahip olduğu ihtişama paralel olarak birçok alanda olduğu gibi edebî alanda da zirvenin yaşandığı ve önemli sayıda şairin yetiştiği bir dönem olmuştur. Tezkireler ve çeşitli biyografik kaynaklarda du dönemde yetişmiş birçok şairin hayatı ve yazdıkları eserler hakkında çeşitli bilgiler bulmak mümkündür. Kaynaklarda, hayatları hakkında bilgi verilip eser sahibi olduğu belirtilen bazı şairlerin eserleri günümüze ulaşırken bazılarının eserleri ise çeşitli sebeplerle günümüze ulaşmamıştır.

Klâsik Türk edebiyatının önemli eser türlerinden biri olan ve yazılmış oldukları devrin şiir ve sanat zevkini yansıtmaları bakımından edebiyat araştırmacıları için vazgeçilmez bir kaynak mesabesinde olan ve edebiyatımızın kırkambarı olarak kabul edilen şiir mecmualarında, herhangi bir eseri günümüze ulaşmayan bu türden şairlerin sayısız şiirlerine rastlamak mümkündür.

Tezkireler ve çeşitli biyografik kaynaklarda hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilen; ancak yazmış olduğu herhangi bir eseri günümüze ulaşmayan divan şairlerinden biri de Tîğî'dir. Her ne kadar kaynaklarda Tîğî'nin *Dîvân* sahibi olduğu belirtilse de şimdilik bu eserinin herhangi bir nüshası elde değildir. Ancak çeşitli mecmualarda şairin, bir dîvânçe oluşturacak kadar çok şiiri kayıtlıdır. Bu çalışmada yaklaşık on yıldır iki bin şiir mecmuası ve çeşitli biyografik kaynakların taranması neticesinde Tîğî'ye ait olduğunu tespit ettiğimiz şiirlerin şekil ve muhteva özellikleri üzerinde durulmuş ve bu şiirlerden bazı örnekler verilmiştir.

Tîğî ve Hayatı

Edirneli olan şairin asıl adı, Mehmed'dir. Riyâzî, şairin Üsküplü olduğunu söyler (Açıkgöz, 2017: 97). Doğum tarihi bilinmemektedir. Kara Murad Paşa'nın oğludur. Edirne sarayında yetiştikten sonra buradan sipahi olarak çıktı. Daha sonra Dergâh-ı Âlî'de müteferrikalık görevinde bulundu. Edirne'de bulunduğu dönemde çoğunlukla ihtisap ağalığı yaptı (Adıgüzel-Gündoğdu, 2014: 1693). İstanbul'da vefat eden şairin mezarı, Edirnekapı haricindedir (Açıkgöz, 2017: 97). Şairin ölüm tarihini Abdurrahman Hibrî Efendi 1017/1608-09 (Kazancıgil, 1996: 124), Rıza 1020/1611 (Zavotçu, 2009: 195), Kâtip Çelebi, Ahmed Bâdî, Riyâzî ve Kaf-zâde Fâizî ise 1027/1618-19 olarak gösterir (Balcı, 2014: 644; Adıgüzel-Gündoğdu, 2014: 1693; Açıkgöz, 2017: 97; Kayabaşı, 1997: 208).

Kaynakların verdiği bu ölüm tarihleri içinde 1027/1618-19'un doğru olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tîğî'nin elimizdeki şiirleri arasında Şerif Efendi'nin Edirne kadısı olması üzerine düşürdüğü ve 1024/1615-16 tarihini veren bir tarih kıt'ası bulunmaktadır (Mecmû'a-i Eş'âr, 06 Mil Yz A 897 vr. 185a). Bu da bizlere şairin bu tarihten sonra öldüğünü gösterirken, bazı tezkirecilerin vermiş olduğu 1017/1608-09 yılının doğruluğunu teyit etmektedir.

Abdurrahman Hibrî Efendi, Edirne'de Üsküfçü Hızır Mahallesi Soğukçeşme Sokağı'ndaki Tîğî'ye ait olan evin, Uşşâkî Tarikatı şeylerinden Muslihiddin Efendi tarafından satın alınarak zaviyeye dönüştürüldüğünü belirtir (Kazancıgil: 1996: 37).

Eserleri

Tîğî, Kemâlpaşa-zâde'nin Farsça *Nigâristan* adlı eserini Türkçeye tercüme etmiş; fakat bu eser müsvedde hâlinde kaldığı için meşhur olamamıştır (Adıgüzel-Gündoğdu 2014: 1693). Kaynaklarda bu eser dışında şairin bir de mükemmel *Dîvân* sahibi olduğu belirtilmektedir (Balcı, 2014: 644; Adıgüzel-Gündoğdu, 2014: 1693; Kayabaşı, 1997: 208). Ancak şairin söz konusu edilen her iki eseri de günümüze ulaşmamıştır.

Her ne kadar Tîğî'nin eserleri günümüze ulaşmamış olsa da yapmış olduğumuz mecmua taramaları neticesinde şaire ait 70 gazel, 33 tesdis, 15 tahmis, 13 kıt' a, 1 terkib-i bent ve 159 matla olmak üzere toplam 291 manzume tespit ettik.

Edebî Kişiliği

Tîğî'nin edebî kişiliği hakkında kaynaklarda verilen bilgiler sınırlı olsa da tezkireciler onun şairliği hakkında övücü ifadeler kullanmışlardır. Kınalızade Hasan Çelebi, Tîğî'nin övgüye lâyık şiirlerinin herkesçe rağbet gördüğünü söyler (Eyduran, 2009: 195). Rızâ ise onu, mana arsasının cesur at binicisi meşhur bir şair olarak tanımlayıp özellikle tahmis ve tesdis üzerindeki başarısına vurgu yapar (Zavotçu, 2009: 195). Rıza gibi Riyâzî de şairin tahmis ve tesdis yazmadaki başarısına dikkat çeker (Açıkgöz, 2017: 97).

Tîğî, aynı zamanda güzel tarih manzumeleriyle meşhur olmuş bir şairdir. Özellikle Edirne'deki tarihî Ali Paşa Kapalı Çarşısı ve Selimiye Camii'nin yapılışına tarih düşürmek için yazdığı manzumeleri çok meşhurdur (Canım, 1995: 252-53).

Bir şairin şairliğinin şekillenmesinde ve edebî kişiliğinin tekâmülünde kendine göre büyük gördüğü, sevip beğendiği şairlerin önemli bir etkisi vardır. Bu etkiyi bir şairin diğer şairlerin şiirlerine yazmış oldukları nazireler veya tahmis, tesdis gibi musammat türünde yazılmış şiirlerden tespit etmek de mümkündür. Tîğî de klasik edebiyatımızda çok yaygın olan bu geleneğe uyarak hangi şairlerden etkilendiğini yazmış olduğu bazı musammatlarla da göstermiştir.

Tîğî; tespit edebildiğimiz onbeş tahmisinden onüçünü Murâdî (III. Murat), Taşlıcalı Yahya, Derviş Vahdetî, Şeyhülislam Yahya, Şem'î, Makâlî, Nef'î, Fuzûlî, Sırrî, Nihânî, Subhî, Âşık Çelebi ve Ubeydî'nin gazellerine yazmıştır. Şair ayrıca Fuzûlî'nin altı, Ulvî ve Şeyhülislam Yahya'nın üç, Bâkî, Hâverî, Meşâmî, Ferâğî, Hayretî, Nev'î, Sânî, Sırrî, Cemâlî ve Hüdâyî'nin ise birer matla'ına tesdiste bulunmuştur. Bu da bizlere Tîğî'nin edebî kişiliğinin teşekkülünde bu şairlerin önemli bir rolünün olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Bu şairler arasında Tîğî'nin edebî kişiliğinin şekillenmesinde Şeyhülislam Yahya'nın önemli bir rolü vardır. Çünkü tespit ettiğimiz manzumelerinden yedi gazeli, bu şairin gazellerine naziredir. Yine üç tesdisini bu şairin matla'larına yazan Tîğî, bir

tahmisini ise yine bu şairin gazeline yazmıştır. Bu da bizlere Tîğî'nin edebî kişiliğinin şekillenmesinde Şeyhülislam Yahya'nın etkisini açıkça göstermektedir. Her iki şairin nazire ilişkisi içindeki bu gazellerinden bazılarının matla beyitleri aşağıda örnek olarak gösterilmiştir:

Sen iñleme kim bezm-i maḥabbetde yirüñ yoḳ
Mest itdi seni bāde-i laʿli ḫaberüñ yoḳ (Ş. Yahya, G. 185/1)

Ḳoçdum bilüñi dün gice gördüm kemerüñ yoḳ
Mestāne leb-i laʿlüñi ṣordum ḫaberüñ yoḳ (Tîğî, G. 15/1)

İrdi bahār sen daḫı şād olmaduñ göñül
Güllerle ġoncelerle küşād olmaduñ göñül (Ş. Yahya, G. 213/1)

Bezm-i ġam içre vaṣl ile yād olmaduñ göñül
Ġamuñ irişdi āḫire şād olmaduñ göñül (Tîğî, G. 17/1)

Divanlar ve mesnevilerle birlikte klasik Türk edebiyatının önemli eser türlerinden bir diğeri de şiir mecmualarıdır. Sahip oldukları zengin muhteva itibarıyla edebiyat tarihimizin kırkambarı kabul edilen ve yazılmış oldukları devrin edebî zevkini ve sanat telakkisini yansıtmaları bakımından önemli olan şiir mecmualarında Tîğî'nin de birçok şiiri kayıtlıdır. Bu da bizlere şairin yaşadığı dönemde ve sonrasında şairliğiyle şiir meraklılarınca beğenilip takdir edildiğinin önemli bir ipucudur.

Şiirlerinin Şekil ve Muhteva Özellikleri

Tîğî, klâsik Türk edebiyatındaki nazım şekillerinden birçoğuyla şiirler yazmıştır. Tezkirecilerin de belirttiği gibi özellikle musammat türünde yazdığı şiirlerle dikkatleri çeken şairin, gazellerindeki ustalığını da göz ardı etmemek gerekir. Gerek gazelin sahip olduğu beyit, vezin, kafiye, redif gibi şekil özelliklerini başarıyla kullanmış; gerekse de birçok önemli divan şairi gibi işlemiş olduğu konular, dil ve üslup özellikleriyle de gazel yazmada önemli bir başarı göstermiştir.

Tespit ettiğimiz şiirlerinin hepsini aruz vezniyle yazan şair, aruzu şiire tatbik etmede oldukça başarılıdır. Genellikle aruzun sık kullanılan vezinlerini tercih eden Tîğî'nin, kafiyeden yana tercihi ise genellikle mürdef ve mücerred kafiyeden yanadır. Tespit ettiğimiz 70 gazelin 38'i mürdef, 30'u mücerred, birer tanesi ise mukayyed ve cinaslı kafiyeyle yazılmıştır.

Redifin şiirdeki ritmik akışkanlık, ahenk ve anlam üzerindeki etkisinin bilincinde bir şair olarak Tîğî; bu gazellerinin altmış beşinde redif kullanmayı tercih etmiştir. Şair, bu gazellerin 35'inde bir veya birden fazla kelime hâlindeki, 17 gazelde ek+kelime hâlindeki, 13 gazelde ise sadece ek hâlindeki redifleri tercih etmiştir.

Klâsik Türk şiirinin künhüne vakıf bir şair olarak Tîğî, bu edebiyatın edebî sanatlarını da şiirlerine başarıyla tatbik etmiş, sık kullanılan mazmunları ve anlam çağrışımlarını ustaca kullanmayı başarmıştır. Böylece hem bu edebî geleneğin iyi bir temsilcisi olduğunu göstermiş hem de farklı hayallerle yazmış olduğu şiirlere renk katmasını bilmiştir. Örneğin klâsik şiirimizin en sık kullanılan mazmunlarından biri olan Leylâ ile Mecnûn arasındaki aşk serüvenini anlatan Kays redifli aşağıdaki gazel, şairin bu başarısına güzel bir örnek teşkil eder:

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Dime sevdā ile Mecnūn-ı beyābān idi Ḳays
ʿAşḳ-ı Leylā ile ser-geşte-i devrān idi Ḳays

Eşk-i gülgūnı anuñ Ḳaysı bahār idi hemān
Dāġ-ı pür-ḫūn [ile] bir lāle-i nuʿmān idi Ḳays

Başına ḳuşlar üşüp pāyine düşmişdi vuḥūş
Maḥv idüp cismini başdan ayaġa cān idi Ḳays

İmriü'l-Ḳaysa feṣāḥatda olurdı ġālib
Mālik-i mülk-i süḫan ṣāḥib-i dīvān idi Ḳays

Cezb idüp kendi ser-i zülfi ile Leylāyı
Tīġiyā ḥāṣılı ser-ḫalḳa-i rindān idi Ḳays (*Mecmû'a-i Eş'âr*, Sermet Çifter 981, vr. 47a)

Yine birçok şiir mecmuasında karşımıza çıkan ve şairin en çok beğenilen gazellerinden biri olduğu anlaşılan cinas sanatının ön plana çıkarıldığı aşağıdaki gazelde ise Tîğî, hem klâsik şiirimizin en sık işlenen konularından biri olan âşık-maşuk-rakip ve âşık-vaiz arasındaki ilişkiyi başarıyla özetlemiş hem de cinaslı anlatımıyla zihinlerde renkli hayallerin oluşmasına zemin hazırlamıştır:

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün
Ḳaşuñ ki dil ü cānuma ġamzeñle oḳ urdı
ʿĀlemde bütün cevr ü cefā yayın o ḳurdı

Olmazsa eger yād-ı viṣālüñle firāḳuñ
Destān-ı ġam-ı ġuṣṣa-i ʿaşḳuñ kim oḳurdı

Gülşende eger meclis-i cānānı göreydi
Vaʿiẓ ḳoyup uçmaġı bizi aña o ḳordı

Aldanma eger dilkülenürse saña aġyār
Kim ḳuzucaġum sen daḫı bilmezsin o ḳurdı

Tīġī ṣorar ise eger ol gözleri fettān
Ġamzeñ göreli seyf duʿāsını oḳurdı (*Mecmû'a-i Eş'âr*, 06 Mil Yz A 803, vr. 8b)

Tîğî'nin şiirlerinde muhteva itibarıyla dikkatleri çeken en önemli özelliklerden birisi de şiirlerin genellikle âşıkane ve rindane yazılmış olmasıdır. Âşıkane ve rindane söyleyişlerin ağırlıkta olduğu aşağıdaki gazel buna güzel bir örnek teşkil eder:

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Gözüñden ayru dil zülfüñ ucından ḫastedür cānā
Naẓar ḳıl anı ḫoş ṭut bir şikeste-bestedür cānā

Şarāb-ı nāz ile ġāyet güzellenmekdesün her dem
Anuñ'çün meylimüz sen gözleri ser-mestedür cānā

Ruḫuñ devrinde laʿlüñ şevḳine cāmı ṭolı ṣun kim
Gül ile ġonca bu meclisde deste destedür cānā

Ḥaẓer ḳıl ʿayş u nūşuñ nīş iderüz nūr-veş āḫir
Egerçi ehl-i ʿışḳuñ nālişi āhestedür cānā

Çatup ebrūlaruñ tīr-i cefāyı atma Tīġīye
Anuñ dūd-ı dili māh-ı neve peyvestedür [cānā] (*Mecmû'a-i Eş'âr*, Fatih 3849, vr. 99a)

Tîğî'nin yaşadığı dönem olan 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başları, Osmanlı'nın artık eski ihtişamını kaybetmeye başlayıp birçok alanda duraklamanın

hissedildiği bir dönemdir. Bu dönemde duraklamanın da getirdiği olumsuzluklar toplumda ahlâkî yozlaşmalara sebep olmuştur. Bu yozlaşmanın toplumun birçok kesimine sirayet etmesiyle birlikte halkta birtakım huzursuzluklar da baş göstermiştir. İçinde yaşadıkları toplumun iyi bir gözlemcisi durumundaki divan şairleri de bu durumdan rahatsız olmuşlar ve bu rahatsızlıklarını zaman zaman şiirlerinde dile getirmişlerdir. Tîğî de Şeyhülislam Yahya'nın bir matla'ına yazdığı tesdiste, yaşadığı devirde şahit olduğu bazı ahlâkî yozlaşmaları terennüm etmekten çekinmemiştir. Bu şiirinde ilim erbabının sözlerinin artık dinlenmeyişinden, ordunun Macar Seferi'nde savaşırken ağaların ve Celâlî eşkiyalarının halka zulmetmesinden, vezirlerin yalana düşkünlüklerinden, devlet adamlarının kapılarının rüşvetsiz çalınmayışından, âlimlerin makam-mevki için birbirleriyle çekişmelerinden ve cahillerin bu ortamı ganimet bilmesinden dem vuran şair; bu zulümler neticesinde dünyanın dengesinin bozulmasının ise normal olduğunu söyleyerek âdil bir yöneticinin kalmadığından şikâyet eder:

[Maṭlaʿ-ı Yaḥyā] Tesdīs-i Tīġī

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

I

Ḥükmin icrā idemez ʿāleme Dārā didügüñ
Ḥalḳa söz ṭutdıramaz müftī vü monlā didügüñ
Ḥall ü ʿıḳdı ḳula ışmarladı paşa [didügüñ]
Oldı maġlūb-ı nefer żābiṭ ü aġa didügüñ
ʿAyn-ı ẕillet mi degül devlet-i dünyā didügüñ
Ḳatı alçaḳ görinür oldı eñ aʿlā didügüñ

II

Fuḳarā ẓulm-i Celālīden idüp efġānı
Engürüs içre sefer ehli dökerken ḳanı
Ḥālden ḳılmayup āgāh şeh-i devrānı
Ḥāke ṣaldı aġalar kūy-ı ser-i ġalṭānı
ʿAyn-ı ẕillet mi degül devlet-i dünyā didügüñ
Ḳatı alçaḳ görinür oldı eñ aʿlā didügüñ

III

Vüzerā vizr ile tezvīre virüpdür ṣūret
Aġalar ḳapusı açılmaz ebed bī-rüşvet
Demidür ẓāhir olup *yevme teḳūmü'ṣ-sāʿat*
İrse devletlülerüñ çoġuna Ḥaḳdan nekbet
ʿAyn-ı ẕillet mi degül devlet-i dünyā didügüñ
Ḳatı alçaḳ görinür oldı eñ aʿlā didügüñ

IV

Cehl ile girdi biribirine ḫayl-i vüzerā
Düşdiler manṣıb içün baḥṣ ü cidāle ʿulemā
Bildiler fırṣatı bu demde ġanīmet cühelā
Ẓulm ile zīr ü zeber oldı anuñçün dünyā
ʿAyn-ı ẕillet mi degül devlet-i dünyā didügüñ
Ḳatı alçaḳ görinür oldı eñ aʿlā didügüñ

V

Tīġiyā nice bozulmaya niẓām-ı ʿālem
Oldı cühhāl bu demde ʿulemādan ekrem

Ḳalmadı ṣadrda bir ḥākim-i ʿādil çü bu dem
ʿArżını salṭanatuñ eylediler zīr-i ḳadem
ʿAyn-ı ẕillet mi degül devlet-i dünyā didügüñ
Ḳatı alçaḳ görinür oldı eñ aʿlā didügüñ

(*Mecmû'a-i Kasâ'id*, Esad Efendi 3424, vr. 195a)

Tîğî de birçok şair gibi duygu ve düşüncelerini manzumelerinde dile getirirken sözlerine renk katmak, az sözle çok şey anlatmak ve anlamı daha da güçlendirmek için Türkçenin sahip olduğu dil malzemelerini mümkün olduğunca değerlendirme yoluna gitmiştir. Şairin bu amaçlarla başarılı bir şekilde kullandığı dil malzemeleri arasında atasözleri, deyimler ve halk söyleyişlerinin önemli bir payı bulunmaktadır. Bu kullanımlar içinde deyimlerin ağırlığı daha fazladır. "Ayak basmak, yüz çevirmek, ağzına almamak, ağız bir etmek, yanıp yakılmak, gam çekmek, eline girmek, ter düşmek, gönlü düşmek, gönlünü almak, söze gelmek, kanı boynuna, sevdaya salmak, gönlüne girmek, kan ağlamak, dert çekmek, can atmak, can vermek, insafa gelmek, baş eğmek, hakkı boynunda kalmak, başa almak, bir içim su, baş koşmak, el çekmek, canına kâr etmek, gözü yollarda kalmak, yüz çevirmek, canı daralmak, söz tutturmak, hâk ile yeksân etmek, dert yanmak, yüz vermek, aklını almak, elem çekmek, kulak tutmak, candan bezmek, yabana atmak, gam çekmek, ipliği pazara çıkmak..." gibi deyimler bunlar arasındadır.

Şair, "Benim iki gözüm, çok yaşa, adam ol, insana karış, kuzucağım, hoş geldi safa geldi, dostum" gibi halk söyleyişlerinin yanında "Uslu haber deliden alınır, yıkılan yıkılanı ister, mazlumun ahı yerde kalmaz" gibi atasözlerini de kullanmıştır.

Şiirlerinden Örnekler[1]

Tahmisler

1[2]

Taḫmīs-i Tīġī Ġazel-i Derviş Vaḥdetī

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün

I

Bu ṭāḳ-ı revāḳuñ ne bülend idi esāsı
Āb üzre urulmasa anuñ ṭarḥ-ı bināsı[3]
Yoġ idi ḳuṣūrı eger olmasa fenāsı
Ḫoş ḳaṣr-ı ṣafā idi felek olsa beḳāsı
Ammā n'idelüm fāni imiş bu yıḳılası

II

Cellād-ı ġam üstine ṭurup bir nice şaḫṣuñ
Murġ-ı dil ü cānın uçurup bir nice şaḫṣuñ
Taḳdīr eli ḳaydını görüp bir nice şaḫṣuñ
Şemşīr-i ḳażā boynın urup bir nice şaḫṣuñ
Gördüm ḳafesi başḳa yatur başḳa ḳafāsı

III

Ḥasretle olup her birinüñ ḫāṭırı pür-ġam

[1] Bir makale hacmini fazlasıyla aşacağı için şairin tespit ettiğimiz manzumelerinden bir seçki oluşturulmuştur. Bütün manzumelerinin bir arada olduğu kitap çalışmamızı yakın bir zamanda yayımlamayı düşünüyoruz.

[2] *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye K. 1565. vr. 105b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 5480. vr. 178a-b.

[3] ṭarḥ-ı bināsı: ṭarḥ u esāsı Belediye K. 1565.

Envāʿ-ı teʾessüfle ṭutup cümlesi mātem
Fevt olduġına nādim olup yaʿni bu ʿālem
Bu mıṣraʿı oḳurdı revān dilleri her dem
Āh ol geçen evḳātumuzuñ olsa ḳażāsı

IV

Gül gibi müdām elde ṭurup cāmı ḥabībüñ
Bülbülleri zār itmek imiş kārı raḳībüñ
Ḫoş gör yüri ey dil ne ise sende naṣībüñ
Geh girye vü geh āh iledür ẓevḳi ġarībüñ
Dünyā evinüñ böyle imiş çünki esāsı[4]

V

Tīġī şeb-i ẓulmetde ḳomışdı beni ol māh
Olmasa eger meşʿale-i āh-ı seḥergāh
ʿAşḳ odına yanmazsa n'ola zāhid-i gümrāh
Erbāb-ı dilüñ āteş-i āhından imiş āh
Dünyā evinüñ Vaḥdetiyā nūr u żiyāsı

2[5]

Taḫmīs-i Tīġī Beg

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

I

Dostum[6] zülfüñe bağlanmayan[7] āvāre mi var
Gamzeñüñ üstine düşmez dil-i pür-yāre mi var
Merhem-i vaṣluñı ummaz ten[8] faṣd-ı yāre[9] mi var
Ḥāṣılı sencileyin ḳābil-i neẓẓāre mi var
Seni gördükde kişi sevmemege çāre mi var

II

Ḫāme-i ḳudret idüp luṭf ile iẓhār-ı kemāl
Ḳadd-i bālāñı bülend itdi Ḫudā-yı müteʿāl
Seyr iden naḳş-ı cemīlüñ dir iken Cell-i Celāl
Naẓar-ı pāk ile ey āyine-i ḥüsn-i cemāl
Seni gördükde kişi sevmemege çāre mi var

III

Ḫāl-i müşgīnüñüñ āhū-yı Ḫuten ḳurbānı
Misk-i Rūmī ṣaçıñuñ vālih ü ser-gerdānı
Bu leṭāfetle eyā ḥüsn ilinüñ sulṭānı
Nergis-i mestüñüñ erbāb-ı naẓar ḥayrānı
Seni gördükde kişi sevmemege çāre mi var

[4] çünki esāsı: ābu hevāsı Belediye K. 1565.
[5] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 784. vr. 29b-30a; *Mecmû'a-i Kasâ'id,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 247a-b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 240. vr. 107a-b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Cönk 163. vr. 56b-57a.
[6] dostum: dilberā Hâlet Efendi 784.
[7] bağlanmadıḳ: bağlanmayan Hâlet Efendi 784.
[8] ten: dil 06 Mil Yz Cönk 163.
[9] ṣad-pāre: faṣd-ı yāre Hâlet Efendi 784.

IV

Bileli ḫāk-i rehüñ olduġumı sulṭānum
Baḳmaz olduñ yüzüme dīñlemeyüp efġānum
Küfr-i zülfüñ nice yaġmalamasun īmānum
Sen de inṣāf ide[10] Allāhı severseñ cānum
Seni gördükde kişi sevmemege çāre mi var

V

Eylemiş muṣḥaf-ı ḥüsnüñi çü nūr āyeti zeyn
Vechi vardur yüzüñe dirler ise ẕi'n-nūreyn
Gelmesün āyine-i ṭabʿuña Tīġīden şeyn
Meded ol ʿārıż-ı pür-ḫāl ile ey ḳurre-i ʿayn
Seni gördükde kişi sevmemege çāre mi var

3[11]

Taḫmīs-i Tīġī Gazel-i Şemʿī

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Eger dünyā gibi ḫūbān-ı ʿālem bī-vefā olsa
Dil-i ʿuşşāḳa dā'im işleri cevr ü cefā olsa
Maḥaṣṣıl kār-ı ʿāşıḳ dem-be-dem[12] derd ü belā olsa
Ḫalāṣ olmaḳ ne mümkin bir gönül kim mübtelā olsa
Alınmaz ʿaşḳ elinden iki ʿālem bir yaña olsa

II

Cihānı gün gibi gezdüm varınca ġarbdan şarḳa[13]
Ḥarāretler çeküp mihrüñle irdüm sūz ile ḫarḳa
Belā budur ḳaradan aġı ḳādir olmadum[14] farḳa
Vücūdum zevraḳın deryā-yı eşküm virmedin[15] ġarḳa
Çıḳarsa baḥr-ı ḥayretden bizi bir āşinā olsa

III

ʿAdū ṭaʿnından itmez ehl-i dil āh u fiġān hergiz
Ṭayanmaz anlaruñ āhına[16] kevn ile mekān hergiz
Murādumca benüm dönmezse de bu āsmān hergiz
Felekden aġlamazdum ey meh-i nā-mihribān hergiz
Raḳībüñ cevri n'eylerdi eger sende vefā olsa

IV

Maḥabbet ehlinüñ derdiyle miḥnet yār-ı cānıdur
Ümīd-i vaṣl ile hecr ise bir ḫoş zindegānīdür
Ġam-ı laʿlüñ derūn-ı sīnede çün rūḥ-ı şānīdür
Yoluñda derd ile ölmek ḥayāt-ı cāvidānīdür

[10] ide: it Hâlet Efendi 784.

[11] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 571. vr. 168a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 583. vr. 106a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 5480. vr. 94a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Universitatsbibliothek Leipzig B. or. 265. vr. 22b.

[12] dem-be-dem: dāyimā Leipzig B. or. 265.

[13] ġarbdan şarḳa: şarḳdan ġarba Leipzig B. or. 265.

[14] olmadum: olmazam Leipzig B. or. 265.

[15] virmedin: virmedüm T 5480.

[16] Ṭayanmaz anlaruñ āhına: Dayanmaz anlara āyine-i T 5480.

Gerekmez āb-ı Ḥıżr ile Mesīḥādan devā olsa

V

Olup mihr ü maḥabbet Tīġiyā ġālib bu dünyāda
Ṣafādan ġayrı nesne olmasa aʿlāda ednāda
Ṭutup gün gibi cāmı zīr-i ṭāḳ-ı[17] çarḫ mīnāda
N'olaydı Şemʿiyā bu bezm-i cemʿ-i ʿālemārāda
Küdūret aradan gitse ḳamu ehl-i[18] ṣafā olsa

4[19]

Taḫmīs-i Tīġī Ġazel-i Nefʿī

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

I

Çekerin cevrini bir ḳaşı kemānı severin
Ġamzesi tīrine olmaġa nişānı severin
Baġlanup zülfine ol mūy-miyānı[20] severin
Mā'ilem ceẕbe-i dīdāra hem anı severin
Bir güzel çehrede ān olsa ben anı severin

II

ʿAyn-ı iẕʿān ile mīzāna çeküp ḫūbānı
İsterin[21] kim ola ḫoş-ḫū çü meh-i Kenʿānı
Göricek ṣūret ü sīretle muḳayyed[22] anı
Dilerem ḥüsni gibi ḫulḳı güzel cānānı
Muṭlaḳā böyle olan şūh-ı[23] cihānı severin

III

Göricek bir yüzi gül ġonca-dehen dildārı
İderüm ʿışḳ ile[24] açmazdan anuñ-çün zārı[25]
Ṣaḳlayup mihrini[26] gönlümde muʿammāvārī
Severin ẓāhir ü bāṭın göricek dildārı[27]
ʿArż-ı ḥāle meded[28] olmazsa nihānī severin

IV

Sevmeyüp her meh-i bī-mihr-i cihān-āşūbı[29]

[17] zīr-i ṭāḳ-ı: zer varaḳ bu T 5480.
[18] ehl-i: ʿālem T 5480.
[19] *Mecmū'a-i Eş'âr*, Oğuz Ergeç Özel Koleksiyonu. vr. 317b; *Mecmū'a-i Kasâ'id*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 247a; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmaları 272. vr. 8a; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2907. vr. 22a; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz C 4/3. vr. 43b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4967. vr. 135a-135b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 325. vr. 75a-b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 312. vr. 157b-158a; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 66a.
[20] mūy-miyānı: kaşı kemānı Marmara 272.
[21] İsterin: dilerem Marmara 272, Sermet Çifter 325.
[22] muḳayyed: muʿanber 06 Mil Yz C 4/3.
[23] şūh-ı: şāh-ı Esad Efendi 3424.
[24] İderüm ʿışḳ ile: idersem nola Marmara 272, 06 Mil Yz C 4/3; ʿışḳ ile: şevḳ ile Sermet Çifter 312.
[25] İderüm ʿışḳ ile açmazdan anuñ-çün zārı: iderin ʿaşḳ ile anuñçün içümden zārı 06 Mil Yz A 2907.
[26] ṣaḳlayup mihrini: ṣaḳlaram nāmını Marmara 272, Nuruosmaniye 4967; mihrini: nāmını Sermet Çifter 325.
[27] dildārı: bir yārı 06 Mil Yz A 2907.
[28] meded: maḥal Marmara 272.
[29] her meh-i bī-mihr-i: bende-i mihr-i yār-ı 06 Mil Yz C 4/3; cihān-āşūbı: cihān-merġūbı Nuruosmaniye 4967.

Degme Rüstem sitemüñ[30] olmaz iken maġlūbı
Degülem[31] gerçi ki şıpsevdi[32] görüp her ḫūbı[33]
Sevmezin sevmezin ammā göricek maḥbūbı[34]
Nerede var ise bir āfet-i cānı severin

V

Ḫāṣ u ʿāma ṭaḳılan lāle-ʿizārı sevmem
Ḥüsn-i Yūsufla geçen köhne bahārı sevmem
Ger Züleyḫā-yı zamān olsa da ḳarı sevmem
Ne ḳadar nāzük ü nerm olsa nigārı sevmem
Ne ḳadar āfet-i cān olsa cevānı severin

VI

Bir naẓar ʿayn-ı ʿināyetle[35] naẓar[36] itdüm aña
Ṣu gibi aḳdı göñül sūy-ı bedenden o yaña
Münkeşif olmadı bu[37] ʿilm-i żarūrī çü saña
İḫtiyār elde degül ṣūfi ne dirseñ di baña
Severin ḥāṣılı ol rūḥ-ı revānı severin

VII

Tīġiyā ḳalbe ṣafā virse[38] küdūret defʿi
Mümkin olmaz idi hīç mihr ü maḥabbet refʿi
Olsa ʿaşḳuñ żararı maḥż-ı miṣāl-i efʿī
Çāre yoḳ bir güzeli sevmemege ey Nefʿī
Saña lāzım mı dimek işte fülānı severin

5[39]

Taḫmīs-i Tīġī Beg Ġazel-i Fużūlī

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Ne cām-ı meyde dāʾim neşʾe-i ẕevḳ ü ṣafā gördüm
Ne mirʾāt-ı cemāl-i yārda rūy-ı liḳā gördüm
Maḥaṣṣıl bezm-gāh-ı ʿālemi ġāyet fenā gördüm
Vefā her kimseden kim istedüm andan cefā gördüm
Kimi kim bu fenā dünyāda gördüm bī-vefā gördüm

II

Yine hem-derd olup her demde işüm[40] nāle vü efġān
Ḳulaḳ ṭutmaz dil-i bī-mārumuñ zārına hīç[41] bir an

[30] Rüstem sitemüñ: Rüstemüñ 06 Mil Yz C 4/3.
[31] degülem: dimezin 06 Mil 2907.
[32] Şıpsevdi: ẓāhirde Nuruosmaniye 4967.
[33] şıpsevdi görüp her ḫūbı: şıp gördi sevüp maḥbūbı 06 Mil Yz C 4/3; ḫūbı: maḥbūbı Sermet Çifter 312.
[34] göricek maḥbūbı: bir ḫūbı 06 Mil Yz C 4/3.
[35] ʿināyetle: ḥaḳīḳatle Esad Efendi 3424, 06 Mil Yz A 2907.
[36] naẓar: nigāh Marmara 272.
[37] bu: ol 06 Mil Yz C 4/3; çün Nuruosmaniye 4967.
[38] ḳalbe ṣafā virse: virse ḳalbe ṣafā 06 Mil Yz C 4/3.
[39] *Mecmū'a-i Eş'âr*, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4962. vr. 165b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10556. vr. 47a.
[40] İşüm: itsem T 10556.
[41] hīç, Nuruosmaniye 4962'de yok.

Nice bir olmayam bezm-i ġamuñda[42] ey ṭabīb-i cān
Kime kim derdümi iẓhār ḳıldum isteyüp dermān
Özümden biñ beter bir derde anı[43] mübtelā gördüm

III

Ḳatı düşvār idi[44] derdüm meger āsānlıġ el virdi
Ser-i kūyuñda ḳaldum bī-ser ü sāmānlıġ el virdi
Şarāb-ı ʿışḳuñı nūş eyledüm ḥayrānlıġ el virdi
Ayaḳ başdum reh-i ümmīde ser-gerdānlıġ el virdi
Emel ser-rişte sin ṭutdum elümde ejdehā gördüm

IV

N'ola ḳalsa gözüm ḫālinde yārüñ nitekim hergiz
Sevād-ı ḫaṭṭ-ı rūy-ı mehveşinden ġayrısın görmez
Düşersin ey göñül derd ü ġam-ı hicrāna cāndan bez
Baña gösterdi gerdūn tīre-baḫtum gözgüsin yüz kez
Men-i[45] bed-baḫt aña her gāh baḫdumsa[46] ḳara gördüm

V

İdüp ḳaṭʿ-ı ṭaʿalluḳ Tīġiyā ebnā-yı ādemden
Demidür kimseyi yād eylemezsüñ yār u maḥremden
Çeküp[47] āyīne-i İskender ile sāġar-ı Cemden
Fużūlī ʿayb ḳılma yüz çevirsem cümle[48] ʿālemden
Neden kim her kime yüz ṭutdum[49] andan yüz belā[50] gördüm

6[51]

Taḫmīs-i Tīġī Ġazel-i Sırrī

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Ḳanı şīrīn lebüñden Ḫüsrevā dād itdigüm demler
Dili Ferhādveş feryāda muʿtād itdigüm demler
Yıḳup ten ḫānesin ġam ḳaṣrın ābād itdigüm demler
Ḳanı ḫak-i rehüñ āhumla berbād itdigüm demler
Añılmaz mı ser-i kūyuñda feryād itdigüm demler

II

Dilüm efgār ider ḫār-ı elem gül-rūyuñ anduḳça
Düşer sevdāya ʿaḳlum[52] kākül-i hoş-būyuñ añduḳça
Olur ḫālüm perīşān gülsitān-ı kūyuñ añduḳça
Aḳar cūy-ı sirişküm ḳāmet-i dil-cūyuñ añduḳça

[42] ġamuñda: ġamda T 10556.
[43] Bir derde anı: derde iñiler Nuruosmaniye 4962.
[44] düşvār idi: düşvār idi Nuruosmaniye 4962.
[45] Men-i: ki ben T 10556.
[46] baḫdumsa: baḳdukça T 10556.
[47] Geçüp: çeküp T 10556.
[48] Cümle: ḫalḳ-ı Nuruosmaniye 4962.
[49] ṭutdum: ṭutdumsa Nuruosmaniye 4962.
[50] belā: cefā T 10556.
[51] *Mecmû'a-i Kasâ'id*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 246b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10556. vr. 7a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 98a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Cönk 163. vr. 84a-b.
[52] ʿaḳlum: göñlüm Esad Efendi 3424.

Ṭolar ḳan ile çeşmüm laʿlüñi yād itdigüm demler

III

Ser-i gīsū-yı müşgīnüñ ṭolup[53] sevdā-yı ḫāmumla
Murādum kebkini ṣayd itmiş iken yaʿni dāmumla
Ḫalāṣ olmış iken ḳayd-ı cihāndan nīk ü nāmumla
Gözümden uçar oldı ol tezerv-i[54] ḫoş-ḫırāmumla
Dem-ā-dem murġ-ı cānı ġamdan āzād itdigüm demler

IV

Alup siḥr[55] ile ʿaḳlum her gice ol nergis-i[56] cādū
Olurken ṣubḥa dek sen māha bīdār olmayup pehlū
Ne sırdur bu ki şimdi gözlerüme girmeyüp uyḫu
Ḫayāl-i ḫˇāba döndi gūşe-i firḳatde ey meh-rū
Viṣālüñle dil-i nā-şādumı şād itdigüm demler

V

Gelüp ādemle ābād itmeyüp kāşāne-i dehri
Maḥabbet künci maʿmūr itmeyüp vīrāne-i dehri
Ne söyler Tīġiyā gūş eyle bu ferzāne-i dehri
Daḫi bennā-yı ḳudret yapmamışdı ḫāne-i dehri
Binā-yı ʿaşḳı Sırrī dilde bünyād itdigüm demler

7[57]

Taḫmīs-i Tīġī [Ġazel-i Āşıḳ Çelebi]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

I

Āh kim bu dil-i sūzān ile öldüm gitdüm
Ṭutuşup āteş-i ḫırmān ile öldüm gitdüm
Şemʿ veş dīde-i giryān ile öldüm gitdüm
Heves-i ṣoḥbet-i[58] cānān ile ile öldüm gitdüm
İrmedüm vuṣlata[59] hicrān ile öldüm gitdüm

II

Reh-güẕārında döküp eşk-i revānum her sū
Bād-ı āhum gibi her cānibe ḳıldum tek-ā-pū
Baña meyl itmez ise bāri o serv-i dil-cū
Nālişüm işide raḥm eyleye öldüre[60] diyü
Āh kim nāle vü efġān ile öldüm gitdüm

III

Dest-i ẓulm ile o şeh bir yaña göñlüm yıḳdı
Bir yaña cismi felek künc-i firāḳa ṭıḳdı

[53] ṭolup: ṭutup 06 Mil Yz Cönk 163, T 10556.
[54] tezerv-i: nihāl-i 22 Sel 2309.
[55] Siḥr: hicr Esad Efendi 3424, T 10556.
[56] nergis-i: ġamzesi T 10556.
[57] *Mecmû'a-i Kasâ'id*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 246b; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 801. vr. 17b-18a.
[58] ṣoḥbet-i: miḥnet-i 06 Mil Yz A 801.
[59] vuṣlata: vaṣlına 06 Mil Yz A 801.
[60] öldüre: ol yār Esad Efendi 3424.

Her yañadan beni ġāyet ġam u miḥnet[61] ṣıḳdı
Bir yaña ṭaʿne-i aġyār[62] ile cānum çıḳdı
Bir yaña miḥnet-i devrān ile öldüm gitdüm

IV

Dār-ı ġurbetde olup hicr ile dāʾim bīmār
Ḳıldı[63] ġam-ḫāne-i fürḳatde göñül girye[64] vü zār
Ol ṭabīb-i dil ü cān ise ider gelmege ʿār
Ne ṣorar ḥālümi ne derdüme raḥm eyler var
Dostlar ḥasret-i dermān ile öldüm gitdüm

V

Cān virürken yoluña Tīġī olup senden dūr
Olmış aʿdā-yı denī dār-ı cihānda mesrūr[65]
Ḫıdmet-i ḫāk-i derüñde ʿacabā noldı ḳuṣūr
Segler āsūde işigüñde bu ʿĀṣıḳ mehcūr
Āh kim ġayret-i aḳrān ile öldüm gitdüm

8[66]

Taḫmīs-i Tīġī Beg

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

I

Ser-i kūyuñda olup bir nice gün mihmānuñ
Adını añmaz iken nāle ile efġānuñ
Atdı yabāna beni dest-i ġam-ı hicrānuñ
Elümüzden ne gelür olmaz ise iḥsānuñ
Yine itüñ köpegüñ yine ḳuluñ ḳurbānuñ

II

Olmayup luṭf ile iḥsānuña aṣlā maẓhar
Elemi cevr [ü] cefā cānuma eylerse eṣer
Bulmayup miḥnet-i hicrān ile ʿālemde maḳar
Eşigüñden beni biñ kerre sürerseñ de eger
Yine itüñ köpegüñ yine ḳuluñ ḳurbānuñ

III

Dilümi pāreleyüp tīġ-i dil-āzāruñ ile
Yārelerseñ cigerüm ḫançer-i ḫūn-ḫᵛāruñ ile
Öldürürseñ de ġam [u] miḥnet-i bisyāruñ ile
Bir görürseñ beni ol ḳapuda aġyāruñ ile
Yine itüñ köpegüñ yine ḳuluñ ḳurbānuñ

IV

Seni cān ile seven ġayr ile ülfet mi ider
Unudup luṭf-ı firāvānuñı ġaflet mi ider

[61] beni ġāyet ġam u miḥnet: ġam u mahabbetle ġāyet 06 Mil Yz A 801.
[62] aġyār: aʿdā Esad Efendi 3424.
[63] Ḳıldı: Ḳaldı 06 Mil Yz A 801.
[64] girye: bî-kes 06 Mil Yz A 801.
[65] denī dār-ı cihānda mesrūr: dār-ı cihānda Manṣūr 06 Mil Yz A 801.
[66] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 66a.

İrişen vaṣluña hicrüñle ḳanāʿat mı ider
Eşigüñ beklemeden hīç ferāġat mı ider
Yine itüñ köpegüñ yine ḳuluñ ḳurbānuñ

V

Āsitānuñdan idüp Tīġi-i mehcūrı cüdā
Dem-be-dem ḫ̌ān-ı viṣālüñ anup ey kān-ı vefā
Eyleseñ yirin anuñ ḫışm ile künc-i belā
Dāmen-i pāküñe yüzler sürüben diye saña
Yine itüñ köpegüñ yine ḳuluñ ḳurbānuñ

Tesdisler

1[67]

Tesdīs-i Tīġī Maṭlaʿ-ı ʿUlvī

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Ġubār-ı pāküñ idüp cism-i cāna tūtiyā geldüñ
Ayaġuñ tozı ile yüzüm üstine baṣa geldüñ
Cihāna gün gibi ʿarż eyleyüp rūy-ı vefā geldüñ
Ruḫuñ māhıyla şām-ı tīrem itdüñ pür-żiyā geldüñ
Beni fürḳat şebinde ḳomaduñ ey meh-liḳā geldüñ
Ṣafā virdüñ göñül mirʾātine şāhum ṣafā geldüñ

II

Ḳoyup ḫāk-i rehüñ gün gibi seyrān eyleyelden sen
Ġam- ı mihrüñle yirde gökde cānum ṭutmadı mesken
Cemālüñ māhını görmek dilerdüm cān ile dilden
Bi-ḥamdi'llāh ki idüp dīde-i ġam-dīdemi rūşen
Beni fürḳat şebinde ḳomaduñ ey meh-liḳā geldüñ
Ṣafā virdüñ göñül mirʾātine şāhum ṣafā geldüñ

III

Unutmışken beni derd ü ġamuñ ṣaḥrā-yı miḥnetde
Ḫayālüñ olmış iken hem-demüm kūy-ı maḥabbetde
Olurken cevr-i yārān ile dil vādī-yi ḥayretde
Cemālüñ ḥayretiyle ḳalmış iken künc-i ẓulmetde
Beni fürḳat şebinde ḳomaduñ ey meh-liḳā geldüñ
Ṣafā virdüñ göñül mirʾātine şāhum ṣafā geldüñ

IV

Ser-i kūyuñda her dem eglenüp ḳavl ü ḳarāruñla
Cihānda hem-dem olmışken göñül feryād u zāruñla
Dem-ā-dem mest iken sevdā-yı çeşm-i pür-ḫumāruñla
Gözüm yılduz ṣayarken ṣubḥ olınca intiẓāruñla
Beni fürḳat şebinde ḳomaduñ ey meh-liḳā geldüñ
Ṣafā virdüñ göñül mirʾātine şāhum ṣafā geldüñ

V

Ruḫuñdan nergis ise çeşm-i bed her laḥẓa dūr olsun
Ġubār-ı kūyuña her kim ki düşmen dirse kūr olsun

[67] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 196a.

Cemālüñ seyrin itsün ḳalb-i Tīġī pür- ḥużūr olsun
Ruḫuñ mirʾāti Ḥaḳdan ister[üm] kim ġarḳ-ı nūr olsun
Beni fürḳat şebinde ḳomaduñ ey meh-liḳā geldüñ
Ṣafā virdüñ göñül mirʾātine şāhum ṣafā geldüñ

2[68]

Tesdīs-i Tīġī Maṭlaʿ-ı ʿUlvī

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Baña kemlik ṣatanlar dāʾimā eylükle yād olsun
Zevālüm isteyenler gün gibi rūşen-nihād olsun
Ḳuṣūrum gözleyen kāmillerüñ ʿömri ziyād olsun
Mükāfātı dimem bir muḳteżā-yı ʿadl ü dād olsun
Yıḳanlar ḫātır-ı nā-şādumı Yā Rabbi şād olsun
Benim-çün nā-murād olsun diyenler ber-murād olsun

II

Sitemkerlikde çün[69] ol bī-vefā yār oldı aġyāra
Cefāsından ṣafālar kesb idüp ẕevḳ itmedür çāre
Naṣīb olan belādur muttaṣıl çün ʿāşıḳ-ı zāra
Dil-i zārum elemden ḥaẕẕ alur[70] incinmez āzāra[71]
Yıḳanlar ḫātır-ı nā-şādumı Yā Rabbi şād olsun
Benim-çün nā-murād olsun diyenler ber-murād olsun

III

Göñül olduḳça pür-ġam cümle[72] ḫalḳı şād-mān ister
Ne deñlü zār u nā-kām olsa dehri[73] kām-rān ister
Cihānı kendi gibi ṣanma zār u nā-tüvān ister
Meṣeldür gerçi dirler yıḳılanı[74] yıḳılan ister
Yıḳanlar ḫātır-ı nā-şādumı Yā Rabbi şād olsun
Benüm-çün nā-murād olsun diyenler ber-murād olsun

IV

Revān olunca rūḥum ḫāne-i vīrāne-i tenden[75]
Kimesne istemem[76] rencīde-ḫāṭır olduġın benden

---

[68] *Mecmûʾa-i Eşʾâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 583. vr. 106a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 197a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2860. vr. 112b; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 246. vr. 84a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2109. vr. 43a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21. vr. 33a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 312. vr. 129b-130a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 11128. vr. 107b; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 32b; *Mecmûʾa-i Eşʾâr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10556. vr. 46b; Şūhī, *Dīvān*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 234. vr. 43b-44a; *Mecmûʾa-i Eşʾâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 560. vr. 35b-36a.

[69] Sitemkerlikde çün: Vefādan el çeküp 06 Hk 246/3.

[70] alur: ider T 1724.

[71] alur incinmez āzāra: idüp incinmez aġyāra T 11128.

[72] Göñül olduḳça pür-ġam cümle: Derūnum ġam ile pür olduḳça 22 Sel 2109.

[73] dehri: ḫalḳı Aemnz 583.

[74] yıḳılanı: yıḳılanlar Aemnz 560.

[75] Tenden: dilden Aemnz 234.

[76] İstemem: istemez Aemnz 560.

Ḳabūlümdür ne[77] gelse cevr-i yār u ṭaʿn-ı[78] düşmenden
Murādı bu dil-i nā-şād u nā-kāmuñ budur[79] senden
Yıḳanlar ḫātır-ı nā-şādumı Yā Rabbi şād olsun
Benüm-çün nā-murād olsun diyenler ber-murād olsun

V

Murād üzre felekde[80] görmeyüp şenlik yüzin üstād
Ḫarāb-ābād ʿālemde çeker biñ cevr ile bī-dād[81]
Olup derd ü belā vü dehr-i dūna Tīġiyā muʿtād
Ḳoyup bu maṭlaʿı ḥüzn ile gitdi ʿUlvī-i nā-şād
Yıḳanlar ḫātır-ı nā-şādumı Yā Rabbi şād olsun
Benüm-çün nā-murād olsun diyenler ber-murād olsun

3[82]

Tesdīs-i Tīġī [Maṭlaʿ-ı Fużūlī]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

I

Şol zamān kim ʿārıżuñ şemʿ-i şeb-i deycūr idi
Şehr içinde gün gibi mihrüm saña meşhūr [idi]
Rūz u şeb seyr-i ruḫuñla ḫāṭırum mesrūr idi
Cismüme ṣıġmazdı cānum şevḳ ile maġrūr idi
Ey ḫoş ol günler ki ruḫsāruñ baña manẓūr idi
Çeşm-i ümmīdüm çerāġ-ı vaṣl ile[83] pür-nūr idi

II

Geh perīşān gāh cemʿ olup fitīl-i şemʿ-vār
Geh gülerdüm şevḳ ile gāh aġlar idüm zār zār
Sūz-ı ʿaşḳuñla olup pervāneāsā bī-ḳarār
Derdümi yanmaġ idi ḫālüm saña leyl ü nehār
Ey ḫoş ol günler ki ruḫsāruñ baña manẓūr idi
Çeşm-i ümmīdüm çerāġ-ı vaṣl ile pür-nūr idi

III

Seyr iderdüm ʿālemi sen mihr-i ʿālem-tāb ile
Geçmez idi rūz u şeb ʿömrüm ḫayāl-i ḫˇāb ile
Hem-dem idüm leblerüñ gibi şarāb-ı nāb ile
Ṭolmaz idi cām-ı mey gibi gözüm ḫūn-āb ile
Ey ḫoş ol günler ki ruḫsāruñ baña manẓūr idi
Çeşm-i ümmīdüm çerāġ-ı vaṣl ile pür-nūr idi

[77] Ḳabūlümdür ne: Ḳabūldür her ne Aemnz 560, Aemnz 583.
[78] ṭaʿn-ı: ḳahr u Ali Nihat 21, T 11128, T 1724.
[79] nā-şād u nā-kāmuñ: nā-kāmuñ Allāhum T 1724.
[80] felekde: felekden Ali Nihat 21.
[81] çeker biñ cevr ile bī-dād: idüp bī-dād ile feryād 06 Hk 246.
[82] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 26b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 5480. vr. 118a-b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Cönk 163. vr. 109a-110a.
[83] vaṣl ile: vaṣldan T 1724.

IV

Ẓulmet-i şām-ı firāḳuñ bilmez idüm neydügin
Ṣubḥ-ı vaṣla iştiyāḳuñ bilmez idüm neydügin
Çarḫ-ı pür-kīn ü nifāḳuñ bilmez idüm neydügin
Böyle sūz u iḫtirāḳuñ bilmez idüm neydügin
Ey ḫoş ol günler ki ruḫsāruñ baña manẓūr idi
Çeşm-i ümmīdüm çerāġ-ı vaṣl ile pür-nūr idi

V

Eglenürdi ḫāṭırum dāʾim cemāl-i yār ile
Muʿtenem olmışdı cānum devlet-i dīdār ile
Yoġ idi hergiz ʿalāḳam ṣoḥbet-i aġyār ile
Düşmemişdüm firḳate Tīġī-ṣıfat biñ zār ile
Ey ḫoş ol günler ki ruḫsāruñ baña manẓūr idi
Çeşm-i ümmīdüm çerāġ-ı vaṣl ile pür-nūr idi

4[84]

Tesdīs-i Tīġī [Maṭlaʿ-ı Fużūlī]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Vefā ehline kāruñ çünki olmışdur cefā ḳılmaḳ
Ḫaṭā-yı maḥż imiş senden temennā-yı vefā ḳılmaḳ
Umarken cān u dilden vaṣl ile ẕevḳ ü ṣafā ḳılmaḳ
Neden ben ʿāşıḳ-ı maẓlūmı hicre mübtelā ḳılmaḳ
Nedür ey çarḫ-ı ẓālim yāri yārinden cüdā ḳılmaḳ
Murād ehlin esīr-i dām-ı bī-dād-ı belā ḳılmaḳ

II

Felekde bir zamān devr itmeyüp ḳuṭb-ı murād üzre
Olursın ʿāşıḳ-ı ser-geşte aḥvāle ʿinād üzre
Geçerken rūzigārı birbiriyle ʿadl u dād üzre
Olurken cān ile ten gibi dāʾim ittiḥād üzre
Nedür ey çarḫ-ı ẓālim yāri yārinden cüdā ḳılmaḳ
Murād ehlin esīr-i dām-ı bī-dād-ı belā ḳılmaḳ

III

Maḳām idinmiş iken gülşen-i kūyında cānānuñ
Ḫuṭūr itmezdi ḫāṭırdan cefāsı ḫār-ı hicrānuñ
Ḥased ḳılduñ[85] niẓām-ı ḥāline āḫir bu nālānuñ
Perīşān eyledi[86] cemʿiyyetüm ʿaksine devrānuñ
Nedür ey çarḫ-ı ẓālim yāri yārinden cüdā ḳılmaḳ

[84] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 22a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10556. vr. 11b; *Mecmû'a-i Kasâ'id,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 227a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Bibliotheque Nationale de France, Supplement Turc 390. vr. 30a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3873. vr. 46a.

[85] ḳılduñ: itdüñ T 3873.

[86] eyledi: eyleyüp Turc 390.

Murād ehlin esīr-i dām-ı bī-dād-ı belā ḳılmaḳ

IV

Olup dāḫil derūnı ḫalḳa-i cemʿiyyet-i yāra
Ṣafā sürdüm dir iken vaṣl[87] ile devrüñde bir pāre
Ṣunarsın cām-ı zehr-i ḳahruñı āḫir[88] bu ġam-ḫ̌āra
Dönersin mānīʿ-i bezm-i viṣāl olmaḳda aġyāra
Nedür ey çarḫ-ı ẓālim yāri yārinden cüdā ḳılmaḳ
Murād ehlin esīr-i dām-ı bī-dād-ı belā ḳılmaḳ

V

Beni çün ol meh-i bīgāneveşle āşinā itdüñ[89]
Vefā vü mihr ile evvel derūnum pür-ṣafā itdüñ[90]
Niçün āvāre ḳılduñ ʿāḳibet cevr ü cefā itdüñ[91]
Belāya uġradup[92] Tīġī gibi çün mübtelā itdüñ
Nedür ey çarḫ-ı ẓālim yāri yārinden cüdā ḳılmaḳ
Murād ehlin esīr-i dām-ı bī-dād-ı belā ḳılmaḳ

5[93]

Tesdīs-i Tīġī [Maṭlaʿ-ı Nevʿī]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Ne mümkindür ṭurup ol şāhdan yolda selām almaḳ
Ne ḳābildür varup vaṣl içün aġzından peyām almaḳ
Naṣīb olmaz çü[94] laʿl-i yārdan ẕevḳ-i müdām almaḳ
Olaydı bārī aʿdā raġmına gül gibi cām almaḳ
Egerçi ḫayli müşkildür kişi dünyāda kām almaḳ
Bütün dünyā deger ammā ʿadūdan intiḳām almaḳ

II

Taḥammül ḳıl cefā vü cevrine aġyār-ı[95] meẕmūmuñ

[87] vaṣl: ẕevḳ T 3873.
[88] Ṣunarsın cām-ı zehr-i ḳahruñı āḫir: Ṣunup cām-ı firāḳı zehr-i hicr ile Turc 390.
[89] itdüñ: ḳılduñ T 1724.
[90] itdüñ: ḳılduñ T 1724.
[91] ḳılduñ ʿāḳibet cevr ü cefā itdüñ: itdüñ ya niçün cevr ü cefā ḳılduñ T 1724.
[92] Belāya uġradup: cefāya dūş idüp T 1724, yār idüp Turc 390, T 3873.
[93] *Mecmū'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 34b; *Mecmū'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 3701. vr. 13b-14a; *Mecmū'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 3560. vr. 73a; *Mecmū'a-i Eş'âr,* Nuruosmaniye Kütüphanesi 4962. vr. 159a-160a; *Mecmū'a-i Kasâ'id,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 199b; *Mecmū'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1641. vr. 504b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2254. vr. 108b-109a; *Mecmū'a-i Eş'âr,* Nuruosmaniye Kütüphanesi 4967. vr. 142a-142b; *Mecmū'a-i Eş'âr,* Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 312. vr. 133a-b; *Mecmū'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 139. vr. 35b-36a; *Mecmū'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Cönk 163. vr. 107b-108a; *Mecmū'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3873. vr. 36b; *Mecmū'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10954. vr. 26b.
[94] olmaz çü: olmadı T 10954, Esad Efendi 3424, Sermet Çifter 312.
[95] aġyār-ı: aʿdā-yı Nuruosmaniye 4967.

Meşeldür bu ezelden yirde ḳalmaz āhı maẕlūmuñ
Alursın kīnüñi ṣabr eyle ey dil[96] cān-ı maġmūmuñ
Bir adı Müntaḳīmdür Ḥażret-i Ḳahhār[97]u Ḳayyūmuñ
Egerçi ḫayli müşkildür kişi dünyāda kām almaḳ
Bütün dünyā deger ammā ʿadūdan intiḳām almaḳ

III

Murādātı[98] ne dem kim itdi Ḳassām-ı[99] ezel ḳısmet
Naṣībi oldı erbāb-ı dilüñ ol dem[100] ġam u miḥnet
İrişmez gerçi kim[101] taḳdīre taġyīr eyleyüp[102] himmet
Zen-i dehre başılmaz merd olan dāʾim[103] çeker ġayret
Egerçi ḫayli müşkildür kişi dünyāda kām almaḳ
Bütün dünyā deger ammā ʿadūdan intiḳām almaḳ

IV

Şeġāl-i ḥīle-cū şol dem ki pūr-ı Zāl-i devrānı
Düşürdi çāh-ı ḳahra[104] eyleyüp mekr ile dostānı
Urup cān-ı ʿadūya āh ile[105] bir tīr-i[106] bürrānı
Bu maʿnāyı diyüp ol demde teslīm eylemiş cānı
Egerçi ḫayli müşkildür kişi dünyāda kām almaḳ
Bütün dünyā deger ammā ʿadūdan intiḳām almaḳ

V

Beḳā yoḳdur cihān mülkine gerçi[107] cümle fānīdür
ʿAdūdan ṣoñra bir dem zindegānī cāvidānīdür
Olanlar düşmene ġālib cihānuñ pehlevānıdur[108]
Dimişler Tīġiyā anlar ki dehrüñ ḳāmrānıdur
Egerçi ḫayli müşkildür kişi dünyāda kām almaḳ
Bütün dünyā deger ammā ʿadūdan intiḳām almaḳ

6[109]

Tesdīs-i Tīġī Maṭlaʿ-ı Ḫāverī

[96] ṣabr eyle ey dil: ṣabr eyler iseñ Esad Efendi 3424.
[97] Ḳahhār: Ġaffār Nuruosmaniye 4967.
[98] Murādātı: Murāduñ Nuruosmaniye 4967
[99] Ḳassām-ı: ressām-ı Nuruosmaniye 4967.
[100] ol dem T 1724'te yok.
[101] gerçi kim: çünki Nuruosmaniye 4967.
[102] Eyleyüp: eyleseñ Atıf Efendi 2254, T 1724.
[103] dāʾim: hergiz Atıf Efendi 2254.
[104] çāh-ı ḳahra: ḳahr ile çāha Atıf Efendi 2254.
[105] İle: idüp Nuruosmaniye 4967.
[106] tīr-i: tīġ-i Sermet Çifter 312.
[107] Mülkine: içre egerçi Esad Efendi 3424; gerçi: çünkim Atıf Efendi 2254; cihān mülkine gerçi: cihān içinde cümle gerçi Sermet Çifter 312.
[108] pehlevānıdur: ḳahramānıdur Esad Efendi 3424, Sermet Çifter 312, T 3873.
[109] *Mecmūʾa-i Eşʾār,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 319/1. vr. 23a; *Mecmūʾa-i Eşʾār,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 5480. vr. 28b; *Mecmūʾa-i Kasâʾid,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 197b.

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

I

Düşelden ayru sen Yūsuf-cemālden elemlerle
Mükedder oldı ḥālüm cevr-i iḫvān-ı sitemlerle
Ḳoma Yaʿḳūb gibi beytü'l-ḥazende derd-i[110] ġamlarla
Ṣafā vir dīde-i ġam-dīdeme luṭf u keremlerle
Seni gözler dü-çeşm-i ḫūn-feşānum nice demlerle
Gel ey nūr-ı başar merdümlük it demler ḳademlerle

II

Olaldan gün gibi ey māh sen geşt ü güẕār üzre
Düşüpdür ıżṭırāba cān u dil olmaz ḳarār üzre
Ṣabāveş bir gün uġrar diyü nā-geh bu ġubār üzre
Gözüm yollarda ḳaldı nergisāsā intiẓār üzre
Seni gözler dü-çeşm-i ḫūn-feşānum nice demlerle
Gel ey nūr-ı başar merdümlük it demler ḳademlerle

III

Raḳībe yār olup olma ḳarīn-i düşmen-i bī-dīn
Ḳuluñdan nefret itme pādişāhum eyleyüp nefrīn
Cemālüñ ʿarża ḳıl ey ruḫları meh beñleri pervīn
Münevver ola tā kim tīre-baḫtum gözlerüm aydın
Seni gözler dü-çeşm-i ḫūn-feşānum nice demlerle
Gel ey nūr-ı başar merdümlük it demler ḳademlerle

IV

Şarāb-ı firḳatüñ nūş itdirelden sāḳi-i devrān
Olupdur ḳanlu yaşum cürʿa gibi ḫāk ile yek-sān
Nice ber-dāʾim olsun bezm-i ġāmda sāġar-ı hicrān[111]
Viṣālüñ ārzūsıyla ḥabāb-ı mey gibi nālān
Seni gözler dü-çeşm-i ḫūn-feşānum nice demlerle
Gel ey nūr-ı başar merdümlük it demler ḳademlerle

V

Temāşā itmek içün Tīġi serv-ḳadd [ü] dil-cūyuñ
Ṭolanur cūy-ı eşki[112] gibi her dem gülşen-i kūyuñ
Meşāma irgürüp ey Yūsuf-ı gül-pīrehen būyuñ
Demidür çeşm-i cānı rūşen ide[113] gün gibi rūyuñ
Seni gözler dü-çeşm-i ḫūn-feşānum nice demlerle
Gel ey nūr-ı başar merdümlük it demler ḳademlerle

[110] derd-i: nār-ı Esad Efendi 3424.
[111] sāġar-ı hicrān: sāḳī-i devrān 06 Hk 319/1.
[112] eşki: eşküm T 5480.
[113] çeşm-i cānı rūşen ide: cānumı rūşen iderse Esad Efendi 3424.

7[114]

Tesdīs-i Tīğī [Maṭlaʿ-ı Ferāğī]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

I

Āh kim bilinmedi bī-ṣabr u sāmān olduġum
Rāh-ı ʿaşḳ-ı yārda ḫāk ile yeksān olduġum
Olmadı maʿlūmı yāruñ zār u nālān olduġum
Bilmedi laʿl-i lebinden mest ü ḫayrān olduġum
Yüzüme baḳmaz ne bilsün yār giryān olduġum
Ḫātırum ṣormaz neden iñler perīşān olduġum

II

Vaṣl ile bir dem göñül mesrūr u ḫayrān olmadı
Çekdigüm derd ü belāya ḥadd u pāyān olmadı
Ḥālümi bildirmege cānāna imkān olmadı
Bilmedi derd-i derūnum gitdi dermān olmadı
Yüzüme baḳmaz ne bilsün yār giryān olduġum
Ḫātırum ṣormaz neden iñler perīşān olduġum

III

Rāh-ı ʿaşḳ-ı yārda çekdüm nice dürlü taʿab
Başladı cevr ü cefāya yoḳ yire ol ġonce-leb
Yüz çevirdi ben ġarīb üftādesinden bī-sebeb
Bilmese ḥāl-i dil-i zārum degül ḳatʿā ʿaceb
Yüzüme baḳmaz ne bilsün yār giryān olduġum
Ḫātırum ṣormaz neden iñler perīşān olduġum

IV

Bī-ḫaber ḥāl-i dilümden ol şeh-i Yūsuf-liḳā
Olmadı aḥvālüme vāḳıf dirīġā ḥasretā
Bilse derdüm raḥm ider ḥālüme ol bī-vefā
Ṣanma kim ʿaşḳum bilüp eyler baña cevr ü cefā
Yüzüme baḳmaz ne bilsün yār giryān olduġum
Ḫātırum ṣormaz neden iñler perīşān olduġum

V

Tīğiyā ol şeh beni ʿaşḳında nālān istemez
Ḫaste-i miḥnet esīr ü derd ü hicrān istemez
Çün beni böyle zebūn u zār u giryān istemez
Ḫātırum maḥzūn olup göñlüm perīşān istemez
Yüzüme baḳmaz ne bilsün yār giryān olduġum
Ḫātırum ṣormaz neden iñler perīşān olduġum

[114] *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10443. vr. 95a.

8[115]

Tesdīs-i Tīġī Maṭlaʿ-ı Hüdāyī

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün

I

Meylüm benüm ol ġamzesi mekkāre[116] mi olsun
Yā ol müjesi ḳātil ü ġaddāra[117] mı olsun
Yā ol ṣaçı müşgīn ü siyehkāre mi olsun
Ṣad-çāk tenüm derd ile bī-çāre[118] mi olsun
Her dil-ber içün sīnede bir yāre mi olsun
N'itsün dil-i sevdā-zede biñ pāre mi olsun

II

Bir şerḥa çeküp sīneme her ġamzesi ḳattāl
Eyler dil-i mecrūḥumı[119] almaḳda nice āl
Cism ise pür-efgār u dil-i zār ise meyyāl
Bilmem dil-i[120] meyyāl ile āḫir nic'olur ḥāl
Her dil-ber içün sīnede bir yāre mi olsun
N'itsün dil-i sevdā-zede biñ pāre mi olsun

III

Gülzār-ı melāḥatda kimi serv-i ser-efrāz
Gül gibi kimi bülbüle dem-sāz u ḫoş-āvāz
Nergis gibi dāʾim kiminüñ ġamzesi ġammāz
Ve'l-ḥāṣılı her birisi bir vech ile mümtāz
Her dil-ber içün sīnede bir yāre mi olsun
N'itsün dil-i sevdā-zede biñ pāre mi olsun

IV

Ḫāl-i ruḫı yaḳdı kiminüñ cānuma[121] yüz dāġ
Ṣaldı ser-i zülfi kiminüñ[122] gerdenüme bāġ
Mecnūn gibi itdi[123] kimisi[124] meskenümi ṭaġ
Şemşīr-i müjeyle[125] ḳomayup bir yirümi ṣaġ

---

[115] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 63b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY 3560. vr. 73a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Nuruosmaniye Kütüphanesi 4957. vr. 31b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Nuruosmaniye Kütüphanesi 4966. vr. 102a; *Mecmû'a-i Kasâ'id,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424. vr. 194a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 26 Hk 1060/1. vr. 23a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2254. vr. 106a-b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 10121. vr. 15b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Fb 371. vr. 236a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 11128. vr. 86a.

[116] mekkāre: ḫūn-ḫˇara T 1724.

[117] ġaddāra: ḫūn-ḫˇara Nuruosmaniye 4957, 06 Mil Yz Fb 371.

[118] bī-çāre: pür-yāre T 1724.

[119] mecrūḥumı: pür-ḫūnumı T 11128, 06 Mil Yz A 10121.

[120] bilmem dil-i: bu ḫāṭır-ı T 1724

[121] Ḫāl-i ruḫı yaḳdı kiminüñ cānuma: Yaḳdı kiminüñ ḫāl-i ruḫı sīneme Nuruosmaniye 4957.

[122] kiminüñ: birinüñ T 1724.

[123] itdi: ḳıldı 06 Mil Yz Fb 371.

[124] kimisi: birisi T 1724.

[125] müjeyle: sitemle 06 Mil Yz Fb 371.

Her dil-ber içün sīnede bir yāre mi olsun
N'itsün dil-i sevdā-zede biñ pāre mi olsun

V

ʿĀlemde ʿaceb miḥnet imiş derd-i maḥabbet
Bu derde düşen bulmaz imiş hīç[126] selāmet
Bir dil-ber ile dil idemez çünki ḳanāʿat
Tīġī bu hevādan kesilüp eyle ferāġat
Her dil-ber içün sīnede bir yāre mi olsun
N'itsün dil-i sevdā-zede biñ pāre mi olsun

Gazeller

1[127]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

Leblerüñ vaṣfın ider çün ki zebān-ı şuʿarā
Pür-ṣafā olsa n'ola rūḥ-ı revān-ı şuʿarā

Dehenüñ sırrını açmaḳda ağız bir ideli
Ḫalḳa fāş oldı nice zār-ı nihān-ı şuʿarā

Ḫūb-rūlarla n'ola ṣoḥbet iderlerse müdām
Mihr ü mehden yücedür rıfʿat-i şān-ı şuʿarā

Cān yidür ehl-i dile ḳaçma emerlerse lebüñ
Ey leb-i laʿl-i revān perver-i cān-ı şuʿarā

Tīġiyā ḫūr-liḳālarla ḳılup meclis-i ḫāṣ
Reşk-i gülzār-ı cinān oldı mekān-ı şuʿarā

2[128]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

Reng alursa yiridür bādeden ol gevher-i nāb
Girmemişdür dehen-i tengine bir ḳaṭre şarāb

Ġam tenūrında yanup ʿaşḳ ile biryān olanuñ
Cān meşāmına derūnından irer būy-ı kebāb

Maẓhar-ı āyet-i ṣunʿ olduġına çehre-i ḫūb
Ġaraż ey ḫˇāce eger şāhid ise işte kitāb

Mezelendiler anı cām-ı lebüñ yanında
Ḫacletinden n'ola meclisde ḳızarsa ʿunnāb

[126] hīç: kimse Atıf Efendi 2254.
[127] *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 547. vr. 138b.
[128] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Leipzig B. or. 265. vr. 75a.

Ḫānümān-ı dil-i Tīġīyi ġam itdi vīrān
Meded ey ġamzesi Tātārum iriş ḥāl ḫarāb

3[129]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Her yalıñ yüzlüye baḳma şemʿ-i bezmārā gözet
Yanmaġa pervāneveş bir yār-ı bī-pervā gözet

ʿIşḳ ile dirseñ ki manẓūr-ı üli'l-ebṣār olam
Rūz u şeb bīdār olup bir nergis-i şehlā [gözet]

Nūr-ı dīdem gün gibi bulmaḳ dilerseñ iştihār
Ḳanda bulsañ bir fütāde ʿāşıḳ-ı şeydā gözet

Gūşe-i çeşmiyle açmazdan nigāh it ʿāleme
Bezmi mānend-i ḥabāb sāġar-ı ṣahbā gözet

Ṣubḥ-ı ṣādıḳ-veş yüzüñ aġ ola dirseñ Tīġiyā
Dīde-i encüm gibi alçaḳları aʿlā gözet

4[130]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Şāh-ı ʿaşḳam dūd-ı āteşnākdür başumda tāc
Mülk-i ġamdan tīġ-i nāz-ı ehle aldum ḫarāc

Zaḫm-ı ḫūn-bār ile çeşm-i sirişküm dir gören
Buña cerrāḥ ehliden ġayrīden olamaz ʿilāc

Pūte-i ġamda dilā cānuñ eritmezseñ eger
Naḳd-i ḳalbüñ bulmaya bāzār-ı ʿaşḳ içre revāc

Sāḳiyā ṣun sāġarı bu devr içinde ṣınmadan
Kāse-i ser seng-i miḥnet birle mānend-i zücāc

Āb-ı ḥayret dīdede başda hevā-yı ʿaşḳ-ı yār
Tīġinüñ ḫāki meger bunlarla bulmış imtizāc

5[131]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Rūze-dār-ı hicrüñ itmez vaṣl ile sevdā-yı ʿīd
Rind-i bī-pervā-yı ʿālem eylemez pervā-yı ʿīd

[129] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 99b.
[130] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 383. vr. 13a.
[131] *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3795. vr. 20a.

Dest-i būse ʿīdde ʿahd eylemiş ol bī-vefā
Merḥabā ey ṣubḥ-ı rūzī vaʿde-i ferdā-yı ʿīd

Güşe-i ebrūñ işāretle ṣalā-yı vaṣl ile
Māye-i vaṣl u ṣafā-yı ġurre-i ġarrā-yı ʿīd

Seyre çıḳ gör ehl-i ʿaşḳuñ nāle vü feryādını
Hūy [u] hāy ile ṭutupdur ʿālemi ġavġā-yı ʿīd

Rūz u şeb peymāneveş devr itmeden ḫālī degül
Mihr-i ʿālemgīr ile māh-ı cihān-peymā-yı ʿīd

Tīġiyā żaʿf ile ʿuşşāḳı ṣalıncaġ eyledi
Seyr-i ḫūbān-ı hilāl irdi nev-peydā-yı ʿīd

6[132]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Serin ṭop eylemek ʿuşşāḳa meydānuñda ḳalmışdur
Ṭutup ḳapmaḳ anı zülfüñle çevgānuñda ḳalmışdur

Senüñle şeh-süvārum nāzenīnler hem-ʿinān olmaz
Semend-i ʿişvenüñ reftārı cevlānuñda ḳalmışdur

Şifāsāz olmaḳ ehl-i derde ḳānūn-ı ḳadīm üzre
Senüñ ey cān ṭabībi ḫaṭṭ-ı fermānuñda ḳalmışdur

Vefā vü mihrüñi görmiş degüldür kimseler ammā
Naẓar ancaḳ senüñ ʿahd ile peymānuñda ḳalmışdur

Cefādan yüz çevürmez cevr iderseñ ḫāṭırı ḳalmaz
Ne kim itdüñse Tīġī bendeñe yanuñda ḳalmışdur

7[133]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

İçenler zehr-i hicrüñ āfet-i rūḥ-ı revān dirler
Sürenler sāġar-ı bezm-i viṣālüñ nūş-ı cān dirler

ʿAraḳ-rīz olsa bezm-i meyde sāḳī laʿl-i rengīnüñ
Ḥarāretler çeker anı görenler belki ḳan dirler

Güzeller n'ola bendeñ olsa ḥüsn-i iḫtiyār ile
Seni mihr ü maḥabbet āhı perīşān cihān dirler

Senüñ hergiz dilüñden acı söz gūş itmedi kimse

[132] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 99b.
[133] *Mecmû'a-i Eş'âr*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10982. vr. 41a-b.

Anuñçün saña ey şekker-dehen şīrīn-zebān dirler

ʿAceb mi ʿālem-i vaṣluñla Tīġī kāmyāb olsa
Saña sulṭān-ı ʿālem pādişāh-ı kāmrān dirler

8[134]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Niyāz ehline aṣlā raḥmı yoḳ bir nāzenīnüm var
Maḳām-ı şīvede bir şeh-i istiġnā-güzīnüm var

Baʿīd olmaz ıraḳdan gözler isem pertev-i mihrin
Başīret ehline gün gibi çeşm-i dūr-bīnüm var

Ṣadā-yı tīşesinden Bī-sütūn iñlerse Ferhāduñ
Benüm de ṭaşlara teʾşīr ider āh-ı ḥazīnüm var

Nigīn-i Ḥātem ü Cemşīd nāmın aġzuma almam
Ne dünyāya maḥabbet üzreyüm ne ḫalḳa kīnüm var

İdüp çarḫı siper tīr-i ḳażādan ḳaçmazın Tīġī
Yesār ehlinden ümmīd-i vefā itmem yemīnüm var

9[135]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Senüñ ey cān-ı ʿālem ʿunṣur-ı pāküñ ne cevherdür
Degüldür āb u gilden ṭıynetüñ rūḥ-ı muṣavverdür

N'ola ḫūbān-ı ʿālem her seḥer ayaġuña gelse
Saña keyfiyyet-i dünyā ile ʿālem musaḫḫardur

Ṣafā-yı dest-i būseñ bir içim ṣudan ʿibāretdür
Gam-ı laʿlüñ hevā-yı āb-ı ḥayvāna ber-ā-berdür

ʿAceb mi ḳahveñi nūş eyleyenler şād-mān olsa
Mekānuñ Şāzelī Ocaġı ḳahveñ rūḥ-perverdür

Mesīḥāveş bir olmaz Tīġi ol rūḥ-ı muṣavverle
Şular kim burc-ı ḥüsne meh-cebīn ü māh-peykerdür

10[136]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

[134] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 172b; Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu (Hzl.), *Ahmed Bâdî Efendi, Riyâz-ı Belde-i Edirne-20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, Trakya Üniv. Yayınları. Edirne 2014. s. 1691.

[135] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3398. vr. 104a.

[136] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3296. vr. 11b.

Ḫūblar kim ruḫ-ı gülgūnına sünbül ḳodılar
Baş ḳoşanlar aña cān raḫşını ögdil ḳodılar

ʿĀşıḳ-ı sūḫtenüñ tūde-i ḫākisterine
Nefḥ-i rūḥ eylediler adını bülbül ḳodılar

Döndiler devr-i zamān ḫalḳına ḫūbān-ı cihān
Sitem ü cevrde adın şimdi teġāfül ḳodılar

Ḫalḳa fāş itdügiçün rāzını ḫāl-i lebüñüñ
Ġonce ṭıflınuñ açup aġzına fülfül ḳodılar

Dildeki āteşini Ṭīġi nice orta ḳoya
Ṣanma gül-ruḫlar ocaġında anuñ kül ḳodılar

11[137]

Mefʿūlü Fāʿilātü Mefāʿīlü Fāʿilün

Ol naḫl-i tāze ʿāşıḳa māʾil nihāl imiş
Ben ḫāke sāye ṣalduġına zülfi dāl imiş

ʿUşşāḳ-ı zāra gün gibi baḳmaz celāl ile
Mihr-i ʿiẕār maẓhar-ı ḥüsn-i cemāl imiş

Bir dil-firīb seyyide ḳul oldı cān u dil
Destārı sebz ü ʿārıżı gül-reng-i al imiş

Devr-i lebinde tāze iken duḫter-i rezüñ
Pīr ü cevāna ṣu gibi ḳanı ḥelāl imiş

Rāh-ı vefādan ol mehi döndürdi dün gice
Ṭīġī sipihri gör nice bir küşte-ḫāl imiş

12[138]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Hem-reh-i erbāb-ı ẕevḳ olduḳ ṣafāya uġraduḳ
Yār ile itdük ayaḳ seyrin Vefāya uġraduḳ

Tekye-i ʿaşḳında dervīşüñ dilin ḳurbān içün
Ḥażret-i Eyyūb'a varduḳ cān-fezāya uġraduḳ

Ṭaşra ḳalduḳ olmadı yārüñ der-i vaṣlı küşād
Biz vefā isterken açmazdan cefāya uġraduḳ

[137] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1965. vr. 172b.
[138] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 6a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3795. vr. 18a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10803. vr. 42b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 395. vr. 70a; Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, *age.*, s. 1692.

Eyleyüp seyr-i ʿAcem itmişken āheng-i Ḥicāz
Bir[139] gözi Tatar şevḳiyle nevāya uġraduḳ[140]

Bulmaduḳ[141] kūyuñ gibi bir mecmaʿ-ı erbāb-ı derd
Milket-i Baġdād'ı gezdük Kerbelā'ya uġraduḳ[142]

Ġayra māʾil diyü dil-ber söylemez oldı bize
Hīç dile gelmez bir özge iftirāya uġraduḳ

Saña dil virdük diyelden cevr ider oldı ḥabīb
Tiġiyā kendü dilümüzle belāya uġraduḳ

13[143]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Dil alur ʿuşşāḳdan bir yār-ı sīmīn-ber mi yoḳ
ʿĀşıḳ-ı dil-teng elinde yoḫsa sīm ü zer mi yoḳ

Eylemez mi defʿ-i ġam ʿaşḳıyla yārān-ı ṣafā
Bādede keyfiyyet-i cām-ı leb-i dil-ber mi yoḳ

Ṣūrete gelmez cihānda[144] yārveş erbāb-ı dil
Anları yā Rab ḥabābāsā görür gözler mi yoḳ

Ḥall olunduḳda kemer-bendüñ ḳoçarlar mı belüñ
Orṭalıḳda cān-ı ʿuşşāḳa maḥal bir yer mi yoḳ

Ḳāf-ı ḳudretde şikeste-bāldür[145] Sīmurġ-ı dil
Bir Hümā-himmet mi ʿAnḳā-yı hümāyūn-per mi yoḳ

ʿArṣada cevlānı mı yoḳdur kemīne ḫāmenüñ
Ḳılmaġa ʿarż-ı hüner yā bir cılasın er mi yoḳ[146]

Ḫüsrev-i Hindī pesend eylerdi görse ḫaṭṭuñı[147]
Tīġiyā şemşīr-i naẓmuñda[148] senüñ cevher mi yoḳ

[139] Bir: ol T 3795.
[140] Bu beyit, Sermet Çifter 395 ve T 10803'te yok.
[141] Bulmaduḳ: görmedük T 3795.
[142] Bu beyit, Sermet Çifter 395 ve T 10803'te yok.
[143] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 803. vr. 7b; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 984. vr. 104a.
[144] Cihânda: dehân-ı 06 Hk 984.
[145] şikeste-bāldür: şikeste-bālini 06 Hk 984.
[146] Bu beyit 06 Hk 984'te yok.
[147] ḫaṭṭuñı: şiʿrüñi 06 Hk 984.
[148] Naẓmuñda: ṭabʿuñda Mil Yz A 803.

14[149]

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün

Añduḳ lebüñi cām-ı muṣaffāyı unutduḳ
Cān ḳaydına düşdük ġam-ı dünyāyı unutduḳ

Bezm içre düşelden heves-i laʿlüñe sāḳī
Keyfiyyet-i cām [u] mey-i ḥamrāyı unutduḳ

Gülzār-ı melāḥatda eyā naḫl-i ser-efrāz
Ḳaddüñ göricek serv-i dilārāyı unutduḳ

Leylī-i ser-i zülfüñe olalı muḳayyed
Mecnūn-ṣıfat başdaki sevdāyı unutduḳ

Tīġī ḫaṭ-ı dil-dār ideli ḫāṭırı tārāc
Ṭarz-ı ġazel ü şiʿr ile inşāyı unutduḳ

15[150]

Mefʿūlü mefāʿīlü mefāʿīlü feʿūlün

Ḳoçdum bilüñi dün gice gördüm kemerüñ yoḳ
Mestāne leb-i laʿlüñi ṣordum ḫaberüñ yoḳ

Her şemʿ-i ruḫuñ şevḳine yaḳma per ü bāli
Pervāne-ṣıfat ey dil olur bāl ü perüñ [yoḳ]

Ḫāk-i ḳademüñ kuḥl-i cevāhir geçer ammā
Üftādeñe ey merdüm-i dīdem naẓaruñ yoḳ

Ol māha nice mihr ü maḥabbet eṣer itsün
Çün nāle-i şeb-gīr ile āh-ı seḥerüñ yoḳ

Tīġī ḳola al sīneye çek bir ḳaşı yayı
ʿĀlemde senüñ çünki bir özge hünerüñ yoḳ

16[151]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Ẕevḳ-i vaṣlı mübtelā-yı derd-i hicrāndan ṣoruñ
Yūsufı bulmaḳ ṣafāsın pīr-i Kenʿān'dan ṣoruñ

Vāḳıf olmaz nükte-i ʿaşḳa olur olmaz kişi
Ḥallini bu müşkilüñ müftī-yi devrāndan ṣoruñ

[149] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 170a.
[150] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1985. vr. 50a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 98a; *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud 5301. vr. 12b.
[151] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Universitatsbibliothek Leipzig B. or. 265. vr. 77a.

Rāz-ı ʿaşḳı ʿāleme fāş eyledi mektebde Ḳays
Gizlü aḫbārı ya Mecnūndan ya oġlandan ṣoruñ

Cān-ı bīmāruñ şeb-i yeldā-yı ġamda çekdügin
Ṣubḥa dek yılduz ṣayan çeşm-i nigehbāndan ṣoruñ

Yāre aḥvāl-i dili Tīġī nice ʿarż itdügin
Cümle ʿuşşāḳ ile aġız bir iden andan ṣoruñ

17[152]

Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿilün

Pāy-māl itdiyse ḫāk-i cismüñi miḥnet senüñ
Vāṣıl-ı iksīr-i ʿaşḳ olduḳ yüri devlet senüñ

Ol perī-rūnuñ degül teshīri maḳdūr-ı beşer
Luṭf ile ey ḳādir-i muṭlaḳ hemān ḳudret senüñ

Rāh-ı ʿaşḳ-ı dil-bere merdānevār olmaḳ gerek
Ey göñül bu yolda cān virmek benüm ġayret senüñ

Baḥr-ı ʿaşḳ içre ġarīb olduñ ġarābet bundadur
Hep tek ü pū itdügüñdür vādi-i ġurbet senüñ

Yine yanup yaḳılup bilmem ne dirsin Tīġiyā
Uġramasun cānuña ʿaşḳ ile bir āfet senüñ

18[153]

Mefʿūlü fāʿılātü mefāʿīlü fāʿilün

Bezm-i ġam içre vaṣl ile yād olmaduñ göñül
Ġamuñ irişdi āḫire şād olmaduñ göñül

ʿIşḳ ile ḫoş melāmet idersin beni müdām
Var ise hīç ġarīb-i bilād olmaduñ göñül

Zārīlıġ ile şeşder-i ġamda geçüp günüñ
Her varduġuñ ḳapuda küşād olmaduñ [göñül]

Çendān ṣalāḥ u zühd ile yoḳ gerçi şöhretüñ
Minnet Ḫudāya ehl-i fesād olmaduñ göñül

Müjgānı virdi ġam-zedeler aġzı dadını
Sen Tīġi ile ḳābil-i dād olmaduñ göñül

[152] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 11128. vr. 47b.
[153] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 108b.

19[154]

Mefāʿilün Feʿilātün Mefāʿilün Feʿilün

Dilā ṣafā-yı leb-i cūybāra gel gidelüm
O serv ile ṣalınup bī-kenāra gel gidelüm

Güzelleri ḳatı şehrī olur Sitanbuluñ
İç illerin ḳoyup āḫir diyāra gel gidelüm

Ele ayaḳ alalum laʿl-i dil-beri emelüm
Ayaḳ ayaḳ çekilüp kūy-ı yāre gel gidelüm

Ḫayāl-i ʿārıż-ı yār ile dāġlar yaḳalum
Gel e güle açılup lālezāra gel gidelüm

Sefer ʿazīmetini ḳıldı ʿaşḳ ile Tīġī
ʿAceb midür dise ol şeh-süvāra gel gidelüm

20[155]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Dāġlar zeyn eylemiş cismüñ ser-ā-pā gül misün
Yā firūzān āteş-i āh-ı dil-i bülbül misün

Sūdı yoḳ sevdālara ṣalmış seni ṭūl-ı emel
İy dil-i dīvāne yoḫsa beste-i kākül misün

Ṭutamazsın yirini zülf-i nigāruñ bāġda
Ey sifāl-i köhnede reyḥān mısun sünbül misün

ʿĀlem-i şūrīdeyi bed-mest idüp ḳılduñ ḫarāb
Zehr-i ḳātil misün ey gerdūn leb-ā-leb mül misün

Ẕü'l-feḳār-ı ḫāmeñe baş egdi ʿālem Tīġiyā
Ṭabʿ-ı çālāküñle yoḫsa ṣāḥib-i dilden misün

21[156]

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün

Emdüm mi leb-i laʿlüñi benden ne ḳaçarsın
Ḳoçdum mı seni cān gibi tenden ne ḳaçarsın

Sīmīn ruḫuñ şevḳi ile güller açıldı
Ey naḫl-i revān seyr-i çemenden ne ḳaçarsın

[154] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Universitatsbibliothek Leipzig B. or. 265. vr. 13b.
[155] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 109b.
[156] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet MC 23. vr. 60b.

Ḫāk-i rehüñ üftādesi miskīne naẓar ḳıl
Ey āhu-yı çīn geşt-i Ḫutenden ne ḳaçarsın

Ālām iledür ʿālem ü ʿaşḳ ile meşaḳḳat
Ey bülbül-i bī-çāre dikenden ne ḳaçarsın

Tīġī er iseñ eyle bugün ẕevḳ-i cihānı
Şīrāne geçersin ya bu zenden ne ḳaçarsın

22[157]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Çıḳarduñ ḫāk-i rāh-ı yāri seyl-i eşk ile başa
Benüm iki gözüm merdümlük itdüñ ḫayli çoḳ yaşa

Görince sūz-ı āh-ı cān-güẕār u çeşm-i pür-cūşum
Teraḥḥum ḳılmadı gūyā ki beñzer yüregi ṭaşa

Velī pür-ʿuḳde ḳıldı çenber-i zülf-i girih-gīrüñ
ʿAceb reng eyledi ġonca-ʿiẕāruñ naḳşı naḳḳāşa

Görür ʿaynı ile ben çekdügüm derdi ol āfetden
Naẓar iden kişi diḳḳat idüp bu göz ü ol ḳaşa

Leb-i dil-ber ṣafāsın Tīġiyā peymāne-keşden ṣor
Şarābuñ leẕẕetin añlar o kim yār ola ʿayyāşa

23[158]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

Dili teslīm idelüm cān ile ʿAbdu'llāha
Düşelüm ʿaşḳa tevekkül idelüm Allāha

Eşigüñde baña feryād-res olmazsa eger
Ṣaların āh u fiġānum o yüce dergāha

Cān atar nāvek-i müjgānuña Mirrīḫ-ṣıfat
Gūşe-i çeşmi ile nāẓır olan ol māha

İltifāt-ı ġażab-āmīzi o şāh-ı keremüñ
Bīm ü ümmīd ile ʿuşşāḳı düşürdi āha

Tīġiyā virme hevā-yı ser-i kūyuñ felege
Ġarażuñ ʿarż-ı ʿubūdiyyet ise ol şāha

[157] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 803. vr. 49b.
[158] *Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 547. vr. 135a.

24[159]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Gönül ser-geşte-i vādī-i hicrān oldı gitdükçe
Meded cemʿiyyet-i ḫāṭır perīşān oldı gitdükçe

Ṭurulmazsa yiridür rāh-ı fürḳatde küdūretden
Gözüm yaşum benüm seyl-i firāvān oldı gitdükçe

İdüp ser-menzil-i şādīye ārām itmek isterken
Reh-i ṣaḥrā-yı ġam bī-ḥadd ü pāyān oldı gitdükçe

ʿAceb mi ṭurmayup ardınca şeh-bāz-ı dili ṣalsam
Benüm ol kebk-i reftārum ḫırāmān oldı gitdükçe

Ziyāde oldı şevḳüm kūyına varduḳça ol māhuñ
Şeb-i fürḳatde cānum şemʿ-i sūzān oldı gitdükçe

Girilmez ẕerreveş mihrüñle çarḫa āsitānuñda
Felekde gün gibi meşhūr-ı devrān oldı gitdükçe

Gönül ḳaṭʿ-ı taʿalluḳ idemez Tīġī ol āfetden
Egerçi küşte-i şemşīr-i bürrān oldı gitdükçe

25[160]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Dostum ġam-ḫˇār olup aġyāra ḫār itdüñ beni
İtlerüñ içinde ḫoş bī-iḫtiyār itdüñ [beni]

Tūtiyā itdüñ ġubārum ey ṣabā elden ele
Hīç gözler görmedük bir yādigār itdüñ beni

Ḳaşlaruñ miḥrābına egsem n'ola pīrāne ser
Nev-cüvānum ʿışḳ ile bī-iḫtiyār itdüñ beni

Evc-i istiġnāda bir murġ-ı Hümā-pervāz iken
Bir naẓarda çeşm-i şeh-bāzum şikār itdüñ [beni]

Ġamze-i ġammāz ile olduñ raḳībe dil-nevāz
Cān-ı Tīġī gibi ammā dil-figār itdüñ beni

26[161]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

[159] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet MC 554. vr. 42a.
[160] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849. vr. 107b.
[161] *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3795. vr. 36a.

Doḳuz ḳat defter itseñ döne döne çarḫ-ı gerdānı
Ne mümkindür ki taḥrīr ola Kāġıd-ḫāne seyrānı

Ḳıran itmiş ṣanurlar mihr ile meh burc-ı ābīde
Gören ol cūy-ı dil-cū içre ʿaks-i rūy-ı cānānı

Çemen taḫt-ı zümürrüd bir ḳavuḳ çetr-i hümāyūnı
Anuñ taḫtında her serv-i sehī-ḳad sāye sulṭānı

Kef-i cānāne üzre āşiyān itmek hevāsıyla
Çıḳupdur murġveş eflāke mihrüñ ḳūy-ı ġalṭānı

Metāʿ-ı ẕevḳi alup rāygān cān ṣoḥbetin eyler
Revān iden bu seyre Tīġiyā naḳd-i dil ü cānı

27[162]

Mefʿūlü Mefāʿīlü Mefāʿīlü Feʿūlün
Hicrüñde yanup dāġ-ı dil-i pür-ġam açıldı
Ābdāl durur ḫānḳah-ı mātem açıldı

Sāġar gice ḳan aġlamadan olmadı ḥālī
Meclisde meger ḳıṣṣa-i cām-ı Cem açıldı

İtdüm yine gül gibi çeküp çāk-i girībān
Şerḥ itmek içün rāz-ı dili sīnem açıldı

Āyīne-i dilden silinüp jeng-i kudūret
Ġam gitdi ṣafā buldı göñüller hem açıldı

Gülzār-ı cihān ṭolsa n'ola şevḳ ile Tīġī
Hengām-ı bahār irdi yine ʿālem açıldı

Kıt'alar

1[163]

[Tārīḫ-i Feṯḥ-i Egri]

Feʿilātün Mefāʿilün Feʿilün
Geldi sulṭān Meḥemmed ol şeh-i dīn
Kāfirüñ cümle bütlerini ṣıdı

Gelmeyüp ṣadrına Ḳıral Yaʿni
Ḳaçdı ʿavret gibi o ḳahbe gidi

Ṭoġrusı bu ki egrisi anuñ

[162] Kâsımî, *Bahru'l-Ma'ârif*, Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Yazma Eser Koleksiyonu. ASL Mec 625. vr. 219a.
[163] *Şâh u Gedâ,* Bibliotheque Nationale de France, Supplement Turc 367. vr. 84a.

Nice biñ ṭop ile tüfek yidi

Fetḥine cān u baş ile çalışup
Geçdi serden o yolda nice

Göricek anı Tīġi tārīḫin
Rāstı bu alındı Egri didi

2[164]

Tārīḫ-i Tīġī Beg Berāy-ı Şerīf Efendi

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Görüp ol mefḫar-ı eşrāf-ı şerīfü'z̲-z̲ātı
Edrine şehrine teşrīf-i şerīf oldı didüm

Naḥv olup levḥ-ı ḫavāṭırda olan
Ṣaḥn-ı mīnā gibi her gūşe laṭīf oldı didüm

Göricek ʿadl ile teşrīfini tārīḫin o dem
Ḥākim-i Edrine dād ile Şerīf oldı didüm

3[165]

Tarīḫ-i Tīġī Beg Berāy-ı Civān Ḫod Goft
Feʿilātün Mefāʿilün Feʿilün

Di ki ṣoldı o ġonca-i raʿnā
Almadın behre nev-civānīden

Ḫūn-ı dil nūş idüp şehīd oldı
İçmedin āb-ı zindegānīden

Āh idüp Tīġi didi tārīḫin
Gitdi bikrümde mülk-i fānīden

4[166]

Mefʿūlü Fāʿilātü Mefāʿīlü Fāʿilün

ʿIyd-ı viṣāle cānumı irgürmek isterem
Bu câme-i fenāyı deġiştirmek isterem

ʿAşḳı ḳoyup ṭarīḳ-i ferāġat diler göñül
Ol iʿtiḳāddan anı döndürmek isterem

5[167]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

[164] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 897. vr. 185a.
[165] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Nuruosmaniye Kütüphanesi 4962. vr. 73a.
[166] Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu *age.*, s. 1692.
[167] Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu *age.*, s. 1693.

Bir ʿaceb cemʿiyyeti var iḫtisāb ocaġının
Çarḫ-ı kec-rev ḳılmamış bu ittifāḳında ġalaṭ

Kātibi meflūc u aġa aʿrec ü nā-pāydār
Kethüdā yek-çeşm ü nāẓır nīm-ten nāʾib şaḳaṭ

Bir der-āmed gelse beş kişi ṭoḳuz gözlü olur
Nāʾib ü aġa birer pāy üzre ṭurur hem çü baṭ

6[168]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün

Ey göñül ṣaḥn-ı çemende leb-i deryā seyrin
Bir ṣanemle idegör kām alasuñ dünyādan

Yoḫsa bir dişleri dür ḳāmeti serv olmayıcaḳ
Ne yatar ṣaḥn-ı çemenden ne çıḳar deryādan

7[169]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

Āṣaf-ı aʿẓam ʿAlī Paşa-yı ḥāṣ
Yapdı çün bir çārsū-yı bī-bedel

Tīġiyā tārīḫin eylerseñ suʿāl
Sūḳ-ı raʿnā-yı ʿAlī Paşaya gel

8[170]

Feʿilātün Mefāʿilün Feʿilün
Ḳaradan ālet oñarur her dem
Tā olınca zamāne ādemīsi

Geçmek içün bu baḥr-ı fānīden
Oldı tābūt-ı fātiḥā gemisi

9[171]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün

Bu menzilde ayaḳdaşuñ bulunmaz ey kemān-ebrū
Ḫadengüñ ṭurfetü'l-ʿayn içre ʿuşşāḳa neler işler

Ne idi şaṣt-ı himmetle çeküp iç ḳabżadan atmaḳ
Felekde rūzigār el virse bir kez ey kemānkeşler

[168] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2196. vr. 90b.
[169] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 700. vr. 18b.
[170] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 464. vr. 68a; Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu *age.*, s. 1692.
[171] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 533. vr. 188b.

Matla'lar

1[172]

Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün
Çeşm-i cānān üzre yañlış şanmañuz ebrū görüp
Ṣıḥḥatiyçün nüsḫa yazmışlar anı şayru görüp

2[173]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Dem-i vuṣlat gibi ḥürmetlü olurdı dem-i ʿıyd
Olmasa herkese bir yılda iki ʿālem-i ʿıyd

3[174]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Kūhken eyledi maʿmūre-i ʿaşḳı ābād
Ḳays-ı Āmir diyü Mecnūna ʿaceb kim ḳodı ad

4[175]

Mefāʿilün Feʿilātün Mefāʿilün Feʿilün
Lebüñden olsa n'ola ʿāşıḳa ʿitāb leẕīẕ
Ne deñlü telḫ ise meste gelür şarāb leẕīẕ

5[176]

Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Baña beñzer ne bu ġam-ḫānede bir ġam bulınur
Ḫāk-i ẕilletde benüm gibi ne ādem bulınur

6[177]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Belā kūhında şanmañ yoḳ yire Ferhādı ḳalmışdur
Dimāġında anuñ var ise Şīrīn dādı ḳalmışdur

7[178]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
ʿAmelüm recā-yı vaṣluñ şanasın cihān benümdür
Emelüm hevā-yı laʿlüñ nitekim bu cān benümdür

8[179]

[172] Bilge Kaya, *agt.*, s. 184.
[173] Bilge Kaya, *agt.*, s. 298.
[174] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[175] Bilge Kaya, *agt.*, s. 327.
[176] Bilge Kaya, *agt.*, s. 369.
[177] Bilge Kaya, *agt.*, s. 403.
[178] Bilge Kaya, *agt.*, s. 426.
[179] Bilge Kaya, *agt.*, s. 475; *Mecmû'a-i Eş'âr,* İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye K. 63. vr. 41a; Namık Açıkgöz, *Riyâzü'ş-Şu'arâ*, KTB. Yayınları Ankara 2017. e-kitap: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0 [Erişim Tarihi 05.03.2018]. s. 97;

Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿilün
Ṣanma cānā ġamzeñ ucından iren peykān çıḳar
Şöyle bil ey ḳaşları yāyum o çıḳmaz cān çıḳar

9[180]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Yıḳar bir ayaġ ile ʿālemi bilmem ne ḥikmet var
Ṣarāb-ı telḫ ile sāḳīde beñzer acı ḳuvvet var

10[181]
Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿılātün Fāʿilün
Ṣanma dil yār itdügi cevr ü sitemden incinür
Düşmene maḫṣūṣ olan luṭf u keremden incinür

11[182]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Cihānı ṣanma ey dil ḫān-ḳāh-ı ẕevḳ ü ʿālemdür
Sürūrı ġam ḥużūrı pür-elemdür sūrı mātemdür

12[183]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Lebüñ emsem diyen dil ḫastalardan naḳd-i cān ister
Dem-i vaṣlına ṭālib olana dir kim zamān ister

13[184]
Mefʿūlü Fāʿılātü Mefāʿīlü Fāʿilün
Şol ten ki żaʿf-ı hecr ile cānāna ṣarmaşur
Bir rişte dür ki dāmda murġāna ṣarmaşur

14[185]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Beni bir fırḳaya ṣaldı ki ṣıġmaz nāmı bu baḥra
Zebān-ı Fārisīde ʿaṭf-ı tefsīri perīşāndur

15[186]
Feʿılātün Feʿılātün Feʿılātün Feʿilün

Bekir Kayabaşı, *Kaf-zâde Fâ'izî'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ı,* İnönü Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Malatya 1997. s. 208.

[180] Bilge Kaya, *agt.*, s. 552; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7296. vr. 8a; Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, *age.*, s. 1692; Bekir Kayabaşı, *aget.*, s. 208.

[181] Bilge Kaya, *agt.*, s. 611.

[182] Bilge Kaya, *agt.*, s. 692.

[183] Bilge Kaya, *agt.*, s. 780.

[184] Bilge Kaya, *agt.*, s. 785.

[185] Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, *age.*, s. 1691.

[186] *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 9855. vr. 89a; *Mecmû'a-i Eş'âr,* Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1560. vr. 45b; Niyazi Adıgüzel, Raşit Gündoğdu, *age.*, s. 1692; Bekir Kayabaşı, *aget.*, s. 208.

Rişte-i cān ile ol Yūsuf'a ṭālib olanuñ
ʿĀḳıbet seyr idesüz ipliġi bāzāra çıḳar

16[187]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Tırāş itse ḫaṭın ḳor ḫāli üzre mūyını dil-dār
Bilür kim fitne-i āḫir zamāndur necm-i ġīsūdār

17[188]
Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün
Şiʿr-i cān-baḫşum ḳaçan ol ḳāmet-i mevzūn oḳur
Her edāda nice biñ siḥr eyleyüp efsūn oḳur

18[189]
Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Ḳaş çatup ḫançerin ol şeh ḳaçan aʿdāya çeker
Gönlüm orada ḳalur cān ise buraya çeker

19[190]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Gözüñ bu fitne-i ser-mest-i dāʾimdür amān bilmez
Müjeñ bī-raḥm bir ḥiddetlü ẓālimdür amān bilmez

20[191]
Feʿilātün Feʿilātün Feʿilātün Feʿilün
Sākin-i künc-i ġamuz ṭālib-i vuṣlat degülüz
Yāri aġyār ile seyr itmege ḥasret degülüz

21[192]
Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün
Gāh engüştüñ ṣıḳup gāhī elüñ ṭutmazdı pek
Olmasa ḫātemde ey sīmīn-beden ṭaşdan yürek

22[193]
Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Süleymān-ı zamāna pend ider ger mūrı söyletseñ
Ne ḳuşdur ol dir imiş Hüdhüde ʿusfūrı söyletseñ

23[194]
Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilātün Fāʿilün

[187] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[188] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[189] Bilge Kaya, *agt.*, s. 813.
[190] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[191] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[192] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 178.
[193] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 269.
[194] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 362.

Ṭurmayup ʿahdde didüm itdüñ cefālar bilmiş ol
Didi bu ʿahd içre çoḳdur bī-vefālar bilmiş ol

24[195]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Perīşān itmiş iken ʿaḳlumı ser-cümle ol kākül
Nedür ey gül o destār-ı perīşānuñdaki sünbül

25[196]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Dem-i vuṣlatda cān virdüm naẓar ḳılmadı cānānum
İrişdüm ʿıyda ammā kim ḳabūl olmadı ḳurbānum

26[197]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Yitirdüm gerçi ʿaḳlı ʿaşḳ ile ey yār-ı sīmīn-ten
Cünūn vādīlerin ögrendi göñlüm her zebān bir fen

27[198]

Fāʿilātün Fāʿılātün Fāʿilātün Fāʿilün
Gelmesün bir dem leb-i dil-berle hem-dem olmayan
Gelmesün bezm-i ṣafāya cām ile Cem olmayan

28[199]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Seferden geldi rūz-ı ʿıydda ol meh-i tābān
Mübeddel oldı rūz-ı vaṣla şām-ı rūze-i hicrān

29[200]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Ṭarīḳın bilmeyüp öyküngdigiyçün kūyuña ey meh
Sipihri yollayup pā-māl idermiş keh-keşān geh geh

30[201]

Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün Mefāʿīlün
Saña ey gül o gülgūn cāmeyi kim dikdigin duyduḳ
Buluşduḳ çārsū-yı bāġ-ı ḥüsnüñde dikenlerle

[195] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[196] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 897. vr. 93a.
[197] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 650.
[198] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 776.
[199] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
[200] Abuzer Kalyon, *agt.*, s. 937.
[201] *Mecmû'a-i Eş'âr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 476. vr. 147a.

Sonuç

Tezkireler ve çeşitli biyografik kaynaklarda hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilen ancak yazmış olduğu herhangi bir eseri günümüze ulaşmayan 16. yüzyıl divan şairlerinden biri de Tîğî'dir. Aslen Edirneli olan şairin asıl adı, Mehmed'dir. Edirne Sarayı'nda yetişerek buradan sipahi olarak çıkmış, daha sonra Dergâh-ı Âlî'de müteferrikalık ve Edirne'de ihtisap ağalığı görevlerinde bulunmuştur. 1027/1617 yılında vefat etmiştir.

Yazmış olduğu tarih manzumeleri ve musammatlarıyla meşhur olan Tîğî'nin Kemâl-paşazâde'nin *Nigâristan* adlı eserini Farsçadan Türkçeye tercüme etmiş ancak müsvedde hâlinde kalan bu eser, daha sonra kaybolmuştur. Kaynaklarda bu eser dışında şairin bir de *Dîvân* sahibi olduğu belirtilmektedir. Ancak söz konusu bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

Her ne kadar Tîğî'nin herhangi bir eseri günümüze ulaşmamış olsa da çeşitli tezkirelerde, biyografik kaynaklarda ve mecmualarda bir dîvânçe teşkil edecek kadar çok şiiri kayıtlıdır. Şiir mecmualarında kaynakların da belirttiği gibi şairin musammat yazmadaki başarısını teyit edecek kadar musammat türünde yazılmış şiirleri kayıtlıdır. Bu kaynaklarda Tîğî'ye ait 70 gazel, 33 tesdis, 15 tahmis, 13 kıt' a, 1 terkib-i bent ve 159 matla olmak üzere toplam 291 manzume tespit edilmiştir.

Klâsik şiir geleneğinin iyi bir temsilcisi olan Tîğî, yazmış olduğu bu şiirlerde mensup olduğu edebî geleneğin sanat anlayışına şekil ve muhteva itibarıyla sadık kalmış ve içinde bulunduğu devrin edebî zevkini bu şiirlere aksettirmede oldukça başarılı olmuştur. O, bütün bunları yaparken yapmacıklığa düşmemiş; hayallerini ve düşüncelerini anlatırken sahip olduğu dil hazinesini kullanma hususunda şairlik kabiliyetini fazlasıyla hissettirmiştir. Onun şairlikteki sahip olduğu bu kabiliyeti, yaşadığı dönemde ve sonrasında gerek tezkireciler gerekse de diğer şiir meraklılarınca da takdir görmüştür.

Bu çalışmayla 16. yüzyıl divan şairlerinden Tîğî'nin sahip olduğu çeşitli veçheleriyle tanıtımı yapılmış, her ne kadar mürettep divan sahibi olduğu bilinmesine rağmen bu eseri günümüze ulaşmasa da çeşitli kaynakların taranması neticesinde birçok şiiri ilim âleminin istifadesine sunulmuştur. Tabi ki şaire ait şiirlerin bunlardan ibaret olduğunu söylemek yanlış olur. Farklı kaynakların incelenmesi neticesinde şairin başka şiirlerine tesadüf etme ihtimali her zaman bulunmaktadır.

Kaynaklar

Açıkgöz, N. (2017). *Riyâzü'ş-Şu'arâ*. Ankara: KTB. Yayınları. e-kitap: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0 [Erişim Tarihi 05.03.2018].

Adıgüzel, N., Gündoğdu R. (Hzl.) (2014). *Ahmed Bâdî Efendi, Riyâz-ı Belde-i Edirne-20. Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları.

Balcı, R. (Çev.) (2014). *Keşfü'z-Zunûn*, C. 2. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Canım, R. (1995). *Edirne Şairleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Devellioğlu, F. (2011). *Ansiklopedik Osmanlıca-Türkçe Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi.

Eyduran, A. S. (2009). *Kınalı-zâde Hasan Çelebi, Tezkîretü'ş-Şu'arâ, Tenkitli Metin B*. Ankara: KTB. Yayınları. e-kitap: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-83504/kinalizade-hasan-celebi---tezkiretus-suara.html [Erişim Tarihi: 01.03.2018].

Kavruk, H. (2001). *Şeyhülislam Yahyâ Dîvânı, Tenkitli Metin*. Ankara: MEB Yayınları.

Kayabaşı, B. (1997). *Kaf-zâde Fâ'izî'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ı*. Malatya: İnönü Üniversitesi SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
Kazancıgil, R. (Hzl.) (1996). *Abdurrahman Hıbrî, Enîsü'l-Müsâmir. Edirne Tarihi, 1360-1650*. İstanbul: Türk Kütüphaneciler Derneği Yayınları.
Mecmû'a-i Eş'âr ve Fevâ'id. Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 547. vr. 135a, 138b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Bibliotheque Nationale de France, Supplement Turc 390. vr. 30a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye K. 1565. vr. 105b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet MC 23. vr. 60b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet MC 554. vr. 42a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye K. 63. vr. 41a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 5480. vr. 28b, 94a, 118a-b, 178a-b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 11128. vr. 107b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 1724. vr. 22a, 26b, 32b, 34b, 63b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10556. vr. 11b, 46b, 47a
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3873. vr. 36b, 46a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3701. vr. 13b-14a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3560. vr. 73a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10954. vr. 26b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10443. vr. 95a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 11128. vr. 47b, 86a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3795. vr. 18a, 20a, 36a.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10982. vr. 41a-b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 3296. vr. 11b.
Mecmû'a-i Eş'âr, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, T 10803. vr. 42b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Universitatsbibliothek Leipzig, B. or. 265. vr. 75a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yazmaları 272. vr. 8a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 139. vr. 35b-36a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 560. vr. 35b-36a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 571. vr. 168a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 583. vr. 106a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 700. vr. 18b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 240. vr. 107a-b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 246. vr. 84a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Hk 984. vr. 104a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 803, vr. 7b, 8b, 49b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Cönk 163. vr. 56b-57a, 107b-108a, 109a-110a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2907. vr. 22a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz C 4/3. vr. 43b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 801. vr. 17b-18a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 2860. vr. 112b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1641. vr. 504b.

Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 319/1. vr. 23a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 10121. vr. 15b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz Fb 371. vr. 236a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 897. vr. 93a, 185a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 464. vr. 68a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz FB 533. vr. 188b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 7296. vr. 8a
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 9855. vr. 89a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 1560. vr. 45b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 26 Hk 1060/1. vr. 23a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4957. vr. 31b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4962. vr. 73a, 159a-160a, 165b,
Mecmû'a-i Eş'âr, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4966. vr. 102a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Nuruosmaniye Kütüphanesi 4967. vr. 135a-135b, 142a-142b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Oğuz Ergeç Özel Koleksiyonu. vr. 317b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2109. vr. 43a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2196. vr. 90b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Selimiye Kütüphanesi, 22 Sel 2309. vr. 66a, 170a, 172b,
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Ali Nihat Tarlan 21. vr. 33a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi 2254. vr. 106a-b, 108b-109a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3398. vr. 104a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 3849, vr. 99a-b, 107b, 108b, 109b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5434. vr. 218b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud 5301. vr. 12b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hafid Efendi 476. vr. 147a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 784. vr. 29b-30a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1965. vr. 172b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1985. vr. 50a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Universitatsbibliothek Leipzig B. or. 265. vr. 13b, 22b, 77a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 312. vr. 129b-130a, 133a-b, 157b-158a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 325. vr. 75a-b.
Mecmû'a-i Eş'âr, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 383. vr. 13a.
Mecmû'a-i Eş'âr, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 395. vr. 70a;
Mecmû'a-i Eş'âr, Yapı Kredi Sermet Çifter Kütüphanesi 981, vr. 47a.
Mecmû'a-i Kasâ'id,, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3424, vr. 194a, 195a, 196a, 197a-b, 199b, 227a, 246b, 247a-b.
Şâh u Gedâ, Bibliotheque Nationale de France, Supplement Turc 367. vr. 84a.
Şûhî, *Dîvân*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Manzum 234. vr. 43b-44a.
Zavotçu, G. (2009). *Zehr-i Mâr-zâde Seyyid Mehmet Rızâ, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Tezkiresi*. Ankara: KTB. Yayınları. E-kitap: http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-83506/zehr-i-mrzade-seyyid-mehmed-riza---tezkire-i-riza.html. [Erişim Tarihi: 01.01.2017].